

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α΄ ΤΟΜΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ:	
Ιστορικό & φιλοσοφικό πλαίσιο Διαφωτισμού & Εμπειρισμού	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ :	
I. Ο John Locke & το <i>Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση</i>	27
II. Ο Locke & ο φιλοσοφικός «περίγυρος»	47
III. Ηθικοπολιτικές αντιλήψεις του John Locke	91
IV. Ο αντίκτυπος και οι εκδόσεις του <i>Δοκιμίου</i>	119
V. Επιλεγμένη βιβλιογραφία	165
VI. Σύνδεσμοι	177
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ :	
I. JOHN LOCKE, ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΝΟΗΣΗ	
I.i Πρόλογος	179
I.ii Επιστολή στον Αναγνώστη	183
I.iii Εισαγωγή	197

**II. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΟΚΙΜΙΟ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ:**

II.i George Berkeley, <i>Τρεις διάλογοι Ύλα & Φιλόνου</i> (Πρόλογος)	205
II.ii Voltaire, <i>Επιστολή XIII: Περί του κου Locke</i>	219
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ	241
INDEX	247
ΑΣΚΗΣΕΙΣ	253

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη δεν θα ήταν εφικτό να ολοκληρωθεί χωρίς την υποστήριξη και ουσιαστική συνεργασία των προπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας, που παρακολούθησαν τα μαθήματα Νεότερης Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας και Φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας στη διάρκεια των ετών 2009 – 2014. Είτε ως υποχρεωτικό είτε ως επιλεγόμενο μάθημα η διδασκαλία του *Δοκιμίου για την Ανθρώπινη Νόηση* του Locke εκ παραλλήλου με τους *Τρεις Διαλόγους Ύλα και Φιλόνοου* του Berkeley, προσέλκυσε το ενδιαφέρον τους και αυτό αποδεικνύεται από την ενεργό συμμετοχή των περισσότερων στο διάλογο, στην μεταφραστική ομάδα επεξεργασίας των αποσπασμάτων του *Δοκιμίου* που διδάχθηκαν, αλλά και στη συγγραφή εργασιών και διεξαγωγή ειδικών μελετών στο πλαίσιο του μαθήματος.

Η αναφορά στον Locke αποτελεί συνέχεια μιας σημαντικής μελετητικής παράδοσης στην νεότερη Ευρωπαϊκή φιλοσοφία καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών και θα ήθελα να μνημονεύσω καθηγητές φιλοσοφίας, που κατά τα έτη των σπουδών μου είτε ενέπνευσαν είτε και καθοδήγησαν τη δική μου εργασία: Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, Αναστάσιο Γιανναρά, Αύγουστο Μπαγιόνα, Θεόφιλο Βέικο, Κωνσταντίνο Βουδούρη, Νικόλαο Χρόνη, Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη, Θεοδόση Πελεγρίνη, Μιχάλη Δημητρακόπουλο και την καθηγήτρια Αθανασία Λεοντσίνη. Ακόμη και αν δεν είναι δυνατόν για

κάποιους από αυτούς να διαβάσουν τις ευχαριστίες μου για την διδασκαλία και έμπνευση που μου πρόσφεραν, όμως δεν παύει να είναι μεγάλη η οφειλή και βαριά η ευθύνη που εγώ αισθάνομαι προς εκείνους.

Για τη συμβολή τους στην αρχική φάση της μεταφραστικής προσπάθειας που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη - με την προσεχή ολοκλήρωση του δεύτερου βιβλίου του *Δοκιμίου* - ευχαριστώ για τη συνεργασία τους στην ομάδα εργασίας, τον Δημήτρη Λάμπο (επιστολή στον αναγνώστη), την Αγγελική Ανδριανοπούλου (πρώτο βιβλίο), τις Φωτεινή Διονυσοπούλου και Μαρία Δράκου (δεύτερο βιβλίο).

Σημαντική ώθηση για τη συνέχιση της ενασχόλησής μου με τον Locke, στη ακανθώδη πορεία της προσωπικής μου σχέσης με τη συγγραφή, έδωσε η συνεργασία με τον Δημήτρη Λαμπρέλλη και τον Χρήστο Ξανθόπουλο, κατά την προετοιμασία της επικείμενης έκδοσης του πλήρους *Δοκιμίου*, από τη σειρά *Φιλοσοφία - Πηγές των εκδόσεων Παπαζήση*. Ελπίζω η παρούσα μελέτη που δημοσιεύεται με κύριο σκοπό να εμπλουτίσει τα διδακτικά εγχειρίδια φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, να είναι χρήσιμη στο έργο αυτό, στο πλαίσιο των αρχών που διέπουν τον επιστημονικό διάλογο.

Το μεταφραστικό κενό σε πρωτότυπα έργα και κείμενα πηγών της Ευρωπαϊκής κυρίως φιλοσοφικής γραμματείας είχε ήδη σε πρόσφατες δεκαετίες επισημανθεί από τον Παναγιώτη Κονδύλη,

χαλκέντερο μεταφραστή μεγάλων στοχαστών¹. Ο Locke του *Δοκιμίου* ήταν και τότε και παραμένει ακόμη, απρόσιτος στο σύγχρονο Ελληνικό κοινό, παρότι ήδη από τη δεκαετία του 1990, είχε προγραμματισθεί η μετάφραση και έκδοσή του από τη σειρά *Φιλοσοφία - Πηγές του Παπαζήση*. Χωρίς να φιλοδοξώ να καλύψω κενά και ελλείψεις στο ζήτημα των κριτικών μεταφραστικών εκδόσεων, όπως θα απαιτούσε ένας Κονδύλης, στην παρούσα προσπάθειά μου παρακολουθώ με τη μεγαλύτερη δυνατή πιστότητα την κριτική έκδοση του Peter H. Nidditch που στηρίζεται στην 4^η ιστορική έκδοση (1823) του πλήρους αρχικού κειμένου του *Δοκιμίου*, μια και είναι γνωστό ότι ήδη από την εποχή του Locke, όταν ήταν και ο ίδιος στη ζωή, κυκλοφορούσαν και διαβάζονταν συνόψεις και επιτομές.

---

¹ Βιβλία Παναγιώτη Κονδύλη (1943 – 1998) στην ελληνική γλώσσα: *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη* (1983 και ολ. έκδ. I-II, 2012), *Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα* (1984), *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, I-II (1987), *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός* (1988), *Ισχύς και απόφαση* (1991), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού* (1991), *Πλανητική πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο* (1992), *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία* (1992), *Θεωρία του Πολέμου* (1997), *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα* (1998), *Το αόρατο χρονολόγιο της σκέψης* (1998), *Περί αξιοπρέπειας* (2000), *Αντίδραση, παλινόρθωση* (2001), *Επιστήμη, ισχύς και απόφαση* (2001), *Μελαγχολία και Πολεμική* (2002), *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος*, Ια-Ιβ (2007), *Η γέννηση της διαλεκτικής* (υπό έκδοση), *Συντηρητισμός* (υπό έκδοση). Μέχρι τον θάνατό του διηύθυνε τη σειρά «Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη» των εκδόσεων Γνώση και τη σειρά «Ο Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» των εκδόσεων Νεφέλη.

Ο πρώτος αυτός τόμος με το ανεξάντλητο θέμα του *Δοκιμίου* του John Locke, επικεντρώνεται στην εισαγωγή στο έργο του φιλοσόφου, στο ιστορικοφιλοσοφικό του πλαίσιο και σε μετάφραση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων (Επιστολή στον αναγνώστη, πρόλογος, εισαγωγή) από το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, με συμπλήρωμα στο παράρτημα του τόμου κειμένων του 18^{ου} αιώνα (George Berkeley, Voltaire) που μαρτυρούν την έντονη επίδραση και αντίδραση των φιλοσόφων του καιρού του στις προτάσεις του Locke. Ο δεύτερος τόμος που θα ακολουθήσει – ευελπιστώ – σύντομα, θα αφιερωθεί στην περισσότερο πρόσφατη και σύγχρονη σχετική μελετητική παραγωγή και σε μεταφράσεις περαιτέρω μερών (πρώτο και δεύτερο βιβλίο) του *Δοκιμίου*.

Άννα Λάζου, Οκτώβριος 2015

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Ιστορικό & φιλοσοφικό πλαίσιο Διαφωτισμού & Εμπειρισμού

Ο Διαφωτισμός αποτελεί τόσο ένα φιλοσοφικό ρεύμα όσο και πολιτισμικό και πνευματικό κίνημα. Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Locke επηρέασε και προετοίμασε αυτό το κυρίαρχο εκείνη την εποχή ρεύμα του Διαφωτισμού. Ο ίδιος ο όρος Διαφωτισμός δηλώνει μια μεταφορά με ιδιαίτερη δυναμική, υποδεικνύοντας πέραν της φιλοσοφίας ένα είδος γενικότερης επανάστασης και μεταβολής συνολικότερα στο χώρο του πνεύματος και του ανθρώπινου πολιτισμού. Ως ιστορικό γεγονός σηματοδοτεί την αφετηρία αλλαγών του τρόπου που σκέφτεται ο άνθρωπος, αλλαγών που αγγίζουν μέχρι και σήμερα την φιλοσοφία, την επιστήμη και την πολιτική. Κύριοι εκπρόσωποι της τάσης του Διαφωτισμού στη φιλοσοφία οι Άγγλοι εμπειριστές Locke, Berkeley - οι επίσης Άγγλοι ηθικοί φιλόσοφοι, Shaftesbury, Price - οι εκπρόσωποι του σκωτικού Διαφωτισμού Ferguson, Smith, Hume, οι Γάλλοι φιλόσοφοι Rousseau, Voltaire, Diderot, d' Alembert, Helvetius, d' Holbach, ο φιλόσοφος του Διαφωτισμού στη Γερμανία Kant, κ. ά. Με το Διαφωτισμό ασχολούνται όμως επηρεαζόμενοι στην πνευματική τους εξέλιξη μεταγενέστεροι φιλόσοφοι του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Hegel και ο Marx, ενώ στον 20^ο αιώνα, οι ιδρυτές της Κριτικής Θεωρίας - Horkheimer, Adorno - ο εκφραστής της ερμηνευτικής σχολής Gadamer, οι

φαινομενολόγοι Husserl και Merleau Ponty, αναλυτικοί όπως οι Ayer, Russell, Popper κ. ά.²

Βασικές αρχές του Διαφωτισμού στη φιλοσοφία, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προκύπτουν από τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντιλήφθηκαν την ιστορία και τη γνώση, σε αντίθεση με προηγούμενες παραδόσεις - ορθολογισμού τύπου Descartes και μεταφυσικής νοησιαρχίας τύπου Malebranche³: Η ιστορία και ο πολιτισμός θεωρήθηκαν ως παράγωγα της ανθρώπινης βούλησης και πράξης, ενώ η γνώση ως αποτέλεσμα της αισθητηριακής αντίληψης και εμπειρίας. Αναπτύχθηκαν ακόμη οι τομείς της επιστήμης, της τέχνης και της ηθικής και ξεχώρισαν από την μέχρι τότε κυρίαρχη θρησκευτική κοσμοαντίληψη. Αυτά τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού συνοδευμένα από σειρά άλλων εξελίξεων και ανακατατάξεων τοποθετούνται στο πλαίσιο σημαντικών πολιτικών αλλαγών κυρίως γύρω από τη μετάβαση από ένα μοναρχικό απολυταρχικό σύστημα σε ένα

---

² Κριτική προς το Διαφωτισμό ασκείται κατά τον 19^ο από τους Kant, Hegel, Marx, αλλά ιδιαίτερα κατά τον 20^ο αιώνα από τους Horkheimer, Adorno. Τα σημεία αιχμής της κριτικής αυτής οι έννοιες της προόδου, του ορθολογισμού και η σχέση με τη φύση και την τεχνολογία. Και στα τρία πιστεύω του Διαφωτισμού επισημαίνεται η αντιφατικότητά του, η επικράτηση αντίθετων και αντιφατικών στις αρχές της πρόδου, του ορθού λόγου και στην κυριαρχία επί της φύσης, καταστάσεων στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας. Συνοπτικά, ο Διαφωτισμός σύμφωνα με την κριτική θεωρία, έπαψε να αποτελεί θετική έννοια, έχασε στην πράξη την καθαρότητα και την ηθική σκοπιμότητά του, καταλήγοντας σε τυφλή δεσποτεία και τυραννία κι επομένως, διαψεύδοντας τις προσδοκίες των δημιουργών του: Η πρόοδος του ανθρώπου στην οπισθοδρομηση του φασισμού, η πίστη στον ορθό λόγο στην επικράτηση του μύθου και ανορθόλογων παθών, η κυριαρχία στη φύση στην υποταγή του ανθρώπου στην τεχνολογία. Βλ. Max Horkheimer, Theodor W. (Theodor Wiesengrund) Adorno, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, μετάφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ψυλόν/Βιβλία, Αθήνα 1986.

³ Δες υποσημ. 53 και σελ. 68 κ.ε. του παρόντος.

δημοκρατικό αστικό πολίτευμα. Ακόμα, την εποχή του Διαφωτισμού, ο Δυτικός κόσμος είχε ολοκληρώσει διαδικασίες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, όπως με την εμφάνιση του κράτους και της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας.

Έτσι, οι αιώνες του Διαφωτισμού - από τα τέλη του 17^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μπορούν να θεωρηθούν ως η κορύφωση μιας σειράς γεγονότων και εξελίξεων που μετασχημάτισαν την Ευρώπη, ιδιαίτερα από τις αρχές της νεότερης περιόδου, γύρω στο 1500. Στην οικονομική σφαίρα ειδικότερα, παρατηρούνται διαδικασίες ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και του συνεπαγόμενου εξορθολογισμού στο επίπεδο των τυπικών και εργαλειακών χαρακτηριστικών του κράτους και της οικονομίας: Η προηγούμενη φεουδαρχία που στηριζόταν στην ιδιοκτησία γης και στην εκμετάλλευση των πόρων από αυτήν, υποχώρησε μπροστά στην ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας και στη δημιουργία μιας νέας οικονομίας, με βάση το ατομικό κεφάλαιο και τον αστό ιδιοκτήτη. Αυτή η αλλαγή χαρακτηρίζεται και ως εξορθολογισμός του κράτους και της οικονομίας, επειδή η εξουσία του στηρίζεται στο άτομο, το οποίο μετέχει του κράτους ως πολίτης, ισότιμα, με βάση και αναλογικά με την ιδιοκτησία του και όχι με βάση τα κληρονομικά του δικαιώματα. Αυτή η αλλαγή θέτει και τους όρους του μετασχηματισμού της σκέψης και του πολιτισμού: Αναπτύχθηκαν παράλληλα με την πολιτιστική και καλλιτεχνική σφαίρα η φιλοσοφία και η επιστήμη και ανοίχτηκαν βαθύτερα ρήγματα με την κυρίαρχη θρησκευτική κοσμοαντίληψη.

Σύμφωνα με τη μεσαιωνική κοσμοαντίληψη, κύριες κατηγορίες εννοιών αποτελούσαν ο θείος σκοπός, το νόημα και η βούληση της θεϊκής επενέργειας στον κόσμο. Αντίθετα, ο κόσμος που έρχεται τώρα στο φως, με την ανάπτυξη της επιστήμης και της φιλοσοφίας της νεότερης περιόδου, πρέπει να απελευθερωθεί ριζικά από τη μεταφυσική. Ο κόσμος δεν σημαίνει πλέον μία οργανωμένη τάξη γεγονότων και όντων, πλήρης ηθικού και θρησκευτικού περιεχομένου και νοήματος, αλλά συνίσταται από συμβατές σχέσεις που μπορούν να χαρτογραφηθούν και να εξηγηθούν με διεξοδική εμπειρική παρατήρηση⁴.

Την ερμηνευτική εξέταση της εποχής του Διαφωτισμού, με βάση την ιδεολογική αντιπαράθεση μεταφυσικής και επιστήμης που εδραιώνει τις αναζητήσεις στο πεδίο της φιλοσοφίας και της διανόησης των νεότερων χρόνων, ακολουθεί και υποστηρίζει το έργο του Παναγιώτη Κονδύλη, με τίτλο *Η Κριτική της Μεταφυσικής στην Νεότερη Σκέψη* και κυρίως ο πρώτος τόμος, με υπότιτλο «Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού», και αναφέρεται στην περίοδο από τον 14^ο έως και τον 18^ο αιώνα.⁵ Ο Κονδύλης επιχειρεί να

---

⁴ D. West, *An Introduction to Continental Philosophy*, Polity Press, 1996, σελ. 12.

⁵ Σε πρώτη έκδοση στα Ελληνικά, Π. Κονδύλης, *Η κριτική της μεταφυσικής σκέψης στη νεότερη σκέψη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1983, που περιλαμβάνει τα τρία μόνον πρώτα μέρη του έργου. Σε αυτήν την πρώτη έκδοση παραπέμπουν οι αναφορές της παρούσας μελέτης. Σε πρόσφατη ολοκληρωμένη έκδοχή παρουσιάζεται από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (τ. Α και Β), σε μετάφραση Μιχάλη Παπανικολάου, Αθήνα, 2012. Συναφές και το Π. Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός*

δώσει και έναν καθολικά ισχύοντα ορισμό στη μεταφυσική,⁶ επιπρόσθετα, με το ότι ως μεταφυσική θεωρείται η θεώρηση που προτάσσει την αλήθεια ως το έσχατο εκείνο ζητούμενο, πέρα από την αντικειμενική ουσία των πραγμάτων.

Στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης του, με τίτλο «Ο νομιναλισμός, ο ανθρωπισμός και η κριτική στην Αριστοτελική Λογική και Μεταφυσική από τον 14^ο ως τον 16^ο αι.», ο Κονδύλης αναδεικνύει πώς ήδη από τον 14^ο αιώνα προετοιμάζεται η αντιμεταφυσική τάση που χαρακτηρίζει την νεότερη εποχή της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, με άξονα που συγκροτούν τα ρεύματα του νομιναλισμού και του ανθρωπισμού του όψιμου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Στόχος της κριτικής τους είναι αρχικά η Αριστοτελικής προέλευσης διάκριση μεταξύ φυσικής, που αποτελεί κυρίως εμπειρική επιστήμη, και μεταφυσικής, που ασχολείται με τις πρώτες αρχές των όντων της εμπειρίας. Η διάκριση γνώσης και πίστης, αλλά και η επικράτηση μιας ιεραρχικού, αναγωγιστικού ή ανταγωνιστικού τύπου σχέσης μεταξύ τους, όπου η μία θα πρέπει να υποταχθεί ή να αναχθεί στην άλλη,

---

διαφωτισμός, β' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998. Πρβλε και Γιώργου Λαμπράκου, [Κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη](#), BOOKPRESS.gr, 14/62012.

<http://www.bookpress.gr/diabasame/idees/kondylis>.

⁶ Υποστηρίζει ότι κάθε μεταφυσική «στηρίζεται στην διάκριση ανάμεσα σε Υπερβατικό και Εμμενές, σε υπερεμπειρικό Εκείθεν και εμπειρικό Εντεύθεν, θεωρώντας το πρώτο ως “αληθινή”, ανόθευτη πραγματικότητα και συνάμα (στις μεγάλες παραδοσιακές της εκδοχές τουλάχιστο) ως πηγή ηθικών-κανονιστικών αρχών». Π. Κονδύλης (1983), ό.π., σελ.14.

χαρακτηρίζει αυτήν την ιστορική φάση. Στη μία όχθη των αντιπαρατιθέμενων πλευρών, οι νομιναλιστές και ανθρωπιστές του όψιμου Μεσαίωνα, υποστήριζαν ότι χρειάζεται να χρησιμοποιηθεί η γνωστική εκείνη μέθοδος που θα επιτρέψει την κατάκτηση της βέβαιης έλλογης γνώσης. Με τη σταδιακή επικράτηση της άποψης αυτής, η γνωσιοθεωρία παίρνει το προβάδισμα έναντι της οντολογίας, καθώς αναγνωρίζεται ως η ασφαλέστερη οδός για την γνώση του εμπειρικού κόσμου, αλλά και για την σωστή μεθόδευσή της. Για τον Κονδύλη μάλιστα, ο αγνωστικισμός, ως τάση της φιλοσοφίας να θέτει όρια στις δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης στο να γνωρίσει το Ον και την πραγματική αμετάβλητη ουσία του, είναι σημαντικός παράγοντας για την θεμελίωση της αντιμεταφυσικής τοποθέτησης.⁷

Παράλληλα όμως, στα επόμενα κεφάλαια του πρώτου τόμου της *Κριτικής της Μεταφυσικής* - «Η νεότερη φυσική επιστήμη και οι τύχες της μεταφυσικής στον 17ο αι.» και «Η ανακεφαλαίωση, η ριζοσπαστικοποίηση και ο τυπολογικός εμπλουτισμός της αντιμεταφυσικής σκέψης στην εποχή του Διαφωτισμού» - που πραγματεύονται την άνοδο και εγκαθίδρυση της φυσικής επιστήμης κατά τον 17^ο αιώνα και του διαφωτιστικού κλίματος κατά τον 18^ο, ο Κονδύλης εφαρμόζοντας τη γενετική – ιστορικοφιλοσοφική του μέθοδο δείχνει πως η μεταφυσική συνέχισε να επιβιώνει και παρά την κριτική που με αυξανόμενη οξύτητα της ασκήθηκε, έλαβε νέο περιεχόμενο και νόημα,

---

⁷ Κονδύλης (1983), ό.π., σελ. 79.

μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Μάλιστα, στην πλήρη εκδοχή όλων των τόμων του έργου που μπορούμε να διαβάσουμε στην πρόσφατη επανέκδοσή του (υποσημ. 4), αναγνωρίζεται η μεταφυσική ταυτότητα πολλών σύγχρονων ρευμάτων σκέψης που ανανεώνουν παλαιότερες εννοιολογικές δομές με τον μανδύα της πρωτοτυπίας ή την ανατροπής των φιλοσοφικών παραδόσεων. Ρεύματα του 20^{ού} αι., η φαινομενολογία, η ψυχανάλυση, ο υπαρξισμός και η αναλυτική σκέψη, έλκουν την καταγωγή τους σε τόσο παλιά ρεύματα σκέψης, στον νομιναλισμό και ανθρωπισμό της Αναγέννησης, στο Διαφωτισμό, τον Εμπειρισμό και το Γερμανικό ιδεαλισμό.

Για να επιστρέψουμε στα της εποχής που πλαισιώνει και προετοιμάζει την έλευση της εμπειριστικής φιλοσοφίας, είναι άξιο λόγου να μνημονεύσουμε ότι χάρη σε φιλοσόφους, όπως ήταν ο Francis Bacon, διαμορφώνεται η νεότερη αντίληψη για την επιστήμη, ως μια συστηματική, κριτική και ελεύθερη διερεύνηση, όπως εφαρμόζεται και στην περίπτωση του Γαλιλαίου. Καθιερώνεται η εμπειρική επαγωγική γνωσιακή μέθοδος, ενώ, καθώς προχωράμε στον 17^ο αιώνα, η αξία του αισθητού, εμπειρικού κόσμου ανατιμάται σε σχέση με τον νοητό, υπερεμπειρικό, κυρίως επειδή κυριάρχησαν οι φυσικομαθηματικές επιστήμες, αλλά και η τεχνική-μηχανική εφαρμογή τους. Η «γενική επιστήμη του όντος» - κατά την διατύπωση του Κονδύλη - διαχωρίζεται από την «πραγματική ιδιοσυστασία των όντων».⁸ Στην εξέλιξη των ιδεών της εποχής, αναπτύσσεται ο

---

⁸ Κονδύλης (1983), ό.π., σελ. 295.

φιλοσοφικός ανθρωπισμός που νομιμοποιεί τον όρο «μάθηση» του Bacon, με την έννοια της αντίθεσης προς την υποτιθέμενη «σοφία» της παραδοσιακής ηθικής και θρησκείας. Έτσι, ένας διαχωρισμός χτίζεται εκ νέου, που προσδιορίζεται πλέον από την αντίθεση ανάμεσα στη λογικά δομημένη φύση που διέπεται από φυσικομαθηματικούς νόμους, που ζητείται πλέον να ανακαλυφθεί, και στις αναγκαίες κανονιστικές αρχές που ρυθμίζουν τα πεδία διερεύνησης ανθρώπου και λόγου. Σε αυτό το νέο κοσμοείδωλο που υποστηρίζεται και εμπλουτίζεται από φιλοσόφους κι επιστήμονες, όπως οι Galileo Galilei, Descartes, Hobbes και Spinoza, δεν είναι παντελώς απαραίτητη η έννοια του Θεού - αν και δεν αμφισβητείται εξ ίσου από όλους - για τις επιστημονικές εξηγήσεις.

Σύμπτωμα της νέας αντίληψης για τη γνώση, που εδραιώνεται σε στάδια, είναι και ο σκεπτικισμός για τις διάφορες μορφές γνώσης και έρευνας έξω από τη φυσική επιστήμη και τα μαθηματικά, όπως είναι η θρησκεία – για παράδειγμα.

Πράγματι, με τους εγκυκλοπαιδιστές του 18^{ου} αιώνα στη Γαλλία - d' Alembert, Diderot, Voltaire, Helvetius, d' Holbach - που υποστήριξαν αντι-κληρικές και φιλελεύθερες ιδέες, κλιμακώνονται οι τάσεις της νεότερης φιλοσοφίας στην κατεύθυνση μιας ώριμης ορθολογικότητας και επικρατεί, παράλληλα με τον διαχωρισμό της θρησκευτικής πίστης από τη δεισιδαιμονία, η πίστη στην αξία της επιστήμης.

Στην πορεία αυτών των εξελίξεων δεν μένει ασφαλώς αμέτοχη η Εκκλησία, η οποία στην προσπάθειά της να ανακόψει τις εις βάρος της ανατροπές, εκσυγχρονίζει την παλαιότερη σχολαστική μεταφυσική, για να διασώσει την πίστη στο υπερβατικό με «εκσυγχρονιστικά» επιχειρήματα και υιοθετώντας θεωρίες με ανανεωμένα περιεχόμενα. Οι διαφωτιστές του 18^{ου} αιώνα συνεχίζουν να επικρίνουν την μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, αναζητώντας τα ερείσματα της κριτικής τους στην εμπειριστική γνωσιοθεωρία, στην ανάλυση και κριτική της γλώσσας, σε μια νέα ρητορική, στην μελέτη της κοινωνίας, στην ιστορικότητα και στην ανθρωπολογία. Οι περισσότεροι διαφωτιστές όντως αποφεύγουν να προσχωρήσουν σε μια αθεϊστική και υλιστική κοσμοθεωρία, αλλά αρέσκονται στο να υπερασπίζονται την χειραφέτηση και ελευθερία της ανθρώπινης διάνοιας, την καλλιέργεια και διεύρυνση της γνώσης προς όφελος ενός πλατύτερου κοινωνικού συνόλου, με κριτικό πνεύμα και με έντονο σκεπτικισμό για το αλάθητο της παραδεδομένης γνώσης. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Kant, ο οποίος ασπάστηκε τις ιδέες του Διαφωτισμού ως μετάβαση στην ωριμότητα, χειραφέτηση και ελευθερία της διάνοιας να καθοδηγείται από τον εαυτό της.⁹ Η κριτική φιλοσοφία του Kant συγκεκριμένα -

---

⁹ D. West, *An Introduction to Continental Philosophy*, 1996, σελ.15. Πέραν της ιστορικής προσέγγισης, η συστηματική ανάλυση του εννοιολογικού πλαισίου του Διαφωτισμού ανάγεται στις απόψεις που εκφράζει ο Kant στο σχετικό κείμενό του. Ο Γερμανός φιλόσοφος, εκκινώντας από την αντίθεσή του προς τον εμπειρισμό του Locke, επιχειρηματολογεί στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* υπέρ ενός άλλου από την επίκτητη, τύπου γνώσης. Στον Kant εντοπίζονται χαρακτηριστικές ιδέες του Διαφωτισμού, που αφορούν κυρίως το κριτικό πνεύμα και συγκεκριμένες ηθικοπολιτικές απόψεις.

κυρίως όταν αναφέρεται στην γνώση του εξωτερικού κόσμου, όπως παρέχεται από τις φυσικές επιστήμες - επιχειρεί να συνθέσει τα δύο κυριότερα αντίθετα ρεύματα της περιόδου, τον εμπειρισμό με τον ορθολογισμό.

Εξετάζοντας ιστορικά το θέμα του Διαφωτισμού επισημαίνεται η εμφάνιση αντίστοιχων στοιχείων που χαρακτηρίζουν τον Διαφωτισμό, ως φαινόμενο, και σε εποχές όπως η Ελληνική αρχαιότητα: Ξενοφάνης, Δημόκριτος, θεωρούνται μέτοχοι του αρχαίου Ελληνικού Διαφωτισμού κατά τον 5^ο πΧ. αιώνα.¹⁰ Στην πορεία της ιστορίας, οι βασικές έννοιες με τις οποίες συνδέεται η εμφάνιση του Διαφωτισμού είναι το δίκαιο, η ηθική και ο άνθρωπος. Σε θέματα ηθικής ο Διαφωτισμός κορυφώνεται στις προεκτάσεις του στοχασμού των Kant, de Sade και Nietzsche.¹¹ Η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως υποκειμένου που επιδιώκει στην πράξη και στη θεωρία να κυριαρχήσει στην πραγματικότητα, όσο και να επιβληθεί στα ανθρώπινα ένστικτά του, αξιοποιώντας τον ορθό λόγο και την επιστημονική γνώση του κόσμου, της ψυχής και του νου, έχει ως επακόλουθο στον τομέα της ηθικής την δημιουργία νέων ιδεολογιών γύρω από την θέση του ανθρώπου στην κοινωνία, με την έννοια της αντίστασης στην κηδεμονία και την υποταγή, καθώς και για

Βλ. Imm. Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightenment", εις *Perpetual Peace and Other Essays*, μετάφρ. T. Humphrey, Hackett, Indianapolis and Cambridge, 1983.

¹⁰ Μ. Δημητρακόπουλου, *Το Φιλοσοφικό Κίνημα του Διαφωτισμού. Ως εισαγωγή στα θεμελιώδη προβλήματα της Νεώτερης Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2001, τ. Α.

¹¹ Ο.π.

τη σχέση του με τη φύση, με την έννοια του ελέγχου των φυσικών δυνάμεων μέσω της τεχνολογίας.¹²

Η ιστορική ερμηνεία εμφάνισης του φαινομένου του Διαφωτισμού καταλήγει τόσο στην επισήμανση των ειδικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, των ειδικών εξελίξεων στον τομέα της επιστήμης και στην διάδοση των ιδεών: Η φιλοσοφία στην Ευρώπη επηρεάστηκε γύρω στο 1560 από την εμφάνιση των Λατινικών μεταφράσεων του Σέξτου Εμπειρικού (2ος αι. μ.Χ.): τα σκεπτικά επιχειρήματα που παραθέτει ο Σέξτος ανάγοντάς τα στον Πύρρωνα τον Ηλείο (365 – 270 π.Χ.) αποτέλεσαν κοινό απόκτημα των φιλοσόφων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.¹³ Οι εμπειριστές της περιόδου θα πρέπει να ήρθαν σε επαφή μαζί τους μέσω του *Λεξικού* του Pierre Bayle.¹⁴ Ο

---

¹² Στο ίδιο και Νικολάου Χρόνη, *Η κριτική θεωρία κατά τον Max Horkheimer*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997.

¹³ Ως φιλοσοφική παράδοση, ο σκεπτικισμός μπορεί να θεωρηθεί προϊόν δύο τάσεων της αρχαίας φιλοσοφίας, του ακαδημαϊκού σκεπτικισμού που αποδίδεται στους μαθητές του Πλάτωνα στην Ακαδημία (5ος – 2ος αιώνας π.Χ.) και του Πυρρωνισμού που ανάγεται στον Πύρρωνα τον Ηλείο (365–275 π.Χ.). Ο Πύρρωνας φαίνεται να υιοθετούσε την απόλυτη θέση ότι ο κόσμος είναι τελείως αδιάφορος και αμέτρητος κι επομένως η μόνη σωστή στάση του φιλοσόφου είναι να μένει απαθής και βουβός. Παρόλο που δεν τυγχάνει θετικής κι ευρείας αποδοχής κατά την ύστερη αρχαιότητα μην αφήνοντας σημαντικούς μαθητές επανέκαμψε στην ιστορία του σκεπτικισμού ως πυρρωνισμός της εποχής του Πτολεμαίου του Κυρηναίου, αλλά η κατανόηση της ιστορίας του ρεύματος αυτού επιτυγχάνεται σύμφωνα με τον Σέξτο Εμπειρικό με την προσέγγιση της ιστορίας της Ακαδημίας μετά το θάνατο του Πλάτωνα, το 347 π.Χ. Βλ. και το ενδιαφέρον άρθρο του José R. Maia Neto, «Academic Skepticism in Early Modern Philosophy», εις *Journal of the History of Ideas*, τ. 58, αρ. 2, Απρ. 1997, σελ. 199-220.

¹⁴ *Dictionnaire Historique et Critique*: Το *Ιστορικό και Κριτικό Λεξικό* ήταν ένα βιογραφικό λεξικό του Ουγενότου Pierre Bayle (1647-1706), που έζησε κι έδρασε στην Ολλανδία εξόριστος από την Γαλλία εξ αιτίας θρησκευτικών διώξεων. Κυκλοφόρησε το 1697 για πρώτη φορά και σε επανυξημένη μορφή το 1702. Αγγλική μετάφραση φαίνεται να κυκλοφόρησε το 1709. Περιλάμβανε

Πύρρων προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τους ισχυρισμούς του δογματισμού, ότι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το αληθινό είναι των πραγμάτων λέγοντας ότι ποτέ δεν μπορούμε να υπερβούμε τα φαινόμενα και να φθάσουμε στην ουσία. Για τούτο, είναι προτιμότερο να παραμένουμε στο επίπεδο των φαινομένων. Η επίδραση αυτή καλλιέργησε την κριτική προς τον εμπειρισμό και ιδιαίτερα τον υλιστικό εμπειρισμό του Locke.

Αναφερόμενοι στα φιλοσοφικά κείμενα των J. Locke (1632-1704), G. Berkeley (1685-1753) και D. Hume (1711-1796), στις θεωρίες που διατυπώνονται εκεί, παρά τις σημαντικές διαφορές τους, αποδίδεται ο όρος *Εμπειρισμός*. Ο εμπειρισμός χαρακτηρίζεται γενικά από την ανατροπή βασικών παραδοχών, μεθόδων και εννοιών της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου. Οι καταβολές της τάσης αυτής της φιλοσοφίας που καλύπτει ενάμιση περίπου αιώνα κι έχει γνωσιοθεωρητικό κυρίως περιεχόμενο, ανάγονται στους William of Ockham (c.1287–1347) και Sir Francis Bacon (1561 - 1626). Πραγματεύεται διαχρονικά προβλήματα της φιλοσοφίας γύρω από τις έννοιες της φύσης, του νου, της γνώσης, της επιστήμης, της γλώσσας, της αιτιότητας, της ελευθερίας και της ανθρώπινης φύσης. Ο *Θεός*, η *ουσία*, η *αιτία* και ο *εαυτός* (self), είναι επίσης έννοιες που απασχολούν το φιλοσοφικό ρεύμα του εμπειρισμού. Οι εμπειριστικές ιδέες μάλιστα,

---

σχεδόν όλες τις ιστορικές και μυθικές προσωπικότητες σχετικές με θρησκευτικές δοξασίες και φιλοσοφικές θεωρίες που απασχολούσαν την εποχή αυτή. Ο Denis Diderot και οι Γάλλοι Εγκυκλοπαιδιστές, καθώς και οι εμπειριστές George Berkeley και David Hume φαίνεται να επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τον σκεπτικιστικό και ισχυρογνώμωνα χαρακτήρα του έργου, εφ' όσον ο Bayle τόνιζε ιδιαίτερα τις αντιφάσεις ανάμεσα στα θεολογικά πιστεύω και στις υποτιθέμενες αυταπόδεικτες επιταγές του λόγου. Η θρησκευτική ανοχή και ανεξιθρησκεία ήταν το κυριότερο αίτημα των πεποιθήσεων που προήγαγε ο συγγραφέας του *Λεξικού*.

που μεταφέρονται από την Αγγλία στην Κεντρική Ευρώπη, υποκινούν την εμφάνιση του Διαφωτισμού.

Ο εμπειρισμός θέτει ακόμη τις βάσεις της νεότερης θεωρίας για τη γλώσσα, ενώ υιοθετεί την αντίδραση προς τη μεταφυσική - που απαντά αρχικά στην σκέψη του Thomas Hobbes (1588 – 1679). Ιστορικά, αντιπαρατίθεται στον μεταφυσικό ορθολογισμό, ενώ προβάλλει ως πηγή γνώσης την εμπειρία και μάλιστα την αισθητηριακή – τις «εντυπώσεις», «αισθήσεις» ή παρατηρήσεις του εξωτερικού κόσμου, αλλά και την ενδοσκοπική παρατήρηση. Το όλο της αξιόπιστης ανθρώπινης γνώσης προέρχεται και στηρίζεται από τις αντίστοιχες εμπειρίες, είναι *a posteriori*.¹⁵

Ο εμπειρισμός αντιτίθεται στην καρτεσιανή νοησιοκρατία που υποστηρίζει ότι η κύρια και ασφαλής γνωστική μέθοδος για την κατάκτηση της αιώνιας και αδιάβλητης αλήθειας ως αρχής που διέπει το όλο της πραγματικότητας και, ακολουθώντας το ρεύμα της πλατωνικής παράδοσης – με αναφορά στους διαλόγους του Πλάτωνα *Φαίδωνα* και *Μένωνα* – ότι η ανθρώπινη γνώση στο ουσιαστικότερο τμήμα της παρέχεται από προηγούμενη και ανεξάρτητη της εμπειρίας πηγή. Εδώ επικρατεί το πρότυπο των μαθηματικών και της λογικής και όχι αυτό των φυσικών επιστημών, ενώ το όλο της αξιόπιστης

---

¹⁵ R. Scruton, *From Descartes to Wittgenstein*, RKP, 1984, σελ. 84 – 85.

ανθρώπινης γνώσης είναι a priori¹⁶ των εμπειριών και των υπόλοιπων γνωστικών διαδικασιών. Στο πλαίσιο της νοησιοκρατίας, που ακολουθεί τα πρότυπα της γεωμετρίας και τις λογικής, λειτουργώντας ως τυπικό παραγωγικό σύστημα απόλυτα αληθών αξιωμάτων ή αυταπόδεικτων αληθειών, η εμπειρική γνώση υποβαθμίζεται σε πηγή απλής γνώμης ή πιθανής πεποίθησης. Ο εμπειρισμός υποστηρίζει ένα εκ διαμέτρου αντίθετο υπόδειγμα γνώσης που βασίζεται στη φυσική επιστήμη και στη μέθοδο παρατήρησης των φαινομένων της φύσης, η οποία πιστοποιεί κι εξασφαλίζει την αλήθεια. Πηγή και μέσο επαλήθευσης της γνώσης η εμπειρία, ενώ ο ανθρώπινος νους σωρεύει την εμπειρική γνώση της πραγματικότητας, δηλαδή με μια εμπειρική χρήση της νόησης, καθώς αναπτύσσεται κατά την διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, αφού με τη γέννηση του ανθρώπου βρίσκεται σε κατάσταση παρόμοια με κενό, άγραφο πίνακα - tabula rasa.¹⁷

Και ο εμπειρισμός, όπως και ο ορθολογισμός, αναζητούν σταθερά και αδιάσειστα θεμέλια της ανθρώπινης γνώσης, χωρίς τούτο να αποκλείει την θρησκευτική πίστη, απαλλαγμένη όμως από προκαταλήψεις και κατάλοιπα των δεισιδαιμονιών. Ιδιαίτερα ο σκεπτικισμός που προκύπτει από ορισμένες εμπειριστικές παραδοχές,

---

¹⁶ D. West, *An Introduction to Continental Philosophy*, ό.π., σελ.17 – 18.

¹⁷ Μια έννοια που απαντά στην ιστορία της φιλοσοφίας ήδη από τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς και κατόπιν υιοθετείται από τον Locke, στη συνέχεια από τον J. Mill και άλλους.

αφήνει περιθώριο για εναλλακτικές της επιστήμης μορφές γνώσης. Οι εμπειριστές φιλόσοφοι όμως γενικά δεν αμφισβητούν την ύπαρξη του Θεού, υιοθετώντας μια επιχειρηματολογία που τονίζει τις καταστροφικές συνέπειες της αθεΐας και του σολιψισμού. Ή υποστηρίζουν την αξία της θρησκευτικής πίστης ως της γνώσης που υπερβαίνει τα όρια της μάθησης.¹⁸

Επί πλέον, τον εμπειρισμό τον αντιλαμβανόμαστε με δύο σημασίες: πρώτον, όταν χρησιμοποιεί την εμπειρία ως πηγή εννοιών και, δεύτερον, ως εγγύηση της νομιμοποίησής τους, καθώς οι έννοιες έχουν περιεχόμενο, μόνο αν παρέχονται από την εμπειρία.¹⁹ Εφ' όσον ο ίδιος ο εμπειρισμός ανοίγει ένα χάσμα ανάμεσα στο υποκείμενο της γνώσης και στην πραγματικότητα, προκύπτουν προβληματικές συνέπειες αυτής της θεμελιώδους παραδοχής, γιατί, αν γίνει αποδεκτή η θέση για την ανεξάρτητη από την εμπειρία ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας, ο εμπειρισμός δεν μπορεί να αποκαταστήσει την εσωτερική του συνέπεια, καθώς δεν προϋποθέτει γνώση άλλη από εκείνη που μας παρέχει η εμπειρία και μάλιστα μέσω των αισθήσεων.

---

¹⁸ D. West, *An Introduction to Continental Philosophy*, ό.π., σελ.17.

¹⁹ Μαρία Πουρνάρη, «Η γνώση και η εμπειρία. Οι βρετανοί φιλόσοφοι του 17ου και του 18ου αιώνα και οι θεωρίες τους για την κατ' αίσθησιν αντίληψη, η οποία κάνει χρήση των πέντε αισθήσεων, και την εσωτερική αίσθηση», άρθρο εις εφημ. ΒΗΜΑ – Πολιτισμός, 19.11.2000, ιστότοπος: <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=128085>.

Ο John Locke είναι ένας από τους βασικούς εκφραστές της φιλοσοφίας του εμπειρισμού και ως προς τις απόψεις του συμβατός με τα επιστημονικά και γενικότερα διανοητικά και πρακτικά ενδιαφέροντα της εποχής του. Τα επιχειρήματά του για την γνώση από τις αισθήσεις και την διαφωτιστική λειτουργία της φιλοσοφίας μέσα από την αποκάλυψη των λαθών στη χρήση της γλώσσας, βρήκαν πολλούς υποστηρικτές στην ιστορία της σκέψης ενισχυόμενα και από τις ηθικές και πολιτικές απόψεις του, που τόνιζαν τη σημασία της παιδαγωγικής διόρθωσης των πλανών και εσφαλμένων πίστεων. Αλλά και ο βίος και η δράση του τον καθιστούσαν ένα σημαντικό ιστορικό και πολιτικό πρόσωπο στην εποχή του. Η ιστορική παρουσία του σηματοδοτεί την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής κοινωνίας, όπως και της μεθόδου στο πεδίο της επιστήμης και διάδοσης της γνώσης.

Επιπρόσθετα σε όσα αναφέραμε, επισημαίνουμε πως κέντρο των πραγμάτων στην εμπειριστική σκέψη του Locke γίνεται ο άνθρωπος, καθώς τα πάντα υπάρχουν ως αντικείμενα της παρατηρησιακής του ικανότητας. Ο άνθρωπος αποτελεί την πηγή από την οποία εκπορεύονται οι ικανότητες της εμπειρίας και της αίσθησης, που αρκούν για να τον εφοδιάσουν με τις αντιλήψεις του αναφορικά με τον εξωτερικό κόσμο και κάθε τι πραγματικό.

Ο περί ανθρώπινης ψυχής (human mind/soul) στοχασμός του Locke, θα επηρεάσει κατά μεγάλο μέρος τις απόψεις των μετέπειτα μελετητών της ψυχής, ολόκληρες σχολές ψυχολογίας και σχετικούς

επιστημονικούς κλάδους.²⁰ Η φιλοσοφία του Locke βρίθεται πλεονεκτημάτων αλλά και αδυναμιών που έχουν αναγνωρισθεί ως γόνιμα – και στις δύο περιπτώσεις - για την εξέλιξη της σκέψης.²¹

Η υπόθεση ότι η ψυχή είναι άγραφος πίνακας, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους ορισμούς που έχουν δοθεί μετά τον Descartes - που υπερασπιζόταν το δυισμό σώματος - ψυχής και έβλεπε το σώμα ως μηχανή που ενεργοποιείται από πνεύματα με έδρα την επίφυση - και τον Hobbes - που απέρριπτε την ύπαρξη της ψυχής ως μη υλικής ουσίας. Η άποψη του Locke οδηγεί στην επιστημονική και λογική προσέγγιση της ουσίας και των περιεχομένων της ψυχής.

Ως πυρήνας του στοχασμού του Locke μπορεί να θεωρηθεί η έμφασή του στη γνωστική και αντιληπτική λειτουργία της ψυχής ως πηγής γνώσης : είναι μια προσέγγιση που επιτρέπει να τη δούμε ως εργαλείο για να μεταβιβαστούν, να τύχουν επεξεργασίας και να αποθηκευθούν οι ιδέες μας, με μια διαδικασία έλλογης, αλλά και ως

---

²⁰ Για την επιρροή του Locke, μεταξύ των άλλων και στις ψυχολογικές θεωρίες μνήμης και της λεγόμενης ψυχολογικής συνέχειας (continuity theories), βλ. Marya Schechtman, «The truth about memory», τ. 7, τεύχ. 1, Ιαν. 1994, σελ. 3-18, δημοσίευση online: 10 Ιου. 2008 ή Leo Iacono, «Memory», εις *Journal: Australasian Journal of Philosophy*, τ. 89, τεύχ. 4, Δεκ. 2011, σελ. 753, δημοσίευση online: 18 Απρ. 2011. Παλαιότερα, E. Tulving, «Episodic and semantic memory», εις E. Tulving and W. Donaldson, *Organization of Memory*, εκδ. Academic Press, New York 1972, σελ. 381 - 402. Διεξοδικότερα στις σελ. 153 - 164 της παρούσας μελέτης.

<http://www.psychology.sbc.edu/Empiricism.htm>

²¹ B. Russell, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας: Τόμος Β'*, μετάφρ. – σημ. Αιμ. Χουρμούζιος, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, σελ. 321.

έδρα της προσωπικότητας και της ανθρώπινης υπόστασης. Μια έννοια δυσπρόσιτη και ασύλληπτη, μηχανισμός πολύπλοκος παρουσιάζεται η ψυχή, της οποίας πολλές όψεις φώτισε ο Locke, γι' αυτό και συγκαταλέγεται μαζί με όσους συνεισφέρουν στις φιλοσοφικές καταβολές της επιστήμης της ψυχολογίας.²²

Καθώς εκκινεί από την απόδειξη του μη έμφυτου των ιδεών και του επίκτητου των γνώσεων, ο Locke εξετάζει χαρακτηριστικά παραδείγματα που επιτρέπουν την παρατήρηση και μελέτη φαινομένων του ψυχικού βίου: όπως είναι α), οι συμπεριφορές και αντιλήψεις των νεογέννητων και β), η αλληλεπίδραση εξωτερικών παραγόντων της γνώσης – αισθήσεων, αντιλήψεων – κι εσωτερικών λειτουργιών της ψυχής και διαφορετικών ιδιοτήτων της - συλλογισμός, διάκριση, αμφιβολία, αποδοχή, απόρριψη, συνειδητοποίηση, διαχωρισμός, αφαίρεση. Το κυριότερο δε συμπέρασμα είναι ότι η ψυχή, ενώ αρχικά, στην πρώτη κατάσταση του κενού – άγραφου πίνακα, είναι αποδέκτης ερεθισμάτων κι εμπειριών, σταδιακά διαμορφώνεται εμπλουτιζόμενη από γνώσεις καλλιεργώντας και προάγοντας την ανθρώπινη υπόσταση.

---

²² Συγκεκριμένα, η ενδοσκοπική ψυχολογία θεωρείται προερχόμενη από τους Descartes και Locke, υιοθετήθηκε από τους Wundt, Brentano, από τη σχολή του Würzburg και τη Μορφολογική (Gestalt) Ψυχολογία. Προϋπόθεσή της η θέση ότι μοναδική και κύρια μέθοδος γνώσης των ψυχικών φαινομένων είναι αυτή που προέρχεται από την αυτοπαρατήρηση του ίδιου του υποκείμενου, ενώ παράλληλα ξεχωρίζει την πνευματική από τη φυσική πραγματικότητα, τόσο ως προς την ουσία, όσο και ως προς τη γνωσιμότητά της. Βλ. περισσότερα σελ. 147 κ.ε. του παρόντος.

Συνεκτιμώντας το σύνολο της φιλοσοφικής του σκέψης και σύμφωνα με την ιστορικοφιλοσοφική αξιολόγησή της, ο Locke επιδιώκει να καθορίσει τα όρια της ανθρώπινης γνώσης και πώς μπορεί να αξιοποιηθεί για πρακτικούς σκοπούς, ενώ διακρίνει αυτό που είναι βέβαιο από εκείνο που δεν είναι επιλέγοντας έναν μετριοπαθή σκεπτικισμό.²³

---

²³ Ο μετριοπαθής σκεπτικισμός του «εξυπηρετούσε τη γενικότερη θέση του Locke και συνδεόταν με την ανάγκη κριτικής υπέρβασης της παράδοσης και στήριξης του νέου επιστημονικού πνεύματος»: Γ. Πλάγγεσης, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία*, εκδόσεις Κριτική, 2009, σελ. 134. Παραπέμπει εις R. S. Woolhouse, *Locke*, The Harvester Press, Brighton, 1983, σελ. 8 κ.ε.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

I. Ο John Locke & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση

I.i. Εισαγωγικά

Ο Locke, ενώ έγραψε και δημοσίευσε έργα και κείμενα για μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων - γνωσιολογία, θρησκεία, εκπαίδευση, οικονομία, πολιτική και ιατρική²⁴ - έγινε κυρίως διάσημος στην εποχή του για το *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση* (*An Essay Concerning Human Understanding*), το οποίο το εξέδωσε μεν σε ώριμη ηλικία, το 1690, το επεξεργαζόταν όμως περίπου από το 1660. Στην *Επιστολή στον Αναγνώστη*, με την οποία εισάγει το αναγνωστικό κοινό του στο περιεχόμενο, στους σκοπούς και στα κίνητρα της γραφής του, εξηγεί ότι η συγγραφή του *Δοκιμίου* είχε ως αφετηρία την απόφαση μιας παρέας συνομιλητών να εξετάσουν τις ίδιες τις ικανότητές τους και κατόπιν τα αντικείμενα της ίδιας τους της νόησης, πριν επιχειρήσουν να απαντήσουν στα διαιώνια φιλοσοφικά προβλήματα που τους απασχολούσαν.²⁵

---

²⁴ *Two Treatises of Government* (1679), *Epistola de Tolerantia* (1685-1686), *Some Thoughts Concerning Education* (1693) ενώ «κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του θα μας δώσει, ανάμεσα σε άλλα, και τις εξής εργασίες του: *The Reasonableness of Christianity* “*A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul*” *The Discourse of Miracles* και *The Conduct of Understanding*», αναφέρει ο Γ. Πλάγγεσης, ό.π., σελ. 132. Πρβλε του ιδίου, *Πολιτική και Θρησκεία*, σελ. 79 – 85.

²⁵ *Δοκίμιο*, *Επιστολή στον Αναγνώστη*, σελ. 195 του παρόντος.

Στο *Δοκίμιο*, ο John Locke αναπτύσσει μια χαρακτηριστική θεωρία για τη γνώση, γνωστή στην Ιστορία της Φιλοσοφίας ως Παραστασιοκρατία (Representationalism), όπου οι ιδέες/ παραστάσεις των εξωτερικών αντικειμένων μέσα στο νου/ συνθέτουν όλο και όλο το γνωστικό υλικό του ανθρώπου. Έχοντας οριοθετήσει στην «Επιστολή στον Αναγνώστη» τη γενική του προσέγγιση, ο Locke επισημαίνει πόσο κοπιώδες αλλά και αναγκαίο είναι να καθιστάς τον εαυτό σου αντικείμενο παρατήρησης και περισυλλογής, κάτι που χαρακτήριζε τη σχολαστική φιλοσοφία.²⁶ Η ίδια η φιλοσοφία θεωρείται ως μια διαδικασία κατανόησης της ανθρώπινης νοητικής δραστηριότητας, της νόησης (Understanding).²⁷

Στην Εισαγωγή του *Δοκιμίου* μάλιστα εκθειάζεται η αξία της ανθρώπινης νόησης, ως χαρακτηριστικό της υπερτερότητας του ανθρώπου έναντι των άλλων ειδών και χρησιμοποιείται μεταφορικά η έννοια του ματιού για να αποδοθεί ο κύριος χαρακτήρας της: όπως το μάτι επιτρέπει να βλέπουμε και να αντιλαμβανόμαστε κάτι χωρίς το ίδιο να βλέπει τον εαυτό του, παρόμοια και η νόηση δεν αντιλαμβάνεται η ίδια τον εαυτό της, αντίθετα απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια και κόπος, για να καταστεί η ίδια αντικείμενο

---

²⁶ Ο. π., σελ. 183 κ.ε. του παρόντος.

²⁷ Ο.π., Εισαγωγή, σελ. 197 κ.ε. του παρόντος.

διερεύνησης.²⁸ Ο Locke επιχειρηματολογεί υπέρ της χρησιμότητας αυτής της ερευνητικής ενασχόλησης με την ίδια τη νόηση και μιλώντας στην Εισαγωγή για την προσωπική του πορεία και κατεύθυνση σε αυτήν, υποστηρίζει ότι το σχέδιό του αφορά στη χάραξη των ορίων της ανθρώπινης γνώσης γενικά, στον προσδιορισμό των θεμελίων και των διαβαθμίσεων της βέβαιης γνώσης, από την πίστη στη δοξασία και τέλος στη συμφωνία, στην οποία μπορούμε να καταλήξουμε σχετικά με τα διάφορα θέματα, που απασχολούν το ανθρώπινο πνεύμα. Η διαδικασία αυτή αντιπαραβάλλεται κατά τον Locke με μια άλλη, διαφορετική, που την περιγράφει να είναι παρόμοια με την ιατρική εξέταση της φύσης της ψυχής, η οποία επικεντρώνεται στη σύσταση της ουσίας, των κινήσεων, μεταβολών και αλλοιώσεων του σώματος, αλλά και των λεγόμενων ζωικών πνευμάτων. Η άλλη αυτή προσέγγιση, από την οποία διαφοροποιείται ο Locke, θεωρεί ότι οι ιδέες παράγονται από τις μεταβολές που συντελούνται στο υλικό πεδίο των σωμάτων και μεταφέρονται μέσω των οργάνων στο νοητό πεδίο με τη μορφή των αισθημάτων και των ιδεών. Κάτι τέτοιο, δηλώνει ο φιλόσοφος, δεν τον απασχολεί, όπως και ούτε αν οι ιδέες ή οι αρχές παράγονται ή όχι από την ύλη. Σκοπός και προτεραιότητά του είναι να ερευνηθούν οι διάφορες γνωστικές δεξιότητες που έχει ο άνθρωπος και με τις οποίες είναι ικανός να επεξεργάζεται όσα αντικείμενα παρουσιάζονται στο

---

²⁸ Ο.π.

πνεύμα του – και να σχηματίζει τις ιδέες, που αντιστοιχούν στα πράγματα.

Αφού λοιπόν περιγράψει το σκοπό και το σχέδιο της έρευνάς του, ο Locke αναλύει και τη μέθοδό του, σύμφωνα με την οποία α) πρώτα ερευνά την καταγωγή και τα μέσα απόκτησης των ιδεών και των εννοιών (ideas/ notions) που βρίσκονται στην ψυχή του ανθρώπου και τις ανακαλύπτει εκεί με το αίσθημά του, β) ύστερα προσπαθεί να δείξει το είδος της γνώσης που αποκτάται μέσω των ιδεών, το βαθμό βεβαιότητας, σαφήνειας και ορίων/έκτασης της γνώσης, και γ), τρίτον, αναζητεί τη φύση των πίστεών μας (opinions), το γιατί συναινούμε με το λογικό περιεχόμενο μιας πρότασης, ακόμη και αν δεν είμαστε βέβαιοι για την αλήθειά της. Το τέταρτο «βήμα» της μεθόδου του συνίσταται στη διερεύνηση των τρόπων και βαθμών συναίνεσης ή συμφωνίας που αποδίδουμε σε διάφορες προτάσεις, όταν τείνουμε στο να δεχθούμε την αλήθειά τους.

I.ii. Σύνοψη και προβλήματα του *Δοκίμιου για την Ανθρώπινη Νόηση*

Το *Δοκίμιο* αρχίζει με επίθεση εναντίον της νοησιοκρατίας που υποστηρίζει το δόγμα των εμφύτων ιδεών σε ό,τι αφορά έσχατες αλήθειες της θεολογίας, της ηθικής και της λογικής, ιδεών που οι νοησιοκράτες υποθέτουν ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε από την εμπειρία.²⁹

Προκειμένου να αποδείξει ότι δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες στον ανθρώπινο νου, εξετάζει παραδείγματα, τα οποία προκύπτουν από εμπειρικές διαπιστώσεις. Τα βρέφη για παράδειγμα, αλλά και εκείνοι που είναι διανοητικά καθυστερημένοι δεν έχουν γνώση καμμιάς καθολικά ισχύουσας αρχής. Αλλά ακόμα και αν υπάρχουν καθολικά αποδεκτές ιδέες, δεν είναι εφικτό το συμπέρασμα ότι είναι και έμφυτες. Με λίγα λόγια, η προφάνεια ορισμένων ιδεών δεν σημαίνει ότι αυτές οι ιδέες είναι και έμφυτες, όπως υποστήριζαν οι ορθολογιστές.

Το ίδιο ισχύει και για τις πρακτικές αρχές που θεωρούνται έμφυτες. Οι πρακτικές αρχές μάλιστα, σε αντίθεση με τις θεωρητικές, δεν είναι αυταπόδεικτες, αφού χρειάζεται η συνδρομή του νου για να επιβεβαιωθούν και συνεπώς είναι ακόμα πιο δύσκολο να θεωρηθούν καθολικές.³⁰

---

²⁹ *Δοκίμιο*, I, κεφ. ii.

³⁰ *Ο.π.*, I, κεφ. iii – iv.

Χωρίς να διαφωνεί ότι η απόλυτη βεβαιότητα είναι χαρακτηριστικό πρωτίστως της εννοιατικής ή αποδεικτικής γνώσης, ο Locke υπερασπίζεται το κύρος της κατ' αίσθησιν γνώσης: θεμέλιο της γνώσης είναι οι ιδέες – που είναι το ένα από τα δύο είδη σημείων, το άλλο είναι οι λέξεις. Η εγκυρότητα μάλιστα των ιδεών εξαρτάται από τα αισθητηριακά ερεθίσματα (γενετικό κριτήριο), την πηγή τους δηλαδή, και όχι από την προφάνεια ή την καθολική αποδοχή τους, την σαφήνεια και αληθοφάνειά τους (εσωτερικό κριτήριο), όπως ισχύει στην παράδοση του ορθολογισμού

Η ψυχή εφοδιάζεται τις ιδέες μέσω των αισθήσεων, αλλά και των λειτουργιών της ανθρώπινης νόησης, όπως είναι για παράδειγμα η αντίληψη, η βούληση και η αμφιβολία. Ωστόσο, η βασική πηγή γνώσης είναι η εμπειρία των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου, ενώ από αυτήν εξαρτάται η εσωτερική γνώση του νου - ενδοσκόπηση.

Κάθε ιδέα δεν συνιστά γνώση από μόνη της, αλλά στον συνδυασμό της με τις άλλες ιδέες του ανθρώπινου νου. Η γνώση επομένως συγκροτείται από διάφορες ιδέες που αποτελούν τα βασικά υλικά της.

«Ιδέα» για τον Locke είναι το νοητικό περιεχόμενο, ο,τιδήποτε αποτελεί αντικείμενο της ανθρώπινης νόησης. Ως ιδέες θεωρεί, όπως αναφέραμε, ο,τιδήποτε μπορεί να χρησιμοποιήσει ο νους στη διαδικασία της σκέψης, με δύο μορφές: πρώτον, ως παρατήρηση των εξωτερικών αισθητών αντικειμένων, κατά την οποία εντυπώνονται στον νου οι αντιλήψεις των αισθητών ιδιοτήτων των πραγμάτων

(sensations), όπως είναι το σχήμα, η υφή, το χρώμα, η οσμή.³¹ δεύτερον, ως εσωτερική παρατήρηση, ενδοσκόπηση (reflection), των λειτουργιών του νου, όπως είναι η σύγκριση ιδεών, η πεποίθηση ή η αμφιβολία.³² Δοθέντος ότι ο νους μας δεν διαθέτει τίποτε άλλο εκτός από ιδέες με την παραπάνω σημασία, η γνώση της πραγματικότητας δεν είναι παρά αντίληψη της σύνδεσης και συμφωνίας ή διαφωνίας μεταξύ τους.³³

Ποια είναι όμως η σχέση των ιδεών με τα πράγματα; Ο Locke εισηγείται μια θεωρία για την αντίληψη, την επονομαζόμενη ως παραστασιοκρατία (representationalism), σύμφωνα με την οποία οι κατ' αίσθησιν ιδέες μεσολαβούν ανάμεσα στον νου και τα πράγματα και λειτουργούν ως σημεία, ίστανται για κάτι άλλο, παριστάνουν κάτι άλλο, εκτός από τον εαυτό τους. Και η παράσταση αυτή (representation) προϋποθέτει μια αιτιακή σχέση που επιτρέπει στις ιδιότητες των αντικειμένων (qualities) να παράγουν – αιτιακά - ιδέες στον νου.

Η όλη νοητική δραστηριότητα περιγράφεται ως ο συνδυασμός και η σύνθεση απλών αισθητηριακών δεδομένων με σκοπό την παραγωγή σύνθετων εννοιολογικών εργαλείων. Πρόκειται για μια

---

³¹ Ο. π., II, κεφ. i – v.

³² Ο. π., II, κεφ. vi – viii.

³³ Ο. π., II, κεφ. ix

θεωρία γνώσης που στηρίζεται σε ένα είδος αισθητηριακού ατομισμού, που έχει βάση τις ιδέες - αναπαραστάσεις των αισθήσεων - και τη νόηση - μια διαδικασία ανακάλυψης ή παραγωγής γνώσης, όχι διαδικασία πρωτογενούς δημιουργίας της.

Η παραστασιοκρατία του Locke έχει χαρακτηριστεί και με την μεταφορική φράση «πέπλο ιδεών» από την μεταγενέστερη κριτική, καθώς έχει προκαλέσει αμφισβήτηση κι εκτενέστατη συζήτηση για την σχέση των ιδεών με την πραγματικότητα που πρέσβευε ο Locke.³⁴

Ακόμη, το *Δοκίμιο* προώθησε ένα νέο κριτήριο αλήθειας. Με βάση ότι το σχέδιό του είναι να διερευνήσει τις πηγές, τη βεβαιότητα και το πεδίο της ανθρώπινης γνώσης, στο τέταρτο βιβλίο του *Δοκιμίου*

---

³⁴ *Δοκίμιο*, IV, κεφ. i, §i. Όπου ο Locke ορίζει τη γνώση ως γνώση των ιδεών μας, ως των μοναδικών άμεσων αντικειμένων της. Η φράση «πέπλο των ιδεών» - veil-of-perception doctrine - ανήκει στον Jonathan Bennett, για να αποδόσει τον χαρακτήρα του δόγματος στην παραστασιοκρατία του Locke και να τονίσει τα λογικά κενά στη θεωρία του που κατά τη γνώμη του συνίστανται κυρίως στο: “setting the entire range of facts about sensory states over against the entire range of facts about the objective realm and then looking for empirical links between them.”: Jon., Bennett, *Locke, Berkeley, Hume: Central Themes*, Oxford University Press, Oxford 1971, σελ. 69. Η συζήτηση σχετικά με τον χαρακτήρα και τη σημασία της παραστασιοκρατίας του Locke, αν πρόκειται δηλαδή για κριτικό ρεαλισμό ή άμεση αισθησιοκρατία, συνεχίζεται κατά τις πρόσφατες δεκαετίες μέχρι σήμερα με αντιπροσωπευτικά κείμενα και άρθρα των J. Yolton (*John Locke and the Compass of Human Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge 1970), Pet. Dlugos (“Yolton and Rorty on the Veil of Ideas in Locke”, εις *History of Philosophy Quarterly* 13.3, 1996, σελ. 317 – 329), V. Chappell («Symposium: Locke and the Veil of Perception Preface», εις *Pacific Philosophical Quarterly*, 85(3), 2004, σελ. 243–244), Gid. Yaffe (“Locke on Ideas of Substance and the Veil of Perception,” εις *Pacific Philosophical Quarterly*, ό.π., σελ. 252 – 272), Lex Newman (“Locke on Sensitive Knowledge and the Veil of Perception—Four Misconceptions,” εις *Pacific Philosophical Quarterly*, ό.π., σελ. 273 – 300), του ιδίου («Ideas, Pictures, and the Directness of Perception in Descartes and Locke», εις *Philosophy Compass* 4 (1), 2009, σελ. 134-154), Lion. Shapiro («Two Kinds of Intentionality in Locke», εις *Pacific Philosophical Quarterly* 91 (4), 2010, σελ. 554-586), κ.ά. Αξίζει να αναφέρουμε την πρόσφατη μελέτη της Μαρίας Βενιέρη, *Το πέπλο της αντίληψης. Αισθήσεις και αντικείμενα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2013, καθώς αναζητεί την αφετηρία της σύγχρονης αναλυτικής συζήτησης για την αντίληψη στην αρχική Λοκιανή τοποθέτηση του διλήμματος σχετικά με την αντιληπτική θεμελίωση της γνώσης.

υποστηρίζει ο Locke ότι «Γνώση είναι η αντίληψη της σχέσης και συμφωνίας ή της διαφωνίας και απόρριψης οποιασδήποτε από τις ιδέες μας».³⁵

Ο Locke αναφέρεται σε ένα μηχανιστικό πρότυπο, όπου οι ιδέες υπάρχουν ως αντικείμενα μέσα στο νου. Στον νου – αυτόν τον παθητικό υποδοχέα – άγραφο πίνακα - όπου η εμπειρία εγγράφει όλες τις ιδέες που συναπαρτίζουν το περιεχόμενό του, διαχέονται οι απλές ιδέες της αίσθησης (sensation) και της ενδοσκόπησης (reflection) αποτελώντας τη μοναδική εμπειρική πηγή της γνώσης. Αίσθηση και ενδοσκόπηση αποτελούν μεν την αποκλειστική βάση και πηγή των ιδεών, αλλά ως απώτερη αφετηρία τους πρέπει να θεωρείται αποκλειστικά η πρώτη από τις δύο, εφ' όσον η όλη γνώση ανάγεται στην δεκτικότητα του νου σε αισθητηριακά ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου. Ακόμη και η γνώση του εαυτού, αλλά και του νου μας παρέχεται από την εμπειρία και την ενδοσκόπηση. Εξετάζονται ακόμη φιλοσοφικά ζητήματα γύρω από τη συνείδηση (sense/conscience), το εγώ/εαυτό (self),³⁶ τον άνθρωπο/πρόσωπο, την ελευθερία και την ανθρώπινη ευφυΐα/νόηση (human intellect).³⁷

---

³⁵ *Δοκίμιο*, IV, κεφ. i, §2.

³⁶ Η έννοια της συνείδησης (conscience και consciousness) γίνεται κατανοητή στο πλαίσιο της θεωρίας του για την προσωπική ταυτότητα, επομένως ως αυτοσυνειδησία (consciousness), μια έννοια ισχυρότερη από αυτήν της συνείδησης (conscience), είναι δε μία λέξη που δηλώνει μια αυτοαναφορική πράξη δεύτερου βαθμού (second order) καθώς προϋποθέτει την αντίληψη όσων συμβαίνουν στο μυαλό ενός ανθρώπου (*Δοκίμιο*, II, κεφ. xxvii, §9). Το να έχεις συνείδηση των δικών

Ο νους εφαρμόζει ορισμένες ενεργητικές δυνάμεις προκειμένου να συνθέσει από τις διάφορες ιδέες τις σύνθετες. Ο Locke ταξινομεί τις ιδέες σε απλές και σύνθετες, για να δηλώσει τη διαφορά ανάμεσα στα δεδομένα των απλών αισθήσεων (μπλε χρώμα – όραση, στερεότητα – αφή) και όσα παράγονται από το συνδυασμό διαφορετικών αισθήσεων (σχήμα, χώρος, μέγεθος, αδράνεια, κίνηση) από τα καθόλου όντα (universals), τις ουσίες και τις σχέσεις μεταξύ ουσιών (ταυτότητα, διαφορετικότητα, αιτία και αποτέλεσμα).

Απλές ιδέες είναι εκείνες, οι οποίες δεν μπορούν να αναλυθούν περισσότερο, όπως είναι για παράδειγμα η ιδέα ενός χρώματος.

Διακρίνονται δε σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Εκείνες που αποκτούμε με μια μοναδική αίσθηση, όπως η ιδέα του χρώματος που αναφέρθηκε παραπάνω,

---

σου πράξεων σημαίνει να είσαι μάρτυρας της επίγνωσης του συμβάντος των ιδίων σου των πράξεων και κάτοχος αυτής της γνώσης από τη στιγμή που την έχεις αποκτήσει με αυτόν τον τρόπο. Έτσι, συνδέεται η γνώση παρελθοντικών πράξεων από τον παρόντα εαυτό κάποιου που συνειδητοποιεί κι έτσι συγκροτεί την προσωπική του ταυτότητα. Στο πρώτο βιβλίο του *Δοκιμίου* η έννοια conscience μελετάται σε σχέση με τις πρακτικές / ηθικές αρχές (κεφ. III, §9). Στο II, κεφ. xxvii, §22, ταυτίζεται σαφώς με την έννοια της ηθικής συνείδησης.

³⁷ Πάλι στο πλαίσιο της συζήτησης της προσωπικής ταυτότητας, στο δεύτερο βιβλίο του *Δοκιμίου*, ο Locke επανέρχεται στον όρο *άνθρωπος* (βιολογικό στοιχείο) σε αντιδιαστολή με τον όρο *πρόσωπο* (στοιχείο ταυτότητας μέσω μνήμης): II, κεφ. xxvii, §20. Και στο κεφ. xxi, §8: "...so far as Man has the power to think, or not to think; to move or not to move, according to the preference or direction of his own mind, so far is a Man Free", όπου συνδέεται η έννοια του ανθρώπου με την ιδιότητα της ελευθερίας – ηθική διάσταση. Παρομοίως, εις βιβλίο II, κεφ. xxi, §47. Στο τρίτο βιβλίο όμως, κεφ. ii, §16, ο άνθρωπος ως ηθικό υποκείμενο (moral agent) που υπόκειται στον νόμο (subject to Law) συνιστά πρώτα και κύρια ένα σωματικό λογικό πλάσμα (corporeal rational Creature). Στο νεότερο κεφάλαιο για την προσωπική ταυτότητα ορισμένες χρήσεις του όρου *άνθρωπος* με τη σημασία του ηθικού όντος – με βάση τη σωματική του υπόσταση και τη λογική του ιδιότητα – μετατίθενται στον όρο *πρόσωπο*. Βλ. την εισαγωγή των G. Fuller, R. Stecker, J. P. Wright (επιμ.), John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding in Focus*, Psychology Press, 2000, σελ. 37.

2. εκείνες που προέρχονται από τον συνδυασμό διαφορετικών αισθήσεων, όπως η ιδέα της έκτασης και του σχήματος,

3. εκείνες που αποκτώνται από την εσωτερική αίσθηση, όπως η μνήμη και η αφαίρεση και τέλος,

4. εκείνες που αποκτούμε με τον συνδυασμό τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής εμπειρίας, όπως είναι η ιδέα της χαράς, της λύπης και άλλων συναισθημάτων.

Οι σύνθετες ιδέες παράγονται από τις απλές ιδέες. Για παράδειγμα, σύνθετη είναι η ιδέα του κένταυρου που αποτελείται από τις ιδέες ανθρώπου και αλόγου. Και οι σύνθετες ιδέες διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: στους τρόπους, τις ουσίες και τις σχέσεις.

Τρόποι ονομάζονται οι ιδέες που εξαρτώνται από τις ουσίες, όπως είναι η ιδέα ενός τριγώνου, όπως και αν αυτό φανερώνεται σε μας, είτε δηλαδή μιλάμε για ένα μικρό είτε για ένα μεγάλο τρίγωνο.

Οι ουσίες αποτελούνται από απλές ιδέες. Ο Locke διακρίνει σωματική και πνευματική ουσία, ενώ δεν δέχεται ότι διαθέτουμε απλή και άμεση ιδέα της ουσίας. Κάθε ουσία, πέραν αυτής του Θεού, θα μπορούσε να είναι υλική, επιτρέποντας ακόμη και την περίπτωση να έχει η ύλη νοητικές ιδιότητες.³⁸

---

³⁸ Δοκίμιο, IV, κεφ. iii, §6. Τις υποστάσεις, είτε σωματικές είτε πνευματικές, δεν μπορούμε να γνωρίσουμε με τους συνήθεις τρόπους της αισθητηριακής εμπειρίας, κάτι που συνεπάγεται την ύπαρξή τους πριν και ανεξάρτητα από εμάς, χωρίς εμείς να έχουμε κάποια ιδέα γι' αυτές. Κατά τον G. Berkeley όμως, ο νους είναι απλή ουσία ανεξαρτήτως των ιδιοτήτων του και των χαρακτηριστικών,

Διακρίνει τρεις διαφορετικούς τύπους ουσίας:

1) Την ιδέα της ουσίας γενικά : *substratum*³⁹

Η έννοια του *substratum* (υλική υπόσταση) αφορά τόσο τους νόες όσο και τα φυσικά αντικείμενα.⁴⁰ Με τον όρο *υλική υπόσταση* αναφέρεται σε εκείνο το οποίο λειτουργεί ως φορέας των ιδιοτήτων των πραγμάτων, ως το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομούνται οι ιδιότητες.⁴¹

2) Την ουσία μιας δεδομένης ειδικής οντότητας

Η έννοια αυτή της ουσίας αφορά τα ατομικά όντα, *individuals*, και τα είδη (*kinds*), τα οποία προσδιορίζονται από συγκεκριμένες συνθήκες ταυτότητας (*identity*): Ο Locke χρησιμοποιεί πολλές φορές την έννοια της ουσίας κατά το πρότυπο της χημείας, για να δηλώσει το φυσικό είδος / έναν τύπο ουσιών, σύμφωνα με τη παραπάνω σημασία της κατηγορίας 2).

Ορίζει δε μια τρίτη έννοια ουσίας, που αφορά

τα οποία μπορεί να έχει - π.χ. ο νους του Θεού, ακριβώς αντίθετα με το τι πίστευε για την ουσία ο Locke.

³⁹ Το υλικό υπόστρωμα των ιδεών, υλική υπόσταση.

⁴⁰ Σε αντίθεση με μια αριστοτελικού τύπου αυστηρή ταξινόμηση και a priori κατηγοριοποίηση των ατομικών ουσιών, υποστηρίζεται από τον Locke η έννοια, αλλά και η εμπειρική διερεύνηση της δομής (Παρατήρηση του I. Berlin, εις *The Age of Enlightenment*, ό.π., σελ. 57 – 58).

⁴¹ *Δοκίμιο*, I, κεφ. iv, §18 & II, κεφ. xxiii, §1, 5, 6, 34 κ.α.

3) τύπους ή τάξεις όντων.⁴²

Οι σχέσεις μάλιστα, ως η τρίτη κατηγορία συνθέτων ιδεών, αφορά σχέσεις μεταξύ ιδεών, όπως για παράδειγμα είναι η ιδέα της ομοιότητας μεταξύ δύο προσώπων. Οι σύνθετες ιδέες αποκαλύπτουν την δυνατότητα του νου να παράγει και ο ίδιος ιδέες μέσω της σύνθεσης, της σύγκρισης και της αφαίρεσης.⁴³

Ο νους δεν κατέχει άμεσα τις ιδιότητες των πραγμάτων, αλλά την ιδέα τους. Για να απαντήσει λοιπόν ο Locke στο εύλογο ερώτημα κατά πόσο υπάρχουν πράγματι αυτές οι ιδιότητες, τις οποίες δεν μπορεί να γνωρίσει ο ανθρώπινος νους, εισάγει ακόμα μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στις «πρωταρχικές» (*primary*) και «δευτερεύουσες» (*secondary*) ιδιότητες (*qualities*), που χαρακτηρίζουν τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Οι πρώτες - στερεότητα, σχήμα, μέγεθος, κίνηση και στάση - αποτελούν τα πραγματικά χαρακτηριστικά των ίδιων των αντικειμένων. Είναι αχώριστες από τα πράγματα, καθώς χωρίς αυτές δεν νοείται η ύπαρξη των πραγμάτων. Είναι σταθερές και παραμένουν αμετάβλητες από τις αλλαγές που υφίσταται το σώμα. Για παράδειγμα, για να πούμε ότι ένα πράγμα υπάρχει, πρέπει εκείνο να έχει ορισμένη

---

⁴² Περί ουσιών (*essences*) και πώς αναλύονται και ταξινομούνται στο *Δοκίμιο*: II, κεφ. x, §6 & κεφ. xiii, §25, κεφ. xx, §4, xxiii – xxiv, κεφ. xxxi, §6, 8, 12, 14, κεφ. xxxii, §5, 18, 24. III, κεφ. iii, §12, 13, 15, 17-20, κεφ. iv, §3, κεφ. v, §1 - 16, κεφ. vi, §6 - 37, 43, 44 & 49. Βλ. και σύνοψη του Isaiah Berlin, *The Age of Enlightenment*, ό.π., σελ. 66 – 69.

⁴³ Περί σχέσεων στο *Δοκίμιο*: II, κεφ. xxv - xxviii & III, κεφ. v. Περί απλών και συνθέτων ιδεών στο *Δοκίμιο* : II, κεφ. ii, iii, κεφ. xii, xvi, xviii, κεφ. xxi - xxiv, κεφ. xxviii – xxxii, III, κεφ. iii – vi και για τις διεργασίες του νου: I, κεφ. ii, §11 & II, κεφ. i – ii, κεφ. vi, viii, xi, xix, III, κεφ. xi κ.α.

έκταση ή ορισμένο σχήμα. Οι δευτερεύουσες – χρώμα, γεύση, οσμή – δεν είναι παρά προεκτάσεις μέσα στον νου των αισθητηριακών του ερεθισμάτων.⁴⁴

Από την άλλη, μιλώντας για τις δευτερεύουσες ιδιότητες αναφερόμαστε σε εντυπώσεις, όπως είναι το χρώμα, οι ήχοι και οι γεύσεις, από τις οποίες όμως δεν εξαρτάται η ύπαρξη των πραγμάτων. Οι δευτερεύουσες ιδιότητες, ενώ δεν υπάρχουν μέσα στα πράγματα, παράγουν διάφορες εντυπώσεις μέσα από τις πρωτεύουσες ιδιότητες. Για παράδειγμα, ο ήχος υπάρχει, εφ' όσον έχουμε αυτιά, το χρώμα εξαρτάται από την όρασή μας, αλλά αντίθετα, οι πρωτεύουσες ιδιότητες των πραγμάτων υπάρχουν ανεξάρτητα από τις αισθήσεις μας.

Μια τρίτη κατηγορία ιδεών διακρίνει ο Locke, τις αφηρημένες ιδέες.⁴⁵ Αυτές έχουν το χαρακτηριστικό της γενικότητας και της καθολικότητας, χωρίς να ανταποκρίνονται αναγκαστικά σε κάτι υπαρκτό. Για παράδειγμα, ο όρος λευκό εκφράζει το χρώμα, με το οποίο εμφανίζεται η κιμωλία, το χιόνι κ.ά.⁴⁶

---

⁴⁴ Περί *πρωτεουσών και δευτερευουσών ιδιοτήτων* στο *Δοκίμιο*: II, κεφ. viii, §9 κ.ε. Η διάκριση αυτή εντοπίζεται ακόμη στους Γαλιλαίο, Boyle και στις επιδράσεις της Νευτώνειας Φυσικής στο πεδίο της γνωσιοθεωρίας. Εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Δημόκριτο: Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 985 b 13-17 & Γαληνός, *Περί των καθ' Ιπποκράτην στοιχείων* 419, Βασίλ. Παπάζογλου - Δήμ. Σφενδόνη-Μέντζου, *Η αναπαραστατική θεωρία της γνώσης στον John Locke*, Διπλωματική εργασία, Σεπτέμβριος 2011, σελ 20.

⁴⁵ Ως προς τη θεωρία των αφηρημένων γενικών ιδεών και το πρόβλημα των καθόλου όντων / universals, η θέση του Locke έχει χαρακτηριστεί ως κONSEΠΤΟΥΑΛΙΣΜός/εΝΝΟΙΟΚΡΑΤΙΑ. Βλ. Συγκριτική αναφορά στις εκδοχές: του Πλατωνικού και του Αριστοτελικού ρεαλισμού, του κONSEΠΤΟΥΑΛΙΣΜΟΥ – cONCEPTUALISM, του εΙΚΟΝΙΣΜΟΥ – iMAGISM – και του νομινΑΛΙΣΜΟΥ, εις Isaiah Berlin, *The Age of Enlightenment*, Oxford University Press, Oxford 1979, σελ. 8 – 85.

Τέλος, ο Locke διακρίνει τρία είδη γνώσης, την εννοιατική (intuitive), την αποδεικτική (demonstrative) και την αισθητηριακή γνώση (sensation). Η εννοιατική ή εποπτική γνώση, αναφέρεται στη συμφωνία ή διαφωνία μεταξύ των ιδεών στο πνεύμα μας. Τέτοια είναι η γνώση που μας παρέχουν οι ταυτολογίες, όπως για παράδειγμα οι προτάσεις του τύπου «κάθε πράγμα είναι ίδιο με τον εαυτό του» ή οι μαθηματικές προτάσεις « $1+1=2$ ». Πρόκειται για την περισσότερο βέβαιη και ασφαλή γνώση, που δεν προϋποθέτει την παρέμβαση άλλων ιδεών και γι' αυτόν τον λόγο, δεν απαιτείται η διαδικασία της απόδειξης.⁴⁷

Η αποδεικτική γνώση είναι έμμεση μορφή γνώσης που προϋποθέτει την συμφωνία ή διαφωνία δύο ιδεών. Αυτό σημαίνει ότι το πνεύμα δεν αντιλαμβάνεται την συμφωνία ή την διαφωνία των ιδεών μεταξύ τους άμεσα, αλλά με την παρέμβαση άλλων ιδεών. Αυτές οι ενδιάμεσες ιδέες προϋποτίθενται της αποδεικτικής διαδικασίας. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι τρεις γωνίες ενός τριγώνου ισούνται με δύο ορθές είναι κάτι το οποίο δεν μπορούμε να αντιληφθούμε με άμεση ενόραση, αλλά απαιτείται αποδεικτική διαδικασία. Ωστόσο, τόσο η εννοιατική όσο και η αποδεικτική γνώση είναι σε θέση να μας παρέχουν

---

⁴⁶ *Δοκίμιο* κυρίως III, κεφ. iv & vi. Γενικότερα περί αφηρημένων ιδεών στο *Δοκίμιο*: II, κεφ. ii, §12, 14, 20, 26, κεφ. xi, §9, κεφ. xii, §8, κεφ. xxxi, §8, 12, κεφ. xxxii, §8, 12, 19, III, κεφ. iii, §9, 12 – 15, 19 – 20, κεφ. iv – vi.

⁴⁷ *Δοκίμιο*, IV, κεφ. ii – vii & κεφ. xvi.

βέβαιη γνώση, αν και η τελευταία προϋποθέτει την λειτουργία της μνήμης και είναι λιγότερο σαφής.⁴⁸

Τον Locke απασχολεί επίσης το ζήτημα της σχέσης των ιδεών με τον εξωτερικό κόσμο, πώς δηλαδή συγκροτείται βέβαιη, επιστημονική γνώση. Θεωρεί ότι η εμπειρική γνώση του αισθητού κόσμου δεν παρέχει την βεβαιότητα της ενορατικής ή της αποδεικτικής γνώσης, ωστόσο δεν αποτελεί κιάλας απλή γνώμη ή πίστη. Παρά τη σκεπτικιστική επιφύλαξη σχετικά με το κατά πόσο οι αισθήσεις αποτελούν ασφαλές κριτήριο γνώσης του εξωτερικού κόσμου, ο Locke ισχυρίζεται ότι οι αισθήσεις δεν μας απατούν.

Η βάση αυτής της βεβαιότητας εντοπίζεται από τον Locke στην έννοια της υλικής υπόστασης (substratum), στην οποία οφείλουν την ύπαρξή τους τα πράγματα, ενώ η ίδια βρίσκεται εκτός των ορίων της εμπειρίας.⁴⁹

Ο Locke θεωρούσε ότι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για κάποια πράγματα στον φυσικό κόσμο, κατ' αναλογία με τις περιορισμένες ικανότητές μας.⁵⁰ Απ' την άλλη πλευρά, τονίζει την ύπαρξη σχέσης ασυμμετρίας μεταξύ της εσωτερικής μηχανικής δομής των φυσικών πραγμάτων και των φαινομενικών ποιοτήτων τους, των ιδιοτήτων.

---

⁴⁸ Ο.π., κεφ. iii, §14, 19 κ.α.

⁴⁹ Ο.π., II, κεφ. xxiii. Πρβλε IV, κεφ. vi, §7.

⁵⁰ I. Berlin, ό.π.

Πέραν των αμφισημιών που επιφυλάσσει ο Locke στις χρήσεις του όρου «ιδέα» - καταστάσεις του νου, ενεργήματα της σκέψης, είδωλα ή εικόνες, έννοιες ή ενδιάμεσα ανάμεσα στον νου και τα πράγματα - η θεωρία του για την *αντίληψη* (representationalism) εμπλέκει την κρίσιμη έννοια των *ιδιοτήτων* και την προβληματική διάκρισή τους σε πρωταρχικές ή πρωτεύουσες (primary) και δευτερεύουσες (secondary), όπου οι τελευταίες αποτελούν δυνάμεις που παράγουν αισθήματα μέσα μας, εξαιτίας των πρωταρχικών ιδιοτήτων. Οι πρωτεύουσες ποιότητες ως αντικείμενα της κατ' αίσθησιν αντίληψης εξαρτώνται από τον νου, ακριβώς όπως και οι δευτερεύουσες. Επίσης, είναι δύσκολο για έναν συνεπή εμπειρισμό να αρθρώσει μια ικανοποιητική θεωρία για την έννοια της *υλικής υπόστασης*, ενός από τις τρεις τύπους των *σύνθετων ιδεών*, σε συνδυασμό μάλιστα με τη θεωρία της αφαίρεσης που εισηγείται ο Locke. Η εξήγηση αυτής της δυσχέρειας μπορεί να αποδοθεί στο ότι κατά την ανάλυση του νου και των λειτουργιών του, ενώ οι ιδέες θεωρούνται συστατικά της σκέψης σε άμεση και αποκλειστική σύνδεση με την ανεξάρτητη του νου πραγματικότητα, την ίδια στιγμή προϋποτίθεται μια κατηγοριοποίηση των ιδεών και μια ορισμένη εξήγηση των διεργασιών του νου που επηρεάζουν την υπόστασή τους.

Συμπερασματικά, ο Locke δυσκολεύεται να στηρίξει έναν λογικό συνδυασμό ρεαλισμού και εμπειρισμού: ο ρεαλισμός υποθέτει την ανεξαρτησία των αντικειμένων της εμπειρίας από την ίδια την εμπειρία τους, ενώ ο εμπειρισμός ισχυρίζεται τη θεμελιώδη εξάρτηση κάθε

πεποίθησης και γνώσης από την εμπειρία. Το εγχείρημα της συμφιλίωσής τους στο πλαίσιο του εμπειριστικού προγράμματος του Locke, αποδεικνύεται ασταθές και έχει αναπόφευκτες σκεπτικιστικές συνέπειες.

AN
ESSAY
 CONCERNING
Humane Understanding.

In Four BOOKS.

Written by JOHN LOCKE, Gent.

The Fourth Edition, with large Additions.

ECCLES. XI. 5.

As thou knowest not what is the way of the Spirit, nor how the bones do grow in the Womb of her that is with Child: even so thou knowest not the works of God, who maketh all things.

Quam bellum est velle confiteri potius nescire quod nescias, quam ista effutientem naufragare, atque ipsum sibi displicere! Cic. de Natur. Deor. l. 1.

LONDON:

Printed for Awnsham and John Churchill, at the Black-Swan in Pater-Noster-Row; and Samuel Manbip, at the Ship in Cornhill, near the Royal-Exchange, MDCC.

II. Ο Locke & ο φιλοσοφικός «περίγυρος»

Εισαγωγικά

Οι νεότεροι χρόνοι προέβαλαν ως πρωτεύον φιλοσοφικό αίτημα, αυτό της θεμελίωσης της γνώσης. Από την χορεία των φιλοσόφων της εποχής, ο Descartes εκπροσωπεί τον ορθολογισμό και ο Locke τον εμπειρισμό. Οι ιστορικές σχέσεις μεταξύ τους φαίνονται και από τη χρονολόγηση δημοσίευσης των έργων τους: Ο Descartes (1596 – 1650) δημοσίευσε το 1641 τους *Διαλογισμούς στην Πρώτη Φιλοσοφία*⁵¹ και το 1644 τις *Αρχές της Φιλοσοφίας*⁵². Ο Locke (1632 – 1704) δημοσίευσε το *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση* το 1690, ενώ έχει προηγηθεί, το 1674 – 5, η έκδοση του κυριότερου έργου του νοησιοκράτη Malebranche (1638 – 1715), *Περί της έρευνας της αλήθειας*.⁵³

---

⁵¹ *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μετάφρ. Ε. Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2003.

⁵² R. Descartes, *Οι αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, μετάφρ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, Επιμ: Στέλιος Βιβιδιάκης, Παύλος Καλλιγιάς, Γιώργος Ξηροπαΐδης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2012.

⁵³ N. Malebranche, *The Search after Truth*, μετάφρ. T. M. Lennon and P. J. Olscamp, Columbus: Ohio State University Press, 1980/ Cambridge: Cambridge University Press, 1997². Ο Γάλλος φιλόσοφος και θεολόγος, Nicolas Malebranche, επηρεάστηκε από την Καρτεσιανή σκέψη, επιδίωξε τη σύνθεση ιδεών του Αγίου Αυγουστίνου και του René Descartes υποστηρίζοντας δύο κύριες απόψεις, ότι η αντίληψη των σωμάτων επιτυγχάνεται μέσω των ιδεών του Θεού και ότι ο Θεός αποτελεί την μοναδική αιτία, από την οποία εκπηγάζουν όλα τα γεγονότα και τα φαινόμενα. Τα έργα του εκτείνονται μεταξύ της μεταφυσικής, της θεολογίας, της ηθικής, μέχρι μελέτες γύρω από την οπτική, την κίνηση και τη φύση του χρώματος. Γνωστός και ως εκπρόσωπος μιας χαρακτηριστικής μορφής της σχολαστικής φιλοσοφίας, του οκκαζιοναλισμού (occasionalism) ή περιπτωσιαρχίας, όπου στην περιστασιακή παρέμβαση της θείας αιτιότητας αποδίδονται όλα τα φαινόμενα και οι καταστάσεις του φυσικού, αλλά και του ανθρώπινου κόσμου, ενώ περιορίζει την αιτιώδη δύναμη του ανθρώπου.

Παράλληλα, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, αναδεικνύεται η έντονη αντίθεση μεταξύ παραδοσιακής μεταφυσικής και φυσικής επιστήμης, στην αντιπαράθεση των απόψεων του Isaac Newton και του επισκόπου Richard Bentley.⁵⁴ Στο πνευματικό αυτό κλίμα αναδύεται η σκέψη του Locke λαμβάνοντας υπόψη αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις και στο πεδίο των πολιτικών και θρησκευτικών διαμαχών της εποχής.

Π.ι. Locke & Descartes

Για να προσδιορίσουμε ένα ειδικότερο ιστορικοφιλοσοφικό πλαίσιο συζήτησης, ας επισημάνουμε ότι ο Descartes επιχειρεί να προσδιορίσει τις θεμελιώδεις αρχές της επιστήμης με βάση μία μέθοδο που εδραιώνει την *a priori* γνώση, και μάλιστα το έμφυτο στοιχείο που καθορίζει την αφετηρία και ύπαρξή της.⁵⁵ Στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του, ο κόσμος αποτελείται από δύο είδη δημιουργημένης ουσίας, την ύλη και το πνεύμα. Η διαφορά τους συνίσταται στο ότι η ύλη έχει μέγεθος και είναι μη - νοούσα, ενώ το πνεύμα δεν έχει.

Επηρεασμένος από το ρεύμα του Πυρρωνισμού στη Γαλλία του 17^{ου} αιώνα, ο Descartes εκκινεί μεν από τα Πυρρώνεια σκεπτικά

---

⁵⁴ Ο Locke συναντά τον Newton στην Αγγλία, αμέσως μετά την επιστροφή του από την Ολλανδία. Συνδέονται φιλικά, ενώ ήταν και από τους πρώτους αναγνώστες των *Principia* του Newton. Ο Richard Bentley (1662 – 1742) ήταν Άγγλος θεολόγος, μελετητής της κλασικής γραμματείας και κριτικός. Βλ. *Isaac Newton's Papers and Letters on Natural Philosophy*, I. B. Cohen (εκδ.), University Press, 1978², σελ. 313 - 394.

⁵⁵ R. Scruton, *From Descartes to Wittgenstein*, ό.π., σελ. 97.

επιχειρήματα, αλλά με στόχο να υπερασπισθεί την ύπαρξη του Θεού και του φυσικού κόσμου. Κατά λογικό τρόπο δείχνει ότι η βεβαιότητα για την ύπαρξη του φυσικού κόσμου αποτελεί συνάρτηση της ύπαρξης του Θεού.⁵⁶

Σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Descartes για την ύπαρξη της ύλης (*Αρχές της Φιλοσοφίας*, Π. i.),⁵⁷ ο Θεός μας δώρισε την έμφυτη επιστημονική κατανόηση του φυσικού κόσμου ως μιας γιγαντιαίας μηχανής αποτελούμενης από ομογενή ύλη. Οι νόμοι που διέπουν την κίνηση των υλικών σωμάτων, εκφράζονται στην ίδια την ουσία και την υπόσταση της ύλης. Εφ' όσον θεωρούμε ότι έχουν απολύτως προσδιορισθεί από τον ίδιο το Θεό, αποδεικνύεται η a priori ύπαρξη στον ανθρώπινο νου. Ως προς την έννοια της ψυχής, ο Descartes κινείται αντίθετα προς την αριστοτελική εικόνα της ενσώματης ουσίας, υποστηρίζοντας το διαχωρισμό ύλης και νου και εισάγοντας την έννοια ενός αποσωματοποιημένου γνωστικού υποκειμένου. Η ψυχή εδώ ταυτίζεται με το ίδιο το πρόσωπο, το ίδιο το υποκείμενο.

Η χρήση από τον Descartes της έννοιας του πρώτου προσώπου, εισάγει την ριζοσπαστική για τα δεδομένα της εποχής ιδέα της

---

⁵⁶ Κυρίως στον V και VI στοχασμό: *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 144 – 187. Πρβλε Π. Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα 1987, σελ. 220 – 221 και Paul Sperring, “Descartes' Proof of the External World”, εις *Richmond Journal of Philosophy* 10 (Summer 2005), σελ. 6 – 13.

⁵⁷ Σχετικά με τους λόγους για τους οποίους είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη των υλικών πραγμάτων, βλ. René Descartes, *Principia philosophiae (Principles of Philosophy)* [1644, with additional material from the French translation of 1647], μετάφρ. με ερμηνευτικά σχόλια των Valent. Rodger και R. P. Miller, Reidel, Dordrecht, 1983, σελ. 37 κ.ε. Ελλην. Μετάφρ. *Οι αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, ό.π.

προτεραιότητας του πρώτου προσώπου της ατομικής αντίληψης της πραγματικότητας έναντι των μεταφυσικών υπερκαθορισμών της ανθρώπινης γνώσης. Η υπόθεση του εμφύτου της γνώσης στον ανθρώπινο νου βρίσκει αντίθετο τον John Locke, ο οποίος ξεκινά το *Δοκίμιο* με την κριτική του προς την θεωρία του Descartes περί των έμφυτων ιδεών - ως του υλικού της γνώσης. Το σκεπτικό του Locke σε αυτό το σημείο του *Δοκιμίου* προχωρεί με τον ακόλουθο τρόπο: Τα έμφυτα γενικά αξιώματα των καρτεσιανών δεν είναι παρά προτάσεις - σύνολα που συγκροτούνται από μεμονωμένες, ξεχωριστές ιδέες. Εάν αποδειχθεί ότι αυτές οι τελευταίες είναι έμφυτες στον ανθρώπινο νου, τότε και οι γενικευμένες αρχές που συγκροτούνται από αυτές, τότε και τότε μόνο, θα μπορούν να θεωρηθούν έμφυτες επίσης. Αποδεικνύοντας ότι όλες οι ιδέες μας και κυρίως αυτές της λογικής και της θεολογίας αποκτώνται βαθμιαία στην πορεία της ζωής από την εμπειρία και τις αισθήσεις, αποδεικνύει ότι και τα γενικά αξιώματα ως παράγωγα και σύνθετα εξ αυτών είναι επίσης εμπειρικής προέλευσης και όχι έμφυτα.⁵⁸

Εφόσον οι ιδέες μας δεν είναι έμφυτες, ο Locke αντιπροτείνει ότι η ψυχή είναι αρχικά κενή περιεχομένου, χωρίς καμιά ιδέα, και έτοιμη να δεχτεί τις ιδέες. Έτσι, έρχεται στο προσκήνιο η εμπειρία, ως η μοναδική οδός, απαραίτητη για την εισροή στον νου των εντυπώσεων του πραγματικού κόσμου και πηγή των ιδεών. Απορρίπτοντας την

---

⁵⁸ *Δοκίμιο* I, κεφ. ii – iv κ.ε.

καρτεσιανή πραγματικότητα του “καθόλου”, επικεντρώνεται μόνο στις ιδέες (απλές και σύνθετες) και επικαλείται μια έννοια ουσίας, που αφήνει πολλά κενά για τον ερευνητή. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι υιοθετεί και υποστηρίζει μια αντικαρτεσιανή γνωσιοθεωρητική στάση, γιατί λέει, όπως είδαμε, ότι το μόνο που μπορούμε να γνωρίσουμε πραγματικά είναι οι ιδέες - αναπαραστάσεις των πραγμάτων στον νου, συγκροτώντας έτσι τον αναπαραστατικό χαρακτήρα της γνώσης.

Ο Locke θεωρούσε ότι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για κάποια πράγματα στον φυσικό κόσμο αναλογικά με τις περιορισμένες ικανότητές μας,⁵⁹ δεν λάμβανε επομένως τόσο σοβαρά υπόψη του τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα που επηρέαζαν τον Descartes. Ανάμεσα στον ακραίο σκεπτικισμό της αμφιβολίας και στην λογική της καθαρής νόησης – και τα δύο χαρακτηριστικά της καρτεσιανής σκέψης, ο Locke ακολουθεί τον δρόμο της εμπειρίας και των αισθήσεων, που θεωρεί ως τον σημαντικότερο παράγοντα στη γνωσιοθεωρία του. Η γνώση πράγματι εξαρτάται αποκλειστικά από τις αισθήσεις – κατά τα γνωσιοθεωρητικά πρότυπα του εμπειρισμού. Στο σημείο αυτό, έχει δε εντοπισθεί⁶⁰ η κοινή αποδοχή μιας μορφής έμμεσου ρεαλισμού ως προς τον τρόπο που οι ιδέες απεικονίζουν τα αντικείμενα της

---

⁵⁹ Ο.π., Εισαγωγή, §2, 4 κ.α.

⁶⁰ Σύμφωνα με τον Lex Newman, οι Descartes και Locke επικαλούνται μια έννοια «αντικειμενοειδούς» (objectual) αμεσότητας μεταξύ αντίληψης και πραγματικότητας: «Ideas, pictures, and the directness of perception in Descartes and Locke», εις *Philosophy Compass* 4 (1), 2009, σελ.134 - 154.

πραγματικότητας στον νου, κατ' αναλογία που μια εικόνα μεσολαβεί μεταξύ της αντίληψης και του αντικειμένου που απεικονίζει.⁶¹

Στο *Δοκίμιο* επίσης ο Locke υποστηρίζει τη διάκριση μεταξύ *ανθρώπου* και *προσώπου*, ανατρέποντας έτσι την καρτεσιανή ταύτιση της ψυχής με την προσωπική ταυτότητα του ανθρώπου.⁶²

Η στροφή του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος προς τη διερεύνηση της φύσης του ανθρώπινου υποκειμένου είναι σύγχρονη με την ανάπτυξη του εμπειρισμού. Η έννοια όμως, το περιεχόμενό της και οι μεταφυσικές και ηθικές προεκτάσεις της έχουν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις μεταξύ των φιλοσόφων, προσεγγίσεις που διαμορφώνουν πολυδαίδαλους σχηματισμούς.

Στα ακόλουθα θα προσδιορίσουμε περισσότερο συγκεκριμένα θεωρήσεις του Locke για τον άνθρωπο, τον νου και την γνώση, σε σχέση και συγκριτικά με αντίστοιχες των Hobbes, Berkeley, Hume, με παράλληλες αναφορές και στους Malebranche, Newton, Bentley, Boyle, Rousseau, Marx κ. ά.

II.ii. Locke & Hobbes

Αναφερόμενοι στον Hobbes,⁶³ ως έναν από τους διανοητές του 17^{ου} αιώνα, που με την κριτική τους προς τη μεταφυσική, εκπροσωπούν

---

⁶² Ο.π., II, κεφ. i, §9 – 20 και ό.π., §12.

τις καταβολές του εμπειρισμού, λαμβάνουμε αρχικά υπόψη ότι στο *Δοκίμιο* ο Locke αναφέρεται ρητώς στον Hobbes, όταν συζητεί το θέμα της τήρησης των συμβολαίων.⁶⁴

Η σχετική συζήτηση στον Hobbes εκκινεί από την έννοια της ανθρώπινης φύσης. Είναι σημαντικό κατά την άποψή μας να γνωρίζουμε τον προβληματισμό της περιρρέουσας ατμόσφαιρας ως προς το θέμα των στοιχείων που διαμορφώνουν την ανθρώπινη φύση. Έναν προβληματισμό που επηρεάζει, αλλά και επηρεάζεται από το έργο του John Locke, και την αφετηρία του σε μεγάλο βαθμό εντοπίζουμε στο έργο του Hobbes, *Leviathan*. Ο προβληματισμός αυτός είναι άμεσα συνδεδεμένος με το θέμα του εμφύτου των στοιχείων που συνιστούν τον νου και την ανθρώπινη νόηση κατά την

---

⁶³ Ο Hobbes (1588 – 1679) γεννήθηκε στην Αγγλία και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Ταξίδεψε στην Ευρώπη, όπου συναναστράφηκε με τα μεγαλύτερα πνεύματα της εποχής του, τον Γαλιλαίο στη Φλωρεντία και τον Καρτέσιο στο Παρίσι. Κυριότερα έργα του: *The Elements of Law Natural and Politic* (1640), *De cive* (1642), *Leviathan or the Matter, forme and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil* (1651), *De Corpore* (1655). Βλ. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, τ. Α' & Β', εισ. - μετάφρ. Ατ. Μεταξόπουλος Γρ. Πασχαλίδης, εκδ. Γνώση, 1989. Ο *Leviathan* ενσαρκώνει ιδεατά τη δύναμη του βιβλικού τέρατος, με σκοπό την επικράτηση της νομιμότητας και της ειρήνης και την περιφρούρηση της κοινωνίας από τους πολέμους και τις αδυσώπητες συγκρούσεις που παράγει η εγγενής, κακή ανθρώπινη φύση.

⁶⁴ «§Το παράδειγμα της τήρησης των συμβολαίων: Το ότι οι άνθρωποι θα έπρεπε να τηρούν τα συμβόλαιά τους αποτελεί σημαντικό και αναμφισβήτητο ηθικό κανόνα. Ωστόσο, εάν ένας Χριστιανός που πιστεύει στη μετά θάνατο ευτυχία και δυστυχία, ερωτηθεί γιατί κάποιος πρέπει να τηρεί το λόγο του, θα δώσει την ακόλουθη εξήγηση: - Γιατί το απαιτεί ο Θεός, που έχει τη δύναμη να κυριαρχεί πάνω στην αιώνια ζωή και το θάνατο. Αλλά εάν ερωτηθεί ένας οπαδός του Hobbes (*Hobbist*), θα απαντήσει:— Γιατί το απαιτεί το κοινό και ο *Leviathan* θα σε τιμωρήσει αν δεν το κάνεις. Κι εάν κάποιος από τους παλιούς φιλόσοφους ερωτάτο, θα απαντούσε:— Γιατί είναι ανέντιμο και κατώτερο της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και αντίθετο με την αρετή, την ανώτατη τελείωση της ανθρώπινης φύσης, να πράξει διαφορετικά.» *Δοκίμιο*, Ι, κεφ. ι, §5, μετάφρ. της συγγραφέως.

άποψή μας, θέμα με το οποίο καταπιάνεται στο πρώτο βιβλίο του *Δοκιμίου* ο Locke, αφ' ενός για να εναντιωθεί στα ερείσματα της καρτεσιανής φιλοσοφίας, εφ' ετέρου για να θεμελιώσει στην εμπειρία, και μόνο σε αυτήν, την ανθρώπινη γνώση, χωρίς όμως να παραλείψουμε το συσχετισμό με το ενδιαφέρον του κοινωνικού και μεθοδολογικού ατομικισμού του ηθικοπολιτικού Locke. Οι συσχετισμοί αυτοί, ευελπιστούμε να φανούν περισσότερο ανάγλυφοι, καθώς θα ολοκληρωθεί η εισαγωγή μας στις όψεις του έργου του.

Το ερώτημα του κατά πόσον ο άνθρωπος φέρει εκ φύσεως τα χαρακτηριστικά της ψυχολογικής και ηθικής του ταυτότητας παράλληλα με το θέμα της πηγής, των ορίων και της μεθόδου της γνώσης, όπως και αυτό των κοινωνικών συμβολαίων, πράγματι απασχολεί γενικότερα την εποχή. Το ερώτημα αφορά αν έχει ο άνθρωπος έμφυτη κι εκ των προτέρων την προδιάθεση να εξελιχθεί σε καλό ή κακό, να δημιουργήσει ευγενή πολιτισμό ή να πυροδοτήσει πολέμους και καταστροφές. Αν υπάρχουν αντικειμενικά, αναλλοίωτα στοιχεία, τα οποία συγκροτούν την ανθρώπινη φύση ή αυτή θα πρέπει να θεωρείται προϊόν μεταβολών και διαφορετικών περιστάσεων και στιγμών μιας εξέλιξης: Πρόκειται για ερωτήματα που επί αιώνες απασχολούν την Ευρωπαϊκή φιλοσοφία και μάλιστα, όπως υποστηρίξαμε, εφάπτονται ζητημάτων της κοινωνικής φιλοσοφίας – της ηθικής και της πολιτικής. Η αντιμετώπιση του ατόμου από την κοινωνία, όταν η δεύτερη συγκροτείται ως νομικό πρόσωπο με τη μορφή της πολιτείας ή του κράτους ή άλλων νομικών συλλογικοτήτων, που σε πολλά πρόσφατα ή και παλαιότερα ιστορικά παραδείγματα καθίσταται εχθρική και βίαιη, συνάδει και αντιστοιχεί στο βάθος των

πραγμάτων με αντιλήψεις για την ανθρώπινη φύση και την ηθική και οντολογική ταυτότητά της.

Στον *Leviathan* αποκρυσταλλώνεται μεταξύ των άλλων η σκέψη του Hobbes για την ανθρώπινη φύση: ο άνθρωπος από τη φύση του συμπεριφέρεται σαν λύκος, έρμαιο κατώτερων παθών και ενστίκτων, φιλαυτίας, εγωισμού και απληστίας. Η υποτιθέμενη επομένως φυσική κατάσταση ισότητας κι ελευθερίας του ανθρώπου δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια διαρκής σύγκρουση, μια πολεμική κατάσταση όπου ανά πάσα στιγμή διακινδυνεύεται η ζωή κι επιβίωσή του. Άρα, υπάρχει αδήριτη ανάγκη για απόδραση από αυτήν και η λύση δίνεται κατά τον Hobbes στην απόλυτη υποταγή στον *Leviathan*, ένα παντοδύναμο και κυρίαρχο όν, έναν θνητό θεό, που έχει την ικανότητα να εξασφαλίζει την ειρήνη και την προστασία του αγαθού της ζωής.⁶⁵ Απώτερος σκοπός αυτής της λύσης είναι η διαμόρφωση μιας ιδεατής κοινωνίας, με βάση το *κοινωνικό συμβόλαιο*, που διασφαλίζει τις σχέσεις που πρέπει να σφυρηλατούνται ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη του. Με αφετηρία και προϋπόθεση ότι οι ιδέες που απαντούν στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας ερείδονται στις πεποιθήσεις στο πεδίο μιας «φυσιοκρατικής ανθρωπολογίας», ο Hobbes αναπτύσσει την

---

⁶⁵ *Λεβιάθαν*, ό. π., XIV – XVI. Πρβλε Ι. Πατέλη, *Η φιλοσοφία του Hobbes*, εκδ. Ίδρυμα Καράγιωργα, Αθήνα 1995 και Π. Πανταζάκος, *Ένστικτο και ελευθερία κατά τον Τόμας Χόμπς*, Ελληνικά, Γράμματα, Αθήνα 2006.

θεωρία του για την έμφυτη παθογένεια της ανθρώπινης φύσης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος παρουσιάζεται ένα ανυπότακτο και εγωιστικό όν, κάτι που πρέπει ο νομοθέτης να λάβει ως γνώμονα, προκειμένου να οχυρώσει την κοινωνία απέναντί του. Η ανθρώπινη φύση προσεγγίζεται έτσι με ένα καλά τεκμηριωμένο σύστημα εννοιών και με σαφή και συνεκτική δομή φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας.

Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει η μέθοδος με την οποία εκθέτει τις απόψεις του αυτές περί του ανθρώπου και των *a priori* αρνητικών δεδομένων που συγκροτούν την φύση του ο Hobbes, καθώς ξεκινά από βασικότερα στοιχεία και προχωρεί σε συνθετότερες συμπεριφορές, οι οποίες είναι αποτελέσματα αυτών των θεμελιωδών στοιχείων. Προσομοιάζοντας με μια γεωμετρική μέθοδο λαμβάνει ως ισχύοντα βασικά αξιώματα και καταλήγει σε πορίσματα - απόρροιές τους. Θέτει τις αισθήσεις ως το αρχικό υπόβαθρο, αναφέροντας τον τρόπο που λειτουργούν και μάλιστα διαμορφώνουν τις διάφορες συμπεριφορές των ανθρώπων.⁶⁶

Ο Hobbes ως πρώιμος εμπειριστής στηρίζει τις εξηγήσεις της νοητικής λειτουργίας και ηθικής συμπεριφοράς του ανθρώπου στον ιδιαίτερο μηχανισμό των αισθήσεων: ψυχολογικές ιδιότητες όπως η

---

⁶⁶ «Όσον αφορά τις σκέψεις του ανθρώπου... κάθε μια από αυτές είναι η αναπαράσταση ή το φαινόμενο κάποιας ιδιότητας ή άλλου συμβεβηκότος ενός σώματος εξωτερικού προς το δικό μας, που κοινώς αποκαλείται αντικείμενο. Αυτό το αντικείμενο επιδρά στα μάτια, στα αυτιά και στα άλλα μέρη του ανθρώπινου σώματος, παράγοντας μέσω της ποικιλίας των επιδράσεών του, μια ποικιλία φαινομένων. Πρώτη αρχή όλων αυτών είναι ό, τι αποκαλούμε αίσθηση, διότι στον ανθρώπινο νου δεν υπάρχει αντίληψη που να μην έχει πρώτα, ολικά ή μερικά, αποτυπωθεί στα αισθητήρια όργανα.» *Λεβιάθαν*, ό. π., Ι.

φαντασία, τα όνειρα, η μνήμη, η φρόνηση αναλύονται και εξηγούνται ως παράγωγα των εμπειριών που παρέχουν οι αισθήσεις.

Αλλά και η γλώσσα, η ομιλία και η γραφή υπάρχουν, κατά τον Hobbes, για να καταγράφουν και να κοινωνούν τις σκέψεις και τα συναισθήματα των ανθρώπων, ενώ η ορθή χρήση τους, με την άσκηση του ορθού λόγου, οδηγεί στην επιστήμη. Με αληθοφάνεια, λογική συνοχή και κατανοητικό βάθος εκθέτει ο Hobbes τον τρόπο, με τον οποίο κάθε συναίσθημα επενεργεί στο γίνεσθαι της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η τελευταία μάλιστα, με βάση τη θεωρία του για την κίνηση, υπάγεται στην δραστηριότητα των ζωντανών οργανισμών.⁶⁷

Στο υπόβαθρο της προσέγγισης του Hobbes βρίσκεται μια μεταφορική αντίληψη της ψυχής ως μηχανισμού, όπου τα συναισθήματα είναι τα γρανάζια και η λογική, η κινητήρια δύναμη ή δομή, που τα κινητοποιεί με σκοπό το βέλτιστο όφελος της ανθρώπινης «μηχανής». Σε αυτό το μηχανικό πρότυπο, η ελευθερία να πράττουμε κατά τη βούλησή μας και η κανονικότητα που μας επιβάλλουν συμπλέκονται προκειμένου να σταθμισθεί το τελικό αποτέλεσμα, η ανθρώπινη συμπεριφορά και πράξη. Σε όλες τις περιπτώσεις η

---

⁶⁷ Ο Hobbes μιλάει για δύο μορφές κινήσεων: την ακούσια (vital motions), που συμβαίνει χωρίς κάποια πρωτοβουλία και αφορά όλα τα ζωντανά όντα – όπως με την κυκλοφορία του αίματος, τον σφυγμό, την αναπνοή, πέψη, θρέψη, αφόδευση και κάθε δραστηριότητα που εμφανίζεται με τη γέννηση και συνεχίζεται αδιάλειπτα σε όλη τη διάρκεια της ζωής - και την εκούσια (voluntary motions), η οποία προϋποθέτει την απόφαση και την ένσκηνη από τον νου κινητοποίηση του οργανισμού – όπως είναι η μετακίνηση, η ομιλία, η κίνηση οποιουδήποτε μέλους του σώματός μας. Στην δεύτερη κατηγορία των εκούσιων κινήσεων παρατηρείται και η υποκειμενικότητα και διαφορετικότητα από άνθρωπο σε άνθρωπο, αντίθετα με την αντικειμενικότητα και κανονικότητα των ακούσιων. *Λεβιάθαν*, ό.π., VI.

ανταγωνιστική, εγωκεντρική, ιδιοτελής και αντικοινωνική ανθρώπινη φύση θεωρείται η αιτία των διαμαχών της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς. Για την επίλυσή τους προτείνεται το κοινωνικό συμβόλαιο, ως μια ανώτερη ισχυρή αρχή που μπορεί να διασφαλίσει την αντικειμενικότητα των νόμων και την ειρήνευση των ανθρώπων μεταξύ τους. Ενώ η φύση τοποθετεί τον άνθρωπο σε μια ζοφερή και ανέλπιδη κατάσταση, σε έναν πόλεμο όλων εναντίον όλων, όπου τα μόνα που έχουν θέση εκεί είναι ο διαρκής φόβος, οι εμφύλιες συρράξεις, ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου και κανένα από τα γνωστά επιτεύγματα του ανθρώπινου πολιτισμού δεν παρέχουν καμιά ασφάλεια ή σωτηρία, η σύσταση των κοινωνιών και η θέσπιση των συμβολαίων αποδεικνύεται η επινόηση εκείνη του ανθρώπου που του επιτρέπει να βρει κάποιες προϋποθέσεις ασφαλούς επιβίωσης για να τιθασευθεί η κτηνώδης φύση του και να λειτουργήσουν οι κοινωνικές πλέον αρχές της δικαιοσύνης και της ισότητας. Στις αρχές που επιβάλλει το κοινωνικό συμβόλαιο θα βασιστεί ο «κυρίαρχος», για να στηρίξει με τη σειρά του το κράτος «ειρήνης» και αρμονικής συμβίωσης των ανθρώπων.

Ζώντας σε μια από τις πλέον ταραγμένες περιόδους της Ευρωπαϊκής ιστορίας, που περιλαμβάνουν τον τριακονταετή πόλεμο των Stewart και Cromwell, ο Hobbes ενσωμάτωσε στις θεωρίες του τα βιώματα φόβου και τα συναισθήματα απειλής που εγκυμονεί η μη τιθάσευση της εγωιστικής, απάνθρωπης και αντικοινωνικής φύσης του ανθρώπου- εμπειρίες που αποκόμισε από τα πραγματικά γεγονότα της εποχής του.

Η άλλη επιρροή στην σκέψη του Hobbes δεν μπορεί παρά να είναι η ανάπτυξη και τα πορίσματα της φυσικής επιστήμης, ο μαθηματικός τρόπος εξήγησης των πραγμάτων. Αυτές οι επιρροές ευθύνονται για τον υλισμό και την επικράτηση της αιτιοκρατικής αντίληψης στο έργο του. Οι αρχές αυτές εφαρμόζονται και στον τρόπο, με τον οποίο αναλύει όσα αφορούν την ανθρώπινη φύση, συνάγοντας πορίσματα από τα δεδομένα που τη συγκροτούν και τις νομοτέλειες που την διέπουν.

Όπως προαναφέραμε, στο κοινωνικό συμβόλαιο του Hobbes, αναφέρεται ο Locke στο πρώτο βιβλίο του *Δοκιμίου*, όταν θίγει το ζήτημα της υπακοής και τήρησης των συμβολαίων και της σχετικότητας των ηθικών κανόνων που υπηρετούν οι άνθρωποι. Ο σημαντικός αυτός και αναμφισβήτητος ηθικός κανόνας αντιμετωπίζεται από τον Locke ως σχετικιστικό αντιπαράδειγμα στην παλαιότερη ορθολογική θεώρηση της ανθρώπινης φύσης, αλλά και σε μια Χριστιανική θεολογική τοποθέτηση.⁶⁸ Στο πλαίσιο δε των συζητήσεων και των ενδιαφερόντων της εποχής για την ανθρώπινη φύση, ο Locke, συγκαταλέγεται με όσους υποστηρίζουν την θετική, κοινωνική, δημιουργική, λογική και σώφρονα φύση του ανθρώπου. Η σύναψη συμβολαίων επομένως δεν επισυμβαίνει για να θεραπεύσει την αγριότητα της φυσικής κατάστασης, αλλά για να επιβεβαιώσει την ανθρώπινη κοινωνικότητα, σύμφωνα με την οποία η αμοιβαιότητα της

---

⁶⁸ Βλ. υποσημ. 63.

τήρησης των όρων του συμβολαίου από τον ατομικό άνθρωπο και το κράτος διασφάλιζε τα ατομικά δικαιώματα, της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, ενώ η όποια παραβίασή τους από το κράτος προτάσσει το δικαίωμα της εξέγερσης. Σε σύγκριση λοιπόν με την προσέγγιση του Hobbes, ο Locke προχωρεί σε μια επεξεργασία των εννοιών και στη γνωστή διάκριση μεταξύ της έννοιας του *ανθρώπου* και αυτής του *προσώπου*,⁶⁹ σε αναζήτηση της έννοιας της σταθερής ανθρώπινης ταυτότητας, πέρα όμως από την καρτεσιανή ψυχή ως άυλη υπόσταση.

II.iii. Locke & Royal Society

Στη στάση του Locke προς τον άνθρωπο ως μια σταθερή ουσία υπόκεινται προβλήματα που συζητούντο στους κόλπους της Royal Society⁷⁰ και συγκεκριμένα, προβλήματα που εν είδει αινιγμάτων έθεταν επιφανή μέλη της, όπως ο Robert Boyle: το ερώτημα για παράδειγμα αν κατά την ανάσταση των νεκρών, που ευαγγελίζεται το γνωστό χριστιανικό πιστεύω, ισχύει η κατοχή του ίδιου σώματος ή αν ανάσταση σημαίνει στην πράξη την επανένωση τμημάτων του σώματος που καταβροχθίστηκαν ή διαλύθηκαν τη στιγμή ενός βίαιου θανάτου – π.χ. όταν κανίβαλοι τρώνε το ανθρώπινο σώμα.⁷¹ Παρατηρώντας τη

---

⁶⁹ *Δοκίμιο*, II, κεφ.ι, §9-20.

⁷⁰ *Δοκίμιο*, Επιστολή στον Αναγνώστη, υποσημ. 218, σελ. 185 του παρόντος.

⁷¹ Δες σχετικά τα προβλήματα που τίγει ο Robert Boyle, ως αινίγματα, στο δοκίμιό του «Some Physico-theological Considerations about the Possibility of Resurrection» εις R. Boyle, *Selected*

φυσική διαδικασία αποσύνθεσης και διάλυσης του σώματος με το θάνατο, αναρωτιέται ο Boyle γύρω από την σχέση της σωματιδιακής σύνθεσης της ύλης, που βλέπει να ισχύει στις αλήθειες της θρησκείας και στην περίπτωση του ανθρώπινου σώματος.

Συμπλέοντας με το διανοητικό περιβάλλον του ο Locke υποστήριξε ότι όλες οι γνώσεις μας στηρίζονται και προέρχονται μόνο από την εμπειρία, από τις αισθήσεις και την εσωτερική παρατήρηση των ιδεών μας. Κάθε έννοια και γνώση, ακόμη και η έννοια του Θεού και της ύπαρξής του ανακαλύπτονται από την ανθρώπινη διάνοια με λογικό και ασφαλή τρόπο. Η αλήθεια της ύπαρξης του Θεού είναι από τις πλέον αυταπόδεικτες και ολοφάνερες αλήθειες, στις οποίες οδηγεί η ενδοσκόπηση, ενώ και για την επιβεβαίωση της συνέχειας της ταυτότητάς του, ο Locke αναζητεί το κριτήριο πέρα από το σώμα και μάλιστα το προσδιορίζει στην ενότητα της συνείδησης και ιδιαίτερα στην αξιοπιστία της μνήμης. Έτσι, αναπτύσσει τη δική του θεωρία για τη μνήμη, ερμηνεύοντάς την ως το αποτύπωμα αυτού που κάποτε υπήρξε πάνω στην επιφάνεια της ψυχής μας. Με τη θεωρία του αυτή ο Locke παίρνει τη θέση του στη χορεία των μεγάλων φιλοσόφων που καταπιάστηκαν με το θέμα της μνήμης, Πλάτωνα και Αριστοτέλη από την αρχαιότητα, ενώ επηρέασε τον μεταγενέστερο αυτού εμπειριστή Hume, αποτελώντας παράλληλα πηγή έμπνευσης και για την λογοτεχνία, όπως για παράδειγμα για τον Jorge – Luis Borges.

Philosophical Papers of Robert Boyle, εκδ. MA Stewart, Manchester University Press, New York 1979, σελ. 198. Ο Robert Boyle ήταν Ιρλανδός φυσικός (1627 - 1691). Ο Boyle ήταν εκείνος που αντιλήφθηκε τη πραγματική φύση των στοιχείων, προσδίδοντας σ' αυτά τη χημική έννοια και ότι οι διάφορες ουσίες αποτελούν χημικές ενώσεις χημικών στοιχείων και αντίστροφα ότι τα χημικά στοιχεία μπορούν να απομονωθούν με διάσπαση των χημικών ενώσεων.

«Οι αναμνήσεις δεν ήταν απλές. Κάθε εικόνα συνοδευόταν από αντιδράσεις μυϊκές, θερμικές κλπ», γράφει ο Borges περιγράφοντας τη ζωή του ήρωα ενός εκπληκτικού διηγήματός του (1942), του Ειρηναίου Φούνες, που πάσχει από υπερμνησία, διατυπώνει ότι μια τέτοια ζωή πρέπει να είναι αφόρητη και καταδικασμένη σε διαρκή αϋπνία, «γιατί να κοιμάσαι σημαίνει να αφαιρείσαι από τον κόσμο»...« Το να σκέπτεσαι σημαίνει να ξεχνάς μια διαφορά, να γενικεύεις, να αφαιρείς. Στον υπερφορτωμένο κόσμο του Φούνες δεν υπήρχε τίποτε παρά λεπτομέρειες, σχεδόν τυχαίες λεπτομέρειες». ⁷²

---

⁷² Στο διήγημά του με τίτλο *Funes el Memorioso* («Φούνες ο Μνήμων») (1942), ο Jorge – Luis Borges καθώς περιγράφει την υπερμνησία του ήρωά του, Ειρηναίου Φούνες, εφαρμόζει με τον τρόπο αφήγησής του κάποιες λογικές προεκτάσεις της Λοκιανής προσέγγισης της μνήμης ως αποθήκευσης αισθητηριακών εμπειριών. Δες Χόρχε Λούις Μπόρχες, *Άπαντα τα Πεζά* (πρώτος τόμος), μετάφρ. Αχιλλέα Κυριακίδη, επιμ. Αρ. Μπουκάλα, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2014, σελ. 171 – 178. Ο Αντώνης Λιάκος επίσης, επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα κριτική της σύγχρονης παραβίασης των προσωπικών δεδομένων καθιερώνοντας το λεγόμενο δικαίωμα στη λήθη, με βάση το διήγημα του Μπόρχες και την ψυχολογική θεωρία της μνήμης για τον άνθρωπο: «Οι ανθρώπινες κοινωνίες, όπως και ο ανθρώπινος ψυχισμός άλλωστε, βασίζονται σε μια καλοδουλεμένη, μέσα από το χρόνο, ισορροπία ανάμεσα στη μνήμη και στη λήθη. .... Ο Ειρηναίος Φούνες, πέφτοντας από το άλογο έμεινε παράλυτος, αλλά αντί αμνησίας απέκτησε υπερμνησία. Θυμόταν όχι μόνο το δάσος, αλλά όλα τα δένδρα, και όλα τα φύλα των δένδρων και κάθε φορά που τα είχε δει, ή τα είχε φανταστεί.... Ο Ειρηναίος πέθανε από συμφόρηση πνευμόνων, μεταφορική απόδοση της συμφόρησης από τον κατακλυσμό ενός μεγάλου όγκου από άχρηστα μνημονικά σκουπίδια. .... Η αυτόματη καταγραφή από τα σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα κάθε λεπτομέρειας της ζωής μας, κάθε στιγμή, παντού, κινδυνεύει να μας θέσει, αν δεν μας έχει ήδη θέσει στην κατάσταση του Ειρηναίου Φούνες. Μια παρόμοια κατάσταση υπερροής πληροφοριών δεν διευκολύνει τον αναστοχασμό του παρελθόντος, κάτι που υποτίθεται οφείλουν οι ιστορικοί. Στο κάτω-κάτω της γραφής, αν μια κοινωνία τα θυμάται όλα σε βάσεις δεδομένων, μεταδεδομένων, μετα-μεταδεδομένων κ.ο.κ., δεν έχει ανάγκη τους ιστορικούς..... Απόλυτη κυριαρχία του δικαιώματος στη λήθη θα φτώχαινε την ιστορία. Απόλυτη κυριαρχία του δικαιώματος στη μνήμη θα καταργούσε την ιδιωτικότητα και θα ήταν σαν να θυσιάζει την κοινωνία στο Αρχείο, το ζωντανό στο νεκρό.» http://antonisliakos.gr/2014/09/21/Δικαίωμα_στη_Μνήμη_ή_στη_Λήθη;_Μια_αμφιλεγόμενη_ευρωπαϊκή_οδηγία. Αναφέρουμε με έμφαση στον σύγχρονο αντίκτυπο της φιλοσοφίας του Locke, γιατί ακόμη και με αυτήν την αντίστροφη λογική, γίνεται σαφής η διαχρονική ισχύς του προβλήματος για την ανθρώπινη μνήμη που έθεσε ο εμπειρισμός του. Περισσότερα για τον μεταγενέστερο αντίκτυπο της Λοκιανής σκέψης στην αντίστοιχη ενότητα, σελ. 119 - 163 του παρόντος.

Ως προς την ουσία και την υπόσταση της ψυχής, ο Locke τοποθετείται μεταξύ Descartes και Hume υιοθετώντας μία στάση εφεκτική, ούτε προσηγορώντας αλλά ούτε και απορρίπτοντας τον άυλο χαρακτήρα της. Έπειτα, ο Locke αναλύει με ένα κατά πολύ επιστημονικό τρόπο, τον τρόπο δράσης της αντίληψης του εξωτερικού κόσμου. Η διάκριση μάλιστα μεταξύ ιδεών που είναι μέσα μας και του εξωτερικού κόσμου που αυτές περιγράφουν, είναι σαφής. Τόσο στο δεύτερο βιβλίο του *Δοκιμίου*, όταν συζητεί το ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας, όσο και στο τέταρτο, όπου αναφέρεται στις θρησκευτικές αλήθειες, διαπιστώνει ότι η υπόθεση της άυλης υπόστασης της ψυχής δεν είναι απαραίτητη για την δική του προσέγγιση στα θέματα αυτά.⁷³

Στην επαναστατική – όπως έχει χαρακτηριστεί – θεωρία του για την προσωπική ταυτότητα, κάνει αναλυτικές διακρίσεις ανάμεσα στις έννοιες άτομο, σώμα, οργανισμός, άνθρωπος και πρόσωπο, για να καταλήξει σε μια μοναδική δική του πρόταση να θεωρεί τον άνθρωπο ταυτόσημο με τη συνείδηση της ενότητας των εμπειριών του μέσα στο χρόνο και στις μεταβολές που επιφέρει στον οργανισμό ή στον ψυχισμό του η εμπειρία του βίου και η ηλικία. Έτσι, συμβάλλει στην επίκαιρη για τις συζητήσεις της εποχής του, τόσο πρωτότυπη, όσο και μεγάλης επίδρασης θεωρία.

---

⁷³ *Δοκίμιο* IV, κεφ. III, §6.

Λίγα χρόνια μετά την 5^η έκδοση του *Δοκιμίου*⁷⁴, ο Berkeley εξαπέλυσε την κριτική του, συγκεκριμένα ως προς την σύνδεση εμπειρισμού και νευτώνειας φυσικής, καθώς και λόγω της υπεράσπισης εκ μέρους του Locke θεωριών που υποστήριζαν μέλη της Royal Society. Οι σχετικές συζητήσεις στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, είχαν ως αφετηρία την αντιπαράθεση Isaac Newton και επίσκοπου Richard Bentley γύρω από την φυσική ή θεολογική εξήγηση της δημιουργίας του σύμπαντος.⁷⁵ Το 1692, ο Richard Bentley επιχειρεί μια απολογητική θεώρηση των υλιστικών θεωριών του παρελθόντος, όπως αυτές του Λουκρήτιου και του Επίκουρου, που απέδιδαν τη δημιουργία του σύμπαντος σε τυχαία συνάθροιση ατόμων. Η τάξη που επικρατεί στον κόσμο, σύμφωνα με τον Bentley, δεν μπορεί να εξηγηθεί από την επενέργεια της τύχης. Ενώ, απ' την άλλη μεριά, θέτει σε κριτική και αμφισβήτηση την θεωρία της βαρύτητας του Isaac Newton. Η έλξη δεν μπορεί να αποτελεί, σύμφωνα με αυτήν την κριτική, μία ιδιότητα της ύλης, αλλά πρέπει να θεωρείται ως μία δύναμη που χρησιμοποιήθηκε από το Θεό στο δημιουργικό του έργο. Το ίδιο ισχύει και για τις

---

⁷⁴ <https://www99.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/ch0e.html>: Ο Locke συνέχισε να εργάζεται πάνω στο *Δοκίμιο* αμέσως μετά την πρώτη έκδοση του 1690. Κυκλοφόρησαν 4 εκδόσεις κατά τη διάρκεια της ζωής του και άφησε και υλικό διορθωτικό για την 5^η έκδοση που είδε το φως το 1706: *An essay concerning humane understanding*. In four books. Written by John Locke, Gent. The fifth edition, with large additions. London: printed for Awnsham and John Churchill; and Samuel Manship, M DCC VI [1706]. New material: extensive quotations from [Locke's controversy with Stillingfleet](#) included as footnotes; these notes were included in all future editions of the *Essay*, except those included in, or reprinted from, editions Locke's *Works*.

⁷⁵ Βλ. υποσημ. 54.

μηχανικές εξηγήσεις των φαινομένων, με αναφορά σε επαρκείς και δυναμικές αιτίες, γιατί προέχει η εξήγηση του κόσμου, με βάση την Θεία Πρόνοια. Ο Isaac Newton ανταπαντά στην κριτική υποστηρίζοντας ότι οι προθέσεις του δεν ήταν ποτέ να δώσει επιχειρήματα στην αθεΐα, ωστόσο εμμένει στις θεωρίες του, γιατί πιστεύει ότι μπορούν να παράσχουν σημαντικότερα οφέλη, τόσο στην επιστήμη όσο και στην θρησκεία και ότι η εξήγηση των νόμων της φύσης απαιτεί μαθηματικές και συγκεκριμένες ειδικές γνώσεις που μόνη η υπόθεση της θείας δημιουργίας δεν επαρκεί για να την καλύψει. Ως προς το πρόβλημα της αιτιότητας ο Newton τοποθετεί τις σχέσεις αιτιότητας στη φύση, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη παρέμβαση, ενώ οι Locke και Berkeley τις συναρτούν από τη βούληση, από έναν επομένως υποκειμενικό παράγοντα.⁷⁶ Η υπόσταση της ύλης συνίσταται στην καθαρά γεωμετρική ιδιότητα του μεγέθους, που συνδέεται αναγκαστικά με την κίνησή της και άλλα γενικά χαρακτηριστικά της. Οι αισθητές ιδιότητες, όπως είναι τα χρώματα και οι οσμές - γνωστές ως δευτερεύουσες ιδιότητες - δεν είναι ουσιώδη χαρακτηριστικά της ύλης, αλλά υπάρχουν μόνο σε συνάρτηση με τους παρατηρητές. Οι μηχανικές μεταβολές των υλικών σωμάτων μπορούν να παρατηρηθούν και να εξηγηθούν με τα επιστημονικά μέσα της παρατήρησης και με τη δυνατότητα γνώσης της ίδιας τους της δομής. Οι φυσικές αλλοιώσεις

---

⁷⁶ Εισαγωγή του Jonathan Dancy, στην έκδοση των *Τριών Διαλόγων*, OUP, 1998, σελ. 36 – 37.

και ποιοτικές μεταβολές βρίσκονται επομένως πέραν των δυνατοτήτων παρατήρησης και δεν μπορούν να εξηγηθούν μηχανικά.

Οι απόψεις και αντιπαραθέσεις αυτές διαμόρφωσαν λοιπόν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της ριζικής και εμπνευσμένης από τη θεολογία αντίδρασης του Berkeley προς την μηχανιστική «νέα Φιλοσοφία» του 17^{ου} αιώνα. Αλλά, ενώ η αντιπαραθέση επιστήμης και μεταφυσικής γενικότερα παρουσιάζει μια αμοιβαία υποχώρηση της μίας έναντι της άλλης (Descartes, Malebranche, Locke, Newton), η προσέγγιση του Berkeley χαρακτηρίζεται από τη φιλοσοφική κριτική αναδιαμόρφωση των ερωτημάτων και των αντιπάλων επιχειρημάτων: ιδιαίτερα στην κριτική που ασκεί ο Berkeley στην έννοια της ουσίας του Locke.⁷⁷

II.iv. Locke, εμπειρισμός και νοησιαρχία

Στο θέμα της ύλης, ο Locke, όπως αναφέραμε, διαφοροποιείται σε σχέση με το καρτεσιανό υπόβαθρο, διαφοροποιείται όμως και από τους Berkeley, Malebranche: Ο Berkeley υιοθετεί εκείνη την πλευρά της καρτεσιανής προσέγγισης που συνδέει την γνώση δια των αισθήσεων με την άμεση επενέργεια του Θεού: Οι προερχόμενες από το Θεό αισθήσεις συγκροτούν μεν τον αισθητό κόσμο, η σύγχυση όμως και οι αμφιβολίες μας γύρω από τον κόσμο των αισθήσεων οφείλονται κυρίως στη φιλοσοφική σκέψη και στις πλάνες, στις οποίες αυτή

---

⁷⁷ Αναπτύσσεται το ζήτημα της κριτικής του Berkeley παρακάτω, σελ.75 κ.ε.

συνήθως περιπίπτει. Έτσι, η θέση του Berkeley ότι η αισθητηριακή πρόσληψη του κόσμου ανάγεται στο Θεό είναι παρόμοια με αυτήν του Malebranche, ο οποίος υποστήριζε ότι ο Θεός αποκαλύπτει με αμεσότητα στον ανθρώπινο νου τις γεωμετρικές και μηχανικές ιδιότητες των πραγμάτων, ενώ προκαλεί και τα αισθήματα, με βάση τα οποία ο νους συλλαμβάνει τις λεγόμενες δευτερεύουσες ιδιότητες που προσδιορίζουν τα υλικά πράγματα.⁷⁸

Ο Malebranche εισήχθη στην καρτεσιανή σκέψη μέσω της μετά θάνατον έκδοσης της πραγματείας του Descartes για τον άνθρωπο, *Traité de l'homme*, στην οποία περιγράφεται μηχανιστικά η φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, το σώμα δε παρουσιάζεται ως μία μηχανή.⁷⁹ Στη θεωρία αυτή στηρίζει ο Malebranche την προσέγγισή του στη φύση χωρίς τον Αριστοτελισμό που είχε απορρίψει ενώ ταυτόχρονα ξεκινά μια δεκαετή περίπου μελέτη της μεθόδου του Descartes και των εφαρμογών της στα μαθηματικά και στη φυσική φιλοσοφία. Το αποτέλεσμα αυτής της μελέτης ήταν η πραγματεία του για τη φύση της αλήθειας, *De la recherche de la vérité. Où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme, et de l'usage qu'il en doit faire pour éviter l'erreur*

---

⁷⁸ A. A. Luce, *Berkeley and Malebranche*, Δεύτερος Διάλογος, 1934, σελ. 213 – 215. Πρβλε Εισαγωγή του Ayers στην έκδοση των *Τριών Διαλόγων* στις εκδόσεις Everyman, 1993, σελ. xxi (κυρίως).

⁷⁹ Κατά τον βιογράφο του πατέρα Yves André (*La vie du R. P. Malebranche*, Ingold, Paris 1886 & Slatkin Reprints, Geneva 1970, σελ.11–12).

dans les sciences, σε δύο τόμους (1674–75). Σε αυτήν ασχολείται κυρίως με την πηγή των λαθών του ανθρώπου, την απαρίθμησή τους ανάλογα με την πηγή τους (αισθήσεις, φαντασία, καθαρή νόηση, τάσεις και πάθη) και τις μεθόδους αποφυγής τους, που εντοπίζει στην καρτεσιανή μέθοδο επισήμανσης των καθαρών και διακριτών ιδεών. Καταλήγει ότι οι ιδέες, χάρη στις οποίες μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε τα ξεχωριστά φυσικά σώματα, βρίσκονται στον Θεό και ότι το κυριότερο λάθος της φιλοσοφίας του Αριστοτελισμού είναι η πεποίθηση της ύπαρξης δευτερευουσών αιτιών, έξω και πέρα από το Θεό.⁸⁰

Πέραν της *Έρευνας*, σημαντική και η *Πραγματεία περί της φύσης και της χάριτος* (*Traité de la nature et de la grace*) που συνέγραψε το 1680,⁸¹ ενώ το τελευταίο του έργο *Στοχασμοί πάνω στην φυσική προκίνηση* (*Réflexions sur la prémotion physique*), το 1715, έχει ενσωματώσει παλαιότερες αντιλήψεις για την ανθρώπινη πράξη – αναγνωρίζοντας ένα πεδίο ελευθερίας στην ανθρώπινη νοητική

---

⁸⁰ Οι ιδέες της *Έρευνας* του Malebranche, προκάλεσαν αντιδράσεις - Simon Foucher (1644–1696) & Robert Desgabets (1610–1678) - και οι απαντήσεις που επιχείρησε να δώσει στην κριτική, εμπλούτισαν και αποσαφήνισαν περαιτέρω την άποψή του, αφήνοντας έκθετη στις αντιρρήσεις της κριτικής μονάχα την αντίληψη πως υπάρχουν ιδέες στο νου μας που να αντιστοιχούν σε πραγματικά αντικείμενα, ξέχωρες από κάποια θεία πηγή. Η δική του πίστη παρέμεινε ατράνταχτη υπέρ της ανεξάρτητης ύπαρξης θεϊκής προέλευσης- ή μάλλον θεϊκής ύπαρξης - των ιδεών.

⁸¹ Σε αυτήν την πραγματεία αντέδρασε ο Καρτεσιανός φιλόσοφος Antoine Arnauld (1612–1694): A. Arnauld, *On True and False Ideas*, μετάφρ. E. J. Kremer, The Edwin Mellen Press, Lewiston 1990. Η προκύψασα συζήτηση συνέτεινε στην περαιτέρω διαλεύκανση της μεταφυσικής θεωρίας του Malebranche, σε σειρά έργων που δεν έπαυαν να αντιπαρέχονται κριτικές και αντεγκλήσεις επάνω στις βασικές θεολογικές και μεταφυσικές του θέσεις. Βλ. N. Malebranche, *Dialogues on Metaphysics and on Religion*, μετάφρ. N. Jolley και D. Scott, Cambridge University Press, Cambridge 1997 & *The Search after Truth*, ό.π.

προετοιμασία της πράξης που δεν καθορίζεται από τον Θεό. Και γενικότερα μεσολαβούν αναγγελίες μιας περισσότερο κριτικής προς τον Καρτεσιανισμό στάσης, που παρουσίασε μάλιστα το 1699, στην περίφημη *Παρισινή Ακαδημία των Επιστημών*, της οποίας αναγορεύθηκε μέλος.⁸²

Η σκέψη του Malebranche ως συγχρόνου με τον Locke φιλοσόφου παρουσιάζεται εδώ ως υλικό αναφοράς και σύγκρισης μεταξύ των δύο παραδόσεων της φιλοσοφίας του 17^{ου} αιώνα θεωρώντας ότι με κοινό υπόβαθρο την καρτεσιανή γνωσιολογία και μέθοδο, εν τούτοις ακολουθούν δυο διαφορετικούς δρόμους στη θεωρία τους για τη φύση και τον άνθρωπο. Ο Malebranche διαποτίζει στη συνέχεια τη σκέψη του Berkeley και έτσι δίνει λαβή στην κριτική που ασκεί ο δεύτερος προς την υλιστική κατεύθυνση της παραστασιοκρατίας του Locke.

Μεταξύ των τριών εκπροσώπων του εμπειρισμού, Locke, Berkeley και Hume, υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση ως προς τον εμπειριστικό χαρακτήρα της γνωσιολογίας τους και διαβάθμιση ως προς το επίπεδο των υποκείμενων υλιστικών τους παραδοχών: ουδείς όμως προσχωρεί σε μια απόλυτη νοησιοκρατία τύπου Malebranche.

---

⁸² Η πλήρης κριτική έκδοση των έργων του Malebranche περιλαμβάνει 20 τόμους: N. Malebranche, *Œuvres complètes de Malebranche* (20 τόμοι.), εκδ. A. Robinet, J. Vrin, Paris 1958–84. Το ενδιαφέρον της σύγχρονης φιλοσοφίας συνεχίζει εντεινόμενο μέχρι της μέρες μας.

Κατά του εμφύτου των έσχατων αληθειών της θεολογίας, της ηθικής και της λογικής, ο Locke υπερασπίζεται το κύρος της κατ' αίσθησιν γνώσης διατηρώντας παράλληλα την αποδοχή ότι η απόλυτη βεβαιότητα παρέχεται κατ' εξοχήν από την ενορατική, αποδεικτική γνώση. Αναλύει επίσης το οικοδόμημα της γνώσης στα συστατικά ελάχιστα στοιχεία της, στα οποία εντοπίζει το θεμέλιό της, και αυτά δεν είναι παρά οι ιδέες και οι λέξεις, στοιχεία του νου και τα δύο. Με αυτά, ο νους αποτυπώνει το αποτέλεσμα των παρατηρήσεων των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου που είναι οι αντιληπτές από τις αισθήσεις ιδιότητές τους, το σχήμα, η υφή, το χρώμα, η οσμή, αλλά και των ίδιων των λειτουργιών του, που συνιστούν τον εσωτερικό του κόσμο, η σύγκριση ιδεών, η πεποίθηση, η αμφιβολία. Οι ιδέες, η πρώτη ύλη της νόησης, είναι αναπαραστάσεις, στην κυριολεξία είναι σημεία που «ίστανται» στον νου για τα πράγματα, ενώ γεννώνται από αυτά και συνδέονται αιτιοκρατικά με αυτά.

Ο Locke, με την πεποίθησή του ότι στα πράγματα υπάρχουν *δυνάμεις, ποιότητες*, οι οποίες παράγουν ιδέες, εννοώντας καταστάσεις κι ενεργήματα της σκέψης, ως είδωλα, εικόνες στον νου, καταλήγει σε μια συγκροτητική – κατασκευαστική μεταφορά για την ταυτότητα του νου, όπου, κατά τον ίδιο τρόπο που τα πράγματα γεννούν ιδέες, και κάθε επί μέρους στοιχείο της αντιληπτικής διαδικασίας προϋποθέτει την αιτιακή του συσχέτιση με άλλα: τα δευτερεύοντα ή δευτερογενή στοιχεία και ποιότητες (χρώμα, ήχος, γεύση, οσμή, υφή) εξαρτώνται από τα πρωτεύοντα/ πρωτογενή (έκταση, σχήμα, κίνηση ή ηρεμία,

αριθμός, στερεότητα). Στη βάση δε αυτής της δομής βρίσκεται η υλική σύσταση – ουσία υπόστρωμα – των πραγμάτων.

Στο Λοκιανό οικοδόμημα της ανθρώπινης νόησης, διαπιστώνονται αδυναμίες και προβλήματα, κυρίως σε σχέση με την φιλοσοφική δικαιολόγηση της διάκρισης πρωτευουσών και δευτερευουσών ιδιοτήτων και της μεταξύ τους αιτιακής σχέσης, αλλά και ως προς την έννοια της δύναμης που υποτιθέμενα δρα στα πράγματα προκαλώντας την αισθητική αντίληψη και αποτύπωσή τους με την μορφή των ιδεών στον νου. Ιδιαίτερα όμως προβληματική για τους σχολιαστές του Locke είναι η ίδια η έννοια της υπόστασης, ως ενός τρόπου με τον οποίο υπάρχουν οι σύνθετες ιδέες. Επίσης, αν οι ιδέες πρέπει να θεωρηθούν τα συστατικά της σκέψης, ως τα άμεσα πραγματικά δεδομένα της, είναι δυσνόητο πώς και γιατί υπόκεινται σε κατηγοριοποιήσεις και διεργασίες από τον ίδιο τον νου. Πρόκειται για έναν εγγενή δυισμό στην γνωσιολογία του Locke, που φαίνεται να επιλύεται με την αναφορά στην συνείδηση, παραμένει όμως άλυτο ερώτημα το πώς συνδυάζονται τελικά η υπόθεση του φιλοσόφου για το υλικό υπόστρωμα των ουσιών, με την εμπειριστική βάση της γνώσης που υπερασπίζεται.

II.v. Locke & Berkeley

Οι προβληματικές πλευρές της φιλοσοφίας του Locke έδωσαν έναυσμα στην κριτική του George Berkeley - κυρίως λόγω των αθεϊστικών και σκεπτικιστικών προεκτάσεών της. Στην κριτική του, ο Berkeley υποστηρίζει πως ακόμη και αν δεν είναι απόλυτα

ικανοποιητική η θεωρία που αναπτύσσει ο Locke, η έννοια της ουσίας του είναι απαραίτητη ως βάση εξωτερικής του νου ύπαρξης των ιδιοτήτων. Αν απέρριπτε την εξωτερική ύπαρξη των ουσιών, τότε αναγκαστικά θα έπρεπε να δεχθεί μόνο εσωτερική, δηλαδή μέσα στον νου ύπαρξη των ιδιοτήτων κι έτσι θα ήταν υποχρεωμένος να προσχωρήσει σε μία απόλυτα αναπαραστατική θεώρηση του κόσμου, ως ενός συνόλου δηλαδή των ιδεών του νου μας και τίποτε έξω από το σύνολο αυτό. Συνεπώς, σε αυτό το σημείο της σκέψης του, έρχεται αντιμέτωπος με μία αντίφαση, καθώς υιοθετεί και την αντίληψη περί ανεξάρτητης από εμάς πραγματικότητας και την αντιφατική με αυτήν την αντίληψη, εμπειριστική προέλευση κάθε γνώσης.⁸³

Την αντίφαση στην οποία περιέπεσε ο Locke, προσπάθησε κατά κάποιον τρόπο να διορθώσει ο Berkeley, όταν επέμενε να υποστηρίζει ότι πέρα από τις ιδέες που συγκροτούν την εμπειρία μας, δεν υπάρχει τίποτα άλλο και η πραγματικότητα είναι απλά και μόνο εκείνο που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις.

Ως προς το λόγο περί του ανθρώπου και ο G. Berkeley επιχειρεί τις δικές του προσεγγίσεις εμμένοντας κυρίως στην έννοια του υποκειμένου της γνώσης – όπως κατόπιν και ο D. Hume, που ασχολείται κυρίως με την έννοια της ηθικής πράξης: Ο Berkeley, ενώ υιοθετεί την ίδια υποκειμενική αφετηρία με τον Descartes στο ζήτημα

---

⁸³ Βλ. και Θ. Πελεgrίνη, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010, σελ.191-192.

της γνώσης του εξωτερικού κόσμου, δεν προσδιορίζει με σαφήνεια το περιεχόμενο των προτάσεών του, που περιγράφουν την υποκειμενική εμπειρία, προτάσεις όπως «αντιλαμβάνομαι», «έχω μια ιδέα», «βρίσκεται στο νου». Έτσι, ο σολιψισμός του βρίσκεται προ των πυλών.⁸⁴

Ο Berkeley επιχειρηματολογεί στις δύο βασικές μελέτες του, *Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* (1710) και *Τρεις Διάλογοι Ύλα και Φιλόνοου* (1713), με φιλοσοφικά επιχειρήματα, υπέρ του κοινού νου και της φυσικής θεολογίας. Αναζητώντας στην εμπειρική γνώση τη μόνη θεμελίωση της βεβαιότητας, θεωρεί ότι η έννοια της ύλης ως ανεξάρτητης των αισθήσεων υπόστασης, που δεν μπορεί να ανιχνευτεί με τις αισθήσεις, είναι κάτι μη κατανοητό και ούτε μπορεί να αποτελεί αρχή ή θεμέλιο της γνώσης μας, αντίθετα πρόκειται για μια λανθασμένη αφαίρεση. Η σκέψη του οδηγείται στην παραδοχή μιας υποκειμενικής ιδεοκρατίας, σύμφωνα με την οποία αυτό που κάνει ένα πράγμα να υπάρχει είναι αποκλειστικά το γεγονός ότι είναι αντιληπτό: *esse is percipi*.⁸⁵

---

⁸⁴ Σολιψισμός θεωρείται η ακραία εκδοχή ιδεαλισμού, κατά την οποία δεν αναγνωρίζεται πραγματική υπόσταση παρά στις ιδέες και στα προϊόντα του νου. Ιστορικά ανάγεται στα σκεπτικά επιχειρήματα του Γοργία του Λεοντίνου, στην Καρτεσιανή αμφιβολία και στην νοησιарχία του G. Berkeley. Δες N. Jones, G. Berkeley, *Starting with Berkeley*, σειρά Starting with. Continuum, Bloomsbury Academic, 2009, σελ. 105. Ωστόσο σχετικά με τον υποθετικό σολιψισμό της αϋλοκρατίας του Berkeley, έχει υπάρξει αμφισβήτηση μεταξύ των σύγχρονων μελετητών. Δες χαρακτηριστικά, Denis Grey, «The Solipsism of Bishop Berkeley», εις *The Philosophical Quarterly* (1950-), τ. 2, αρ. 9, Οκτ., 1952, Oxford University Press, σελ. 338 - 349.

Τα επιχειρήματα του Berkeley κατά των βασικών θέσεων του Locke, δεν είναι άμοιρα κενών σημείων και αδυναμιών. Υιοθετεί την ίδια υποκειμενική αφετηρία με τον Descartes στην αντιμετώπιση των θεμάτων της γνώσης του εξωτερικού κόσμου. Στη συνέχεια χρησιμοποιεί παραπλανητικά στη διατύπωση των επιχειρημάτων του εκφράσεις, όπως «αντιλαμβάνομαι», «έχω μια ιδέα», «βρίσκεται στο νου», ώστε να μην γίνεται σαφές το νόημά τους. Η μεταφορά του εντοπισμού των ιδεών στο νου, «μέσα στο νου», με μία παραδοσιακή μεταφυσική σημασία της χωρικής ή τοπικής οριοθέτησης των ιδεών στο νου, αποτελεί έναν άλλο παράγοντα σύγχυσης στην επιχειρηματολογία του, που κληροδοτείται από κοινούς τρόπους έκφρασης των εμπειριστών και ιδιαιτέρως του Locke.⁸⁶ Η αρχή της διάκρισης που υιοθετεί ο Berkeley, σύμφωνα με την οποία οι ιδέες διακρίνονται από τον νου που τις κατέχει, είναι αντιφατική με την αρχή της ταυτότητας, σύμφωνα με την οποία οι ιδέες ταυτίζονται με την αντίληψή τους. Πόσο μάλλον αν λάμβουμε υπόψη την ισχύ της αρχής της *εμμένειας* (immanence),⁸⁷ κατά οποία ο τρόπος ύπαρξης των ιδεών

---

⁸⁵ Περιφνημη φράση του G. Berkeley στο *A Treatise concerning the principles of human knowledge*, μέρος I. III. Πρβλε Robert Fogelin, *Berkeley and the Principles of Human Knowledge*, Routledge, 2001, σελ. 27.

⁸⁶ Εισαγωγή του Jonathan Dancy, στην έκδοση των *Τριών Διαλόγων*, ό.π. σημ. 50.

⁸⁷ Το *εμμενές* είναι το έμφυτο, το ενυπάρχον στην ουσία ως εγγενής δομή και ως κατηγορημα ή απόρροιά της. Η «εμμένεια» κατά τον A. Badiou είναι ένας όρος με διττή σημασία, με ένα περιεχόμενο «αντικειμενικό», σύμφωνα με το οποίο οι αλήθειες, εφόσον βεβαίως γίνει δεκτό ότι είναι κατασκευάσιμες και όχι αδημιούργητες, είναι πάντοτε εμμενείς σε έναν καθορισμένο κόσμο. Η άλλη της διάσταση, η «υποκειμενική», αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος, είτε ατομικά ή

δεν είναι άλλος από τον εντοπισμό τους στον νου. Το πρόβλημα αυτό το αντιπαρέρχεται ο Berkeley, όταν προϋποθέτει την ύπαρξη του θεού ως του απείρου νου που περικλείει και αντιλαμβάνεται συγχρόνως τα πάντα.

Οι επιθέσεις του Berkeley κατά του *Δοκιμίου* έχουν ακόμη ως συνέπεια και το να προκαλέσουν διαρκείς και σημαντικές παρανοήσεις του Locke στην ιστορία των ιδεών. Αυτές οι παρανοήσεις είναι ο λόγος για τον οποίο ο Reid,⁸⁸ για παράδειγμα, έφτασε στην απόρριψη των ιδεών, επειδή οδηγούσαν στην άρνηση της ύπαρξης του εξωτερικού κόσμου και πιθανά εφοδίασε τον Kant με τη χαρακτηριστική του κριτική για τον εμπειρισμό του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, που τον οδήγησε

συλλογικά, συμμετέχει στην κατασκευή, την αναβίωση ή μετάδοση μιας αλήθειας. Η έννοια συνδέεται ως προς την καταγωγή της με την ουσιοκρατία του B. Spinoza και αποδίδεται στην μονοσημαντικότητα [*univocité*] τού όντος που ο Spinoza αποκαλεί «Θεό», και του οποίου το άλλο όνομα είναι «Ουσία», που με τη σειρά της εκφράζεται μέσω των κατηγορημάτων [*attributa*] και μέσω των τρόπων [*modi*]. <https://terenceblake.wordpress.com/2015/11/25/badiou-the-immanence-of-truths-argument-2013-20143/>. A. Badiou, G. Deleuze, Αρ. Μπαλτάς, Κ. Καστοριάδης είναι ορισμένοι μόνο από τους σύγχρονους φιλοσόφους που έδωσαν βαρύτητα στην έννοια αυτή. Δες *Aristeides Baltas, Peeling Potatoes or Grinding Lenses: Spinoza Converses with Young Wittgenstein on Immanence and its Logic*, Pittsburgh University Press, 2012.

⁸⁸ <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/reid-memory-identity/>: Ο Thomas Reid (1710 – 1796) άσκησε κριτική συγκεκριμένα στην θεωρία του Locke για την προσωπική ταυτότητα και υποστήριζε μια άμεσα ρεαλιστική έννοια για τον εαυτό και τις ιδέες του νου. Κυριότερα έργα του: *Essays on the Intellectual Powers of Man*, εκδ. Derek R Brookes, University Park, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2002 & *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*, εκδ. Derek R Brookes, University Park, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1997. Περισσότερα για την κριτική του Reid προς τον Locke και τον εμπειρισμό γενικότερα δες Rebecca Copenhaver, "Reid on Memory and Personal Identity", εις *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, εκδ. Edward N. Zalta, Χειμώνας 2014. Πρβλε Τ. Reid, *Essays on the intellectual powers of men*, στο *The Works of Thomas Reid*, επιμ. W. Hamilton, εκδ. McLachlan & Stewart, Edinburgh 1846 (1895⁸).

στον υπερβατικό του ιδεαλισμό, όπως αναπτύσσεται στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (1781).⁸⁹

II.vi. Locke & Hume

Η επεξεργασία των αρχών που έθεσε η φιλοσοφία του Locke ενέπνευσε τον εμπειρισμό του David Hume, προς την κατεύθυνση όμως των ενδιαφερόντων του τελευταίου για τα ηθικά ζητήματα και την ανθρώπινη πράξη. Στο κυριότερο έργο του Hume *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση* (1739-40), 50 χρόνια περίπου μετά την έκδοση του *Δοκιμίου*, θέτει τα δικά του θεμέλια για την ανθρώπινη φύση, εγκαινιάζοντας τον επιστημονικό λόγο στη μελέτη του ανθρώπου, καθώς αντιπαραθέτει τον *λόγο* (reason) στην *ηθική αίσθηση* (moral sense), υιοθετεί τη δεύτερη ως τη βάση εξήγησης της ανθρώπινης πράξης.

Στο φιλοσοφικό πρόγραμμα του Hume πρωτοστατούν η έρευνα του ανθρώπου ως του υποκειμένου γνώσης και πράξης, αλλά και η αντιμεταφυσική του στάση. Προχωρεί πέρα από τις υποθέσεις του Locke, περί υλικού υποστρώματος των πραγμάτων που προκαλεί τις ιδέες, και του Berkeley, περί πνευματικής προέλευσης της γνώσης και της πραγματικότητας, αλλά και ασκεί κριτική στην αρχή της αιτιότητας που υπόκειται στην επιστήμη της εποχής του. Καταργεί την

---

⁸⁹ Δύο Ελληνικές εκδόσεις: *Κριτική του καθαρού λόγου*, τόμοι Α'-Β', μετάφραση Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1977 & 1979 και τόμοι Α'-Δ', πρόλογος - μετάφρ. Μιχαήλ Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1983.

ίδια την έννοια της υπόστασης και εφαρμόζει μια απόλυτη εμπειριστική αρχή, σύμφωνα με την οποία οι αντιλήψεις διακρίνονται σε εντυπώσεις και ιδέες, όπου οι δεύτερες αντιστοιχούν στις πρώτες, χωρίς να χρειάζεται η έννοια των υποστάσεων για να αποκτούν νόημα οι ιδέες.

Όπως στο φυσικό κόσμο ισχύει η αρχή της βαρύτητας, έτσι και ο κόσμος των ιδεών, για τον Hume, προσεγγίζεται κι ερμηνεύεται φυσιοκρατικά, ενώ διακρίνεται από νοητικές διεργασίες που διέπονται από την αρχή του συνειρμού. Η αρχή του συνειρμού που επικρατεί στον κόσμο των ιδεών οφείλεται στη φαντασία, ενώ οι σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων του λόγου, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) στις σχέσεις που οι ιδέες έχουν μόνο μεταξύ τους, και β), στις εξαρτώμενες από τα γεγονότα της πραγματικότητας. Η αιτιακή σχέση που συνδέει τις ιδέες με τις εντυπώσεις της κατ' αίσθηση αντίληψης προκύπτει κατά τον Hume, από την παρατήρηση και την εμπειρία των σταθερών συζεύξεων αιτίας – αποτελέσματος μεταξύ γεγονότων και συνιστά πιθανολογική και όχι βέβαιη γνώση. Είναι δε αποτέλεσμα του ψυχολογικού τρόπου, με τον οποίο επιτελούμε επαγωγικές συναγωγές και συλλαμβάνουμε τον κόσμο μέσω ενός εσωτερικά αισθητού αναστοχασμού, με τη βοήθεια της φαντασίας, της έξης και του έθους.

Περαιτέρω, ο Hume αφιερώνει το τμήμα 1.4.6. του πρώτου βιβλίου του έργου του, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση (Treatise on Human Nature)*⁹⁰ στη συζήτηση του θέματος της προσωπικής

---

⁹⁰ D. Hume, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση*. Βιβλίο πρώτο: Για τη νόηση. εισαγωγή - μετάφρ. - σχόλια Μαρία Πουρνάρη, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005.

ταυτότητας που είχε θέσει και αναλύσει με τόση διεξοδικότητα ο Locke. Σε αντίθεση με τους φιλοσόφους εκείνους που ταυτίζουν την *εαυτότητα* με τη συνείδηση του εαυτού και υιοθετώντας σε γενικές γραμμές σκεπτικιστική άποψη και γνωσιοθεωρητικά κριτήρια, προσδιορίζει το νόημα του *εαυτού* στην προσαρτημένη σε αυτόν ιδέα και καταλήγει ότι η έννοια του σταθερού και αμετάβλητου εαυτού δεν αναφέρεται σε οποιαδήποτε υλική υπόσταση. Αντιτίθεται ριζικά, αφενός στην άποψη των Butler-Reid⁹¹ ως προς την υποστασιακή θεμελίωση του προσώπου, το οποίο ενδιαφέρεται για την μελλοντική ευτυχία και επιβίωσή του και αφετέρου, στην ιδέα του εαυτού σύμφωνα με τον Locke, ως μιας έννοιας προσώπου, δηλαδή ταυτότητας του έλλογου όντος.

Παρουσιάζει μάλιστα έναν «αντιμεταφυσικό εαυτό», ο οποίος δεν είναι τίποτε άλλο παρά «μια δέσμη ή συλλογή διαφορετικών αντιλήψεων» (bundle or collection of different perceptions).⁹² Υποστηρίζει ότι «...ο νους είναι ένα είδος θεάτρου, όπου διάφορες αντιλήψεις κάνουν την εμφάνισή τους διαδοχικά: περνούν, ξαναπερνούν, σβήνουν σε μια ατέλειωτη ποικιλία εικόνων και καταστάσεων.... υπάρχουν μόνον διαδοχικές αντιλήψεις που

---

⁹¹ Ο Butler, στο έργο του “Of Personal Identity”, εις *The Analogy of Religion* (1736) και ο Reid στο “Of Memory”, εις *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785), αναπτύσσουν τη σχετική συζήτηση. Αναδημοσιεύονται στο J. Perry (επιμ.), *Personal Identity*, University of California Press, Berkeley 1975, σελ. 99 – 118. Δες και υποσημ. 94 και 185 του παρόντος.

⁹² D. Hume, ό.π., σελ. 504.

συγκροτούν το νου...». ⁹³ Όπως οι ιδέες του πικρού και του γλυκού προέρχονται από τα αντίστοιχα γευστικά αισθήματα, έτσι και η ιδέα του εαυτού, μία και μοναδική για κάθε άτομο, πρέπει να προέρχεται από συγκεκριμένη εντύπωση, εάν κι εφ' όσον πρόκειται για πραγματική ιδέα. ⁹⁴ Το υποκείμενο του Hume είναι λογικά και όχι οντολογικά συγκροτημένο.

Ο Hume απομακρύνεται από το καρτεσιανό δυϊστικό μοντέλο της ψυχής, ακόμη περισσότερο από ό,τι ο Locke, καθώς όχι μόνο υποστηρίζει ότι η προσωπική ταυτότητα δεν είναι έμφυτη ιδέα, αλλά επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για μια νοητική κατασκευή - προϊόν συνεργασίας των λειτουργιών της μνήμης και της φαντασίας με την καταλυτική παρουσία της ομοιότητας και της αιτιότητας. Οι διεργασίες του νου και ο αναστοχασμός, ως βασικοί παράγοντες της γνώσης του εαυτού, που εγκαινίασε ο Locke στο *Δοκίμιο*, παρουσιάζονται στην *Πραγματεία* του Hume ως διαδικασία παρατήρησης διαδοχικών αυτόνομων αντιλήψεων που συγκροτούν τη «θεατρική σκηνή» του νου. Η σκηνή αυτή αχρονικών και αποπικών διαστάσεων είναι ο μόνος πυρήνας οντικής σταθερότητας και αποδεικνύει την αυτοαναφορικότητα του νου.

---

⁹³ Προφανώς ο Hume ταυτίζει την έννοια του *εαυτού* με εκείνη του *νου*. D. Hume, ό.π.

⁹⁴ B. J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα. Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17ος-18ος αι.)*, μετάφρ. Β. Κρουστάλλη - Β. Κοκκινίδου, Res Cogitans, Κέρκυρα 2010, σελ. 67.

Ο Hume επίσης εξελίσσει περαιτέρω την θεωρία ταυτότητας του προσώπου του Locke, με τη διάκριση που κάνει μεταξύ *ατελούς* – που ισχύει για τον φυσικό κόσμο – και *τέλειας* ταυτότητας που χαρακτηρίζει την αμετάβλητη και διαχρονικά σταθερή συνειδητή αντίληψη του εαυτού. Με αυτό συγκροτεί μια έννοια νου ως ενός γνωσιολογικού substratum, όπου το μόνο που το προσδιορίζει αποτελώντας παράλληλα το συνδετικό κρίκο του με τον εξωτερικό κόσμο, είναι η σειρά των αλληπάληλων αντιλήψεών του και για όσο διάστημα τις προσλαμβάνει. Κοινωνικές και πολιτισμικές δομές δεν φαίνεται να διαδραματίζουν κανένα ρόλο στον καθορισμό του υποκειμένου, η ταυτότητα επομένως του ποιοι είμαστε είναι αποκλειστικά συνάρτηση των αντιλήψεών μας και της παροδικότητάς τους. Τί είναι αυτό που συνδέει τις διαδοχικές αντιλήψεις στη σκέψη ή στη συνείδηση, ποια η προέλευση των αρχών που καθορίζουν τη διαδικασία της εμπειρίας ή ποια τα κριτήρια διάκρισης της ατελούς από την τελεία ταυτότητα, είναι ερωτήματα που αφήνονται ανοιχτά από την θεωρία του Hume.

II.vii. Locke & 18^{ος} αιώνας

Λαμβάνοντας υπόψη τις σχετικές αντιλήψεις, διαπιστώνουμε ότι μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα εμπλουτίζεται η γνώση γύρω από την ανθρώπινη φύση, με έννοιες όπως *ταυτότητα*, *συνείδηση*, *νόηση*. Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί παρά να αντανακλάται στην πολιτική σκέψη, κάνοντας τη σύνδεση του φιλοσοφικού προβληματισμού για τον άνθρωπο με την κριτική του πολιτισμού και του πολιτικού συστήματος. αλλά και με μια νέα διαφορετική από το καρτεσιανό πρότυπο της

ψυχής ως άυλης ουσίας, έννοια υποκειμένου. Σε μια τέτοια διαδρομή, από τον Hobbes, στους Locke, Berkeley και Hume, ο άνθρωπος ως υποκείμενο γνώσης, συνείδησης και πράξης αποκτά την καθοριστική ιδιότητα του κοινωνικού και πολιτικά προσδιορισμένου ανθρώπου. Ιδιότητα που αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμη για την κατανόηση των ιστορικών φαινομένων του 18^{ου} - και 19^{ου} - αιώνα. Ο Locke είναι πολιτικός στοχαστής και, έξω από τα όρια του εμπειρισμού, είναι χαρακτηριστική η επίδραση και συγγενεία του με μείζονες πολιτικούς φιλοσόφους των νεότερων χρόνων, όπως ο Rousseau τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, ο Marx.

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στις αντιλήψεις των μεταγενέστερων του Locke στοχαστών αυτών για τον άνθρωπο:

Την ίδια εποχή που ζη και συγγράφει ο D. Hume (1711 – 1776) στη Σκωτία και Γαλλία, συνθέτει τα έργα του και δρα πνευματικά στη Γαλλία και ο Ελβετός φιλόσοφος Jean- Jacques Rousseau (1712 – 1778).⁹⁵ Η αλυσίδα των διανοητικών σχέσεων τους διαπλέκεται με τον Locke, αν λάβουμε υπόψη τον επηρεασμό της σκέψης του Hume από τους Hobbes, Locke και Berkeley και την αλληλεπίδρασή του με τη φιλοσοφία του Rousseau. Είναι η «καρδιά» της εποχής του Γαλλικού Διαφωτισμού, του ιδεολογικού και πολιτιστικού κινήματος εκείνου, που επεκτάθηκε σχεδόν σε όλους τους κύκλους των πνευματικών

---

⁹⁵ Τα έτη 1762 έως 1765 ο Hume συνδέθηκε φιλικά με το Rousseau, όταν υπηρετούσε ως γραμματέας του Βρετανού πρέσβη στο Παρίσι. Έφερε δε τον Rousseau στην Αγγλία, αλλά η φιλία τους τερματίστηκε άδοξα, εν μέσω αντιδικιών και ανταλλαγής δημόσιων εκατέρωθεν καταγγελιών.

ανθρώπων της Ευρώπης, εκκινώντας από την Αγγλία και αργότερα κυρίως τη Γαλλία. Η αναγνώριση του αποφασιστικού ρόλου της ανθρώπινης διανόησης και των κριτικών ικανοτήτων της, ένα ισχυρό πνεύμα ορθολογισμού, αποτελούν τα κύρια γνωρίσματά του. Από την πηγή του Διαφωτισμού όμως, αναδύονται και σκεπτικιστικά (Hume) και αντιορθολογικά (Rousseau) ρεύματα διανόησης, διασταυρούμενα με νοησιαρχικές τάσεις (Malebranche, Berkeley) και τη φυσιοκρατία (Boyle, Newton).

II.viii. Locke & Rousseau

Ο Rousseau είναι γνωστός για την εναντίωσή του στο πνεύμα του ορθολογισμού αντικαθιστώντας την πίστη στην δύναμη του ελεύθερου πνεύματος και στην καλλιέργεια των γνώσεων και της προόδου της επιστήμης με την προαγωγή της πίστης του στη φυσική προέλευση του ανθρώπινου πολιτισμού, στην απλοϊκότητα και αυτάρκεια της φύσης. Στο κύριο ηθικό του σύγγραμμα, τον *Αιμίλιο*,⁹⁶ ο Rousseau προάγει την εκπαίδευση στη φύση που θα καταστήσει αυτάρκεις τους ανθρώπους και θα τους θεραπεύσει από την αποσάθρωση και τη φθορά των κοινωνιών, ενώ συνθέτει μια εμπειριστατωμένη θεωρία για την ανθρώπινη φύση. Υποθέτει ότι ο

---

⁹⁶ Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, μετάφρ. Στέλλα Βουρδούμπα, εκδ. Δαρεμά, Αθήνα και τα βιβλία I – III, σε μετάφρ. Πολυτίμης Γκέκα, επιμ. Γ. Σπανού, από τις εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001. Μία αρκετά πλήρης βιβλιογραφική επιθεώρηση των Ρουσσωικών εκδόσεων και μελετών παρουσιάστηκε πρόσφατα από τον Γιάννη Τζαβάρα, διαθέσιμη διαδικτυακά: ΜΕΓΑΛΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ Rousseau (2015).

άνθρωπος είναι από την φύση του καλός και με ιδιαίτερα αναλυτικό και λεπτομερή τρόπο, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ του φυσικού ανθρώπου, δηλαδή του ανθρώπου του καθαρού και ακραιφνούς, που καθορίζεται από τη φύση και του ανθρώπου που κατασκευάζει η κοινωνία μέσω των κανόνων, των προκαταλήψεων και των παθών που του ενσταλάζει στη διάρκεια της ζωής. Στον θεσμό δε της ιδιοκτησίας και στην επικράτηση της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων αποδίδει ο Rousseau την ευθύνη για την χειροτέρευση της ανθρώπινης φύσης στην πορεία του πολιτισμού. Η μεταβολή αυτή είναι όμως συνυφασμένη με την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας προς την δημιουργία πολιτικής κοινότητας, που αναπτύσσεται με την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας.⁹⁷ Η παιδεία είναι το ζητούμενο για τον Rousseau, η ιδεατή εκπαίδευση και αγωγή εκείνη που μπορεί να φέρει στην επιφάνεια την αγαθή κι ενάρετη φυσική υπόσταση του ανθρώπου, εδραιώνοντας μια διαδικασία συνεχούς βελτίωσης και υπέρβασης.

Στην πολιτική του πραγματεία *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ο Rousseau υπεραμύνεται της φυσικής ελευθερίας του ανθρώπου απέναντι στο κοινωνικό αλυσόδεμά του. Σε αυτήν την φυσική ελευθερία και αγαθότητά του στηρίζεται και η Ρουσσωϊκή πεποίθηση

---

⁹⁷ J. J. Rousseau, “Discours sur l’ origine et les fondements de l’ inégalité parmi les hommes”, εις *OEuvres Completes de Jean Jacques Rousseau*, τ. 3, Paris, 1964, σελ. 174 – 184. Πρβλε Γ. Ν. Πολίτη, *Το Δικαίωμα της Πολιτικής Ανυπακοής και η Φιλοσοφία του Τζον Λοκ*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2004, σελ. 66, σημ. 51.

στην ικανότητα κάθε ανθρώπου να μετέχει της διακυβέρνησης, όπως και στην αποφασιστική και αναφαίρετη συμβολή του στην εξουσία, χωρίς εκποίηση ή παραβίαση από οποιονδήποτε άρχοντα ή κυρίαρχο πρόσωπο.⁹⁸

Το κοινωνικό συμβόλαιο του Rousseau εξασφαλίζει την κοινωνική δικαιοσύνη, την ελευθερία των ατόμων που μετέχουν σε αυτό και έχει ως κύριο άξονα τη λαϊκή κυριαρχία. Η προτροπή μάλιστα του Rousseau για επιστροφή στη φύση έχει το νόημα της έκκλησης για επαναφορά στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας, της ισότητας και της πραγματικής ελευθερίας που επικρατούσαν στην αρχική κατάσταση.⁹⁹

Στην πραγμάτευση του Rousseau για τη φύσει αγαθή μεν ανθρώπινη φύση, αλλά για την παθογένεια της σύγχρονης κοινωνίας, αντιπαραβάλλεται η αντίληψη του Hobbes για τον φύσει κακό άνθρωπο. Συνιστούν δύο ακραία αντίθετες αντιλήψεις, όπου ο εμπειρισμός, των Locke, Berkeley και Hume, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ενδιάμεση θέση που προτάσσει ως πρωτεύοντα το γνωστικό χαρακτήρα του ανθρώπινου υποκειμένου και ως καθοριστικό το πλέγμα των ιδεών και αντιλήψεων που συνιστούν τόσο την γνώση

---

⁹⁸ Η έκφραση "We the people..." στις πρώτες γραμμές της *Διακήρυξης για την Ανεξαρτησία*, είναι Ρουσσωϊκής έμπνευσης, εφ' όσον προϋποθέτουν τη θετική αντιμετώπιση της ανθρώπινης φύσης στη βάση της δημοκρατίας και της συμμετοχής κάθε πολίτη στη διακυβέρνηση.

⁹⁹ Hans Fink, *Social Philosophy*, Methuen London 1981, (Routledge 2014), σελ. 49. Πρβλε Μ. Δημητρακόπουλου, «J. J. Rousseau: Επιστροφή στη Φύση; (Retour à la nature?)», εις *Μελέτες Κριτικής Φιλοσοφίας και Μεταφυσικής*, Αθήναι 2005, σελ. 150 – 165.

του εαυτού, όσο και του εξωτερικού κόσμου. Η εμπειριστική πρόταση εμβάλλει ένα σκεπτικιστικό πέπλο, ανάμεσα στις αντίθετες βεβαιότητες, μια μετέωρη κατάσταση στη σκέψη, που δεν της επιτρέπει να καταλήξει σε μια σταθερή θεωρία για την ανθρώπινη υπόσταση μεταφέροντας την αιχμή της κριτικής από το πεδίο του πολιτισμού, της ηθικής και της κοινωνίας στο πεδίο της νοητικής διαδικασίας. Επιστημονικότερος, λογικότερος και θετικότερος ο Locke, ψυχολογικότερος και ακραίος σκεπτικιστής ο Hume, εν τούτοις και οι δύο συμπλέουν στην μη ουσιοκρατική τους τοποθέτηση απέναντι στην ανθρώπινη φύση.

Ανάμεσα στις δύο αντίθετες θεωρίες της ανθρώπινης φύσης, όπως και ανάμεσα στις δύο αντίστοιχες πολιτικές στάσεις που υποστηρίζουν, δηλαδή ανάμεσα στην απόλυτη υποταγή του ανθρώπου στον Leviathan και στην απόλυτη εμπιστοσύνη στην έμφυτη ανθρώπινη καλοσύνη, ο Locke, με την αντίληψή του για την αγαθότητα μεν, όχι όμως και για την τελειότητα του ανθρώπου, καταλαμβάνει μια μετριοπαθή θέση σχετικά με τις ανθρώπινες ιδιότητες και τον πολιτικό χειρισμό τους.¹⁰⁰

Στο θέμα της αγωγής αντιστοίχως, ο Locke υποστήριζε την ανοιχτή προς όλους αντίληψη. Παρότρυνε προς την χειρωνακτική

---

¹⁰⁰ Γ. Ν. Πολίτης, *Το Δικαίωμα της Πολιτικής Ανυπακοής και η Φιλοσοφία του Τζον Λοκ*, Έννοια, Αθήνα, 2004, σελ. 30. Η θέση μας αυτή πιστεύω ότι θα φανεί πληρέστερα με την ολοκλήρωση και της ενότητας για τις ηθικοπολιτικές απόψεις του Locke, σελ. 91 κ.ε. του παρόντος.

εργασία και θεωρούσε ιδανική την αγωγή που συνδυάζει τον φυσικό τρόπο ζωής, την σωματική αγωγή και τη σκληραγωγία. Πίστευε στη σημασία του περιβάλλοντος και της καθημερινής εμπειρίας ως βασικών παραγόντων στην διαμόρφωση του χαρακτήρα. Κι εκείνος επεσήμανε ότι δίπλα στη φύση και μακριά από τη χλιδή αναπτύσσεται σωστά και ελεύθερα το πνεύμα του παιδιού. Πίστευε δε ότι τα ατομικά μαθήματα που καλλιεργούν την προσωπικότητα του καθενός κι επιτρέπουν μια προσωπική σχέση με το δάσκαλο, είναι προτιμότερη μορφή εκπαίδευσης. Όπου πρωτοστατεί η ψυχική ευγένεια, καλλιεργείται και μεταδίδεται σωστά η γνώση και γι' αυτό ο Locke δεν συνέδεε αναγκαστικά τη γνώση με την αρετή, θεωρούσε ότι η ηθική προΐσταται της γνώσης. Πρότασε δε το πρότυπο του ενάρετου βίου για το δάσκαλο, όχι την πολυγλωσσία. Δεν παρέλειπε μάλιστα στα περί αγωγής διάσημα κείμενά του να τονίζει την αξία και το ρόλο του παιχνιδιού στη μάθηση, γιατί έτσι, σε μια ευχάριστη ατμόσφαιρα, αναπτύσσεται στο παιδί η αγάπη για τη γνώση. Αυτές πράγματι οι απόψεις του γεφυρώνουν τις αντιλήψεις του για τη γνώση με τις πολιτικές του θεωρίες.¹⁰¹

---

¹⁰¹ Τις σχετικές απόψεις εκφράζει στα έργα του *Some Thoughts Concerning Education* (1693), με σκοπό να εξυπηρετήσει στην εκπαίδευση των παιδιών του φίλου του Edward Clarke που είχε αναλάβει και *Conduct of the Understanding* (κυκλοφόρησε μετά θάνατον το 1706, από τον Peter King, καθώς αποτελούσε συγγραφικό συμπλήρωμα του *Δοκμίου* που ο Locke δεν κατάφερε να ολοκληρώσει. Κατά τους επιμελητές της έκδοσης των έργων, Nathan Tarcov και Ruth Grant, τα δύο αυτά συγγράμματα περί αγωγής του Locke είναι συμπληρωματικά διότι προεκτείνονται οι συγκεκριμένοι κανόνες εκπαίδευσης των παιδιών και των νέων του όψιμου 17^{ου} αιώνα στις αρχές και αρετές που διέπουν τη ζωή των πολιτών σε μια φιλελεύθερη κοινωνία: αρχές της δικαιοσύνης, ελευθερίας, ανθρωπιάς, αυταπάρνησης, επιμέλειας, θάρρους, φιλαλήθειας και αμφισβήτησης των

Locke και Rousseau, ενώ συμπίπτουν σε ορισμένες ηθικές, αλλά και πολιτικές και θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, όπως θα δούμε και παρακάτω, διαφέρουν ως προς την αντίληψή τους για την ανθρώπινη φύση.

Συνοψίζοντας τις θέσεις τους, στον Locke επικρατεί η αντίληψη ότι ο άνθρωπος αποκτά τη γνώση βαθμιαία, στη διάρκεια της ζωής και με την εμπειρία του εξωτερικού προς αυτόν κόσμου, αλλά και του εαυτού του, δίνοντας έτσι στην εκπαίδευση και στην εκ του περιβάλλοντος προερχόμενη γνώση μια πρωτοστατούσα θέση και έναν ρόλο απελευθερωτικό κι εκπολιτιστικό, τις κοινωνικές δε σχέσεις του ανθρώπου τις προσδιορίζει μέσω του κοινωνικού συμβολαίου και των συνθηκών για καλύτερη ζωή στις οποίες αποσκοπεί. Στον Rousseau προβάλλεται η φθοροποιός και βλαπτική επίδραση του πολιτισμού και της παραδοσιακής εκπαιδευτικής μεθόδου και αντιθέτως η επιτακτική ανάγκη εκπαίδευσης σύμφωνα με το αίτημα «επιστροφής στη φύση», όπως, μεταξύ άλλων, ο φύσει αγαθός άνθρωπος ανεμπόδιστος από τις κοινωνικές επιταγές θα εκδιπλώσει τις γνήσιες αυθεντικές και καταπιεσμένες φυσικές αρετές του. Λόγος, κοινωνική και πολιτική τάξη, στη βάση της αμοιβαιότητας για τον Locke, συναισθήματα και ελεύθερη έκφραση των φυσικών ορμέμφυτων για τον Rousseau.

δεισιδαιμονιών και κάθε παραβίασης του ατομικού συμφέροντος. Απηχούν δε τα όσα ο Locke διατυπώνει στο *Δοκίμιο* (II, κεφ. xxι, §47, 51 – 52) σχετικά με την ελευθερία της σκέψης, αλλά και με την ικανότητα του νου να διευθύνει και να συγκρατεί τις πράξεις του ανθρώπου που στοχεύουν στην ικανοποίηση των επιθυμιών του. Βλ. R. Grant and N. Tarcov, *Some Thoughts Concerning Education and The Conduct of the Understanding*, Hackett Publishing Co., Indianapolis 1996, σελ.vi – xvi. Πρβλ. Bl. Bachoven, “The man of Business, the Craftsman and the Citizen, the Social Destination of Humanity in the Pedagogical Theories of Locke and Rousseau”, εις P. Kemp – A. Sorensen, *Politics in Education*, LIT Verlag, Münster 2012, σελ. 26 – 39.

Το φυσικό δικαίωμα της ελευθερίας λοιπόν ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από τους δύο στοχαστές, τους οποίους χωρίζει μία περίπου πεντηκονταετία, ως προς την παρουσίαση των κύριων μελετών και αντιπροσωπευτικών έργων τους. Και για τους δύο ισχύει ότι κάθε ανθρώπινο ξεχωριστό άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας, που δεν εκχωρεί στον ηγεμόνα και περισσότερο έχει το δικαίωμα να το υπερασπίζεται, αλλά ο τρόπος, με τον οποίο προτείνουν ότι εκφράζεται το δικαίωμα αυτό είναι διαφορετικός για τον καθένα και οδηγεί σε διαφορετικές πολιτικές φιλοσοφίες και διαφορετικά πολιτικά συστήματα.

Ειδικότερα, θα θιγούν τα ζητήματα αυτά στην ενότητα όπου θα συζητήσουμε τις ηθικοπολιτικές απόψεις του Locke. Σε σχέση με το παρόν κεφάλαιο, τίθενται τα ακόλουθα ερωτήματα:

- Ποια είναι τα κοινά και ποιες οι διαφοροποιήσεις της σκέψης του Locke γύρω από τη φύση του ανθρώπου, της νόησης και της ταυτότητάς του – ηθικής, λογικής, κοινωνικής ως προς μείζονος σημασίας φιλοσόφους της εποχής του;

- Οι αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις που διαπιστώνουμε ότι φανερώνουν την αιώρηση ανάμεσα στην φυσιοκρατία και το υποκείμενο, έχουν μήπως μία αρχική εννοιολογική αφετηρία, μπορούν ίσως να ερμηνευθούν βάσει μιας αρχής, προετοιμάζουν μια συγκεκριμένη ίσως εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης των μετέπειτα αιώνων;

Οι απαντήσεις ή οι προϋποθέσεις των απαντήσεων προέρχονται από την μεταγενέστερη κριτική προς τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού,

όπως είδαμε και από το πρώτο μέρος της εισαγωγής μας.¹⁰² Ωστόσο, στην επόμενη ενότητα θα συγκεκριμενοποιήσουμε την υπέρβαση των διαφοροποιήσεων ή και αντιπαραθέσεων αυτών, με αναφορά στην ανθρωπολογία του Karl Marx και ιδιαίτερα στην κριτική που άσκησε ο τελευταίος προς τη προγενέστερη φιλοσοφία γενικά και την ιδεαλιστική θεωρία της ιστορίας ειδικότερα.

---

¹⁰² Βλ. σελ. 16 κ.ε. του παρόντος.

III. Ηθικοπολιτικές αντιλήψεις του John Locke

Ο John Locke είχε ενεργό συμμετοχή στον πολιτικό βίο. Ήταν ακόμη συγγραφέας οικονομικών πραγματειών, πολιτικός ακτιβιστής και υποστηρικτής της επιτυχημένης επανάστασης του 1688 κατά της μοναρχίας των Stuart στην Αγγλία. Τηρούσε στενή σχέση με τον Anthony Ashley Cooper (τον μετέπειτα Δούκα του Shaftesbury) και κατέληξε να υπηρετήσει ως αξιωματούχος της κυβέρνησης επιφορτισμένος με την ευθύνη της συλλογής πληροφοριών σχετικά με το εμπόριο και τις αποικίες.¹⁰³

Η εναντίωση στην απολυταρχική διακυβέρνηση χαρακτηρίζει γενικά το έργο του, εκφραζόμενη στους τομείς της υπεράσπισης της ατομικής πολιτικής πράξης, των θεσμών της εκτελεστικής εξουσίας και της θρησκείας. Όπως και στο θέμα της αναζήτησης της αλήθειας, ο Locke απαιτεί από τον αναγνώστη του να μην υιοθετεί άκριτα γνώμες άλλων, αλλά να χρησιμοποιεί τη δική του κρίση, έτσι και στην αντιμετώπιση των πολιτικών θεσμών, θεωρεί ότι το άτομο πρέπει να διακρίνει τις νόμιμες από τις μη νόμιμες λειτουργίες και να αποδέχεται ή να απορρίπτει ανάλογα τη βία ως μέσο αντίστασης. Η

---

¹⁰³ Κατείχε τη θέση αυτή από το 1696 και κατόπιν. Ο Γ. Πλάγγεσης επισημαίνει ότι στο κείμενο που συντάσσει ο Locke στο πλαίσιο αυτών των καθηκόντων του, “Draft of a Representation Containing a Scheme of Methods for the Employment of the Poor. Proposed by Mr. Locke, the 26th October 1697” υιοθετεί μια «ηθικά αποκρουστική θέση» ταξικά προσδιορισμένη κατά των φτωχών, εκπροσωπώντας με τη στάση του αυτή την πνευματική ελίτ στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, στην Αγγλία. Γ. Πλάγγεσης, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 133. Πρβλε John Locke, *Political Writings*, David Wooton (επιμ.), Penguin Books, Harmondsworth 1993, σελ. 446 – 461.

αντιαπολυταρχική τοποθέτηση του Locke συνάδει με την αντίθεσή του προς κάθε μορφής αυθεντία και πνευματική εξουσία. Υπερασπιστής μιας εκδοχής φυσικού δικαίου στην εποχή του, υιοθετούσε και μια χαρακτηριστική επιχειρηματολογία υπέρ της πίστης στο θείο.

Θεωρήθηκε από σύγχρονους μελετητές ως ένας «τραγικός» διανοητής που αναγνώρισε βαθύτατες αλήθειες της ζωής, ακόμη και τις αντιφάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού που πολύ μεταγενέστερα έγιναν κατανοητές κι ερμηνεύθηκαν από τη σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη.¹⁰⁴

Ως προς τις πολιτικές του απόψεις είναι ενδιαφέρουσα η υποστήριξη από την πλευρά του της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, καθώς έχει προσωπική άποψη στο θέμα αυτό. Πρόκειται για μια νεότερη Ευρωπαϊκή εκδοχή της δημοκρατίας ως το πολίτευμα εκείνο, με το οποίο συνδέθηκε η πολιτική σκέψη του 17^{ου} αιώνα. Στην Αγγλία ο σχετικός προβληματισμός συμβάδισε με τον εμφύλιο πόλεμο του 1642 - 1649 και τη διαμάχη μεταξύ των υποστηρικτών της βασιλείας του Καρόλου του Α΄ και όσων υπερασπίζονταν το Κοινοβούλιο. Μετά την ήττα των υποστηρικτών του Καρόλου και την δημόσια εκτέλεσή του, ο Thomas Hobbes, ο οποίος ανδρώθηκε μέσα σε αυτήν την αιματηρή εμφύλια αναστάτωση, παρομοιάζει την διακυβέρνηση ενός πανίσχυρου άρχοντα με το μυθικό θαλάσσιο τέρας

---

¹⁰⁴ John Dunn, *Λοκ: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μετάφρ. Γιώργου Ν. Πολίτη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006¹, β) μετάφρ. Ι. Δελλής - Β. Δελλή, εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2000.

Λεβιάθαν θέλοντας να υπερασπισθεί την απόλυτη δύναμη του ηγεμόνα σε μια εύτακτη πολιτική κοινωνία. Καθώς πίστευε ότι στην κατάσταση της φύσης δεν επικρατούσε ειρήνη και ότι η ανθρώπινη φύση είναι κατά βάση κακή, θεώρησε ότι οι άνθρωποι – ενώ στην κατάσταση της φύσης ήσαν ίσοι κι ελεύθεροι μεταξύ τους - επιζητούσαν έναν ανώτατο θεσμό εξουσίας που θα επέβαλλε την τάξη με κυρίαρχο και απόλυτο τρόπο.¹⁰⁵ Τονίσαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι στη βάση των πολιτικών αντιλήψεων του Hobbes, της προτροπής του για απόλυτη υποταγή σε μια πανίσχυρη οντότητα, πρόσωπο ή ομάδα, βρίσκεται η αντίληψή για την εκ βάθρων κακή και μη έλλογη ανθρώπινη φύση, που δείχνει το ανθρώπινο ον αδύναμο μπροστά σε ακραία και καταστροφικά, αχαλιναγώγητα πάθη. Ο Hobbes ακόμη προτείνει ως ιδανικό ηγεμόνα και καλύτερο δυνατό πολίτευμα αυτό της βασιλείας και στην περίπτωση αυτή, το κοινωνικό του συμβόλαιο – καθώς συνάπτεται κατ’ αρχήν μεταξύ μόνο απλών ανθρώπων – δεν θα είχε κάποια ισχύ, αντίθετα μετά την εκχώρηση της εξουσίας στον βασιλιά -

---

¹⁰⁵ Ο Hobbes– του οποίου η αντίληψη μνημονεύεται από τον Locke στο *Δοκίμιο*, και υπόκειται της αντίστοιχης πολιτικής και ανθρωπολογικής του προσέγγισης, χρησιμοποιώντας την έννοια του συμβολαίου από τον Αγγλικό νόμο, ως μια έννοια που σημαίνει την υποκείμενη συμφωνία μεταξύ νομικών προσώπων, προτείνει στο *Leviathan* την συμβολαϊκή σχέση μεταξύ των ανθρώπων για εκχώρηση των φυσικών τους δικαιωμάτων στην απόλυτη κυριαρχία ενός ηγεμόνα, που δημιουργημένος από τους ίδιους θα μπορούσε να είναι ένα πρόσωπο ή μία συλλογική οντότητα, αλλά με την επιβολή των κατάλληλων νόμων θα εξασφάλιζε την ειρήνη, την επιβίωση, την ελευθερία και την ιδιοκτησία μέσα στην κοινωνία. Βλ. τα σχετικά άρθρα του Αιμ. Μεταξόπουλου: «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας στὶς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ στὴ νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant», εἰς *Ἐπιθεώρηση κοινωνικῶν ἐρευνῶν*, 39-40, 1980, σελ. 414 - 432 και «Οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Τόμας Χόμπς καὶ Τζὼν Λόκ», εἰς *Ὁ Πολίτης*, 45, 1981, σελ. 46 -57.

ηγεμόνα, κανένα δικαίωμα επανάστασης ή διεκδίκησης δεν θα αναγνωριζόταν. Στο υπόβαθρο της Χομπσιανής αντίληψης του συμβολαίου, παράλληλη ιστορικά με την σύγκρουση μοναρχίας και δημοκρατίας και στην αυγή των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όπου πρωτοστατεί η πίστη στα φυσικά δικαίω ανθρώπινα δικαιώματα της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας και στις αξίες του ορθού λόγου, της επιστημονικά τεκμηριωμένης γνώσης και της ανεξιθρησκείας, ο Locke, καταγράφεται - μαζί με τους Charles Montesquieu και Jean-Jacques Rousseau¹⁰⁶ - στην ομάδα των διαφωτιστών στοχαστών που ανέπτυξαν θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου, σύμφωνα με τις οποίες οι πολίτες συμμετέχουν ισότιμα στην διακυβέρνηση - είτε ως αντιπρόσωποι είτε στο σύνολό τους ανεξαιρέτα. Οι αντιλήψεις τους αυτές διαδόθηκαν κι επηρέασαν τις επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα και τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου του Αμερικανικού συντάγματος,¹⁰⁷ εμπνέοντας τις δημοκρατικές κυβερνήσεις μέχρι σήμερα.

Ο Locke στον πολιτικό του βίο πήρε το μέρος του Κοινοβουλίου που στράφηκε κατά της βασιλείας και της Ρωμαιοκαθολικής επιρροής της. Αυτή η σύγκρουση επιστεγάστηκε με επανάσταση και κατέληξε

---

¹⁰⁶ Αναλυτικότερα, στην υποενότητα: III.i. Ο πολιτικός Locke σε πλαίσιο, σελ. 103 κ.ε. του παρόντος.

¹⁰⁷ Ο Thomas Jefferson στην σύνταξη της Διακήρυξης Ανεξαρτησίας που θεμελίωσε το Σύνταγμα των ΗΠΑ, 100 περίπου χρόνια μετά την εμφάνιση των *Two Treatises of Government*, εφάρμοσε εν πολλοίς ιδέες του Locke.

στην μείωση της βασιλικής εξουσίας και ενίσχυση της θέσης του κοινοβουλίου στην Βρετανική νήσο το 1688.¹⁰⁸ Αμέσως δε μετά την ολοκλήρωση του *Δοκιμίου*, το 1689, ο Locke δημοσιεύει τις *Δύο Πραγματείες για τη Διακυβέρνηση*, το 1690.

Στη δική του εκδοχή κοινωνικού συμβολαίου ο Locke διαφωνεί με τον Hobbes σε δύο κυρίως σημεία:

α) Στο αναφαίρετο και αναπαλλοτρίωτο των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου

και β), ως προς στη σχέση πολιτών και κυρίαρχου, την οποία αντιμετώπιζε ως συμβατική και όχι απόλυτα καθορισμένη. Στο δεύτερο αυτό ζήτημα βρίσκεται η περίφημη υποστήριξή του στο δικαίωμα της

---

¹⁰⁸ Τον Μάρτιο του 1681, όταν ο Κάρολος II διέλυσε τη Βουλή, ο Locke κατηγορήθηκε για επικίνδυνες δημοσιεύσεις κατά της βασιλικής ηγεμονίας, ενώ ήταν γνωστή η υποστήριξή του προς τον Λόρδο Shaftesbury, από τους πιο ένθερμους αντιπάλους της μοναρχίας. Ο Locke τέθηκε στο πλευρό του συγγραφέα James Tyrrrell, στην αντίθεσή του προς τον Robert Filmer και στην υποστήριξη της απόλυτης Θεώ εξουσίας των βασιλέων (*Patriarcha, or The Natural Power of Kings Asserted* 1680), με το ανυπόγραφο κείμενό του *Patriarcha Non Monarcha or The Patriarch Unmonarch'd*. Σ' αυτό ο Tyrrrell υποδήλωνε την πίστη του στο δικαίωμα της αντίστασης κατά των τυράννων. Ο Algernon Sidney οδηγήθηκε στην κρεμάλα, εν μέρει και γιατί ανακαλύφθηκε το χειρόγραφο του *Discourses Concerning Government*. Το διάστημα αυτό ο Locke εργαζόμενος στην οικία του Shaftesbury και επηρεασμένος από τις απόψεις του Tyrrrell για την σχέση υπηκόων και εξουσίας, συγγράφει τη δεύτερη πραγματεία του προεκτείνοντας την θετική στάση του Tyrrrell προς το δικαίωμα της αντίστασης σε ριζοσπαστικότερες θέσεις, προς υπεράσπιση της επανάστασης και κατά της δουλείας. Ενώ η βασιλεία καταδιώκει τους ομοϊδεάτες του, ο Locke φοβούμενος τη σύλληψη παραδίδει τα κείμενα των πραγματειών του στον Tyrrrell, για να τα κρύψει και τον Ιούλιο του 1683 διαφεύγει στην Ολλανδία, ακολουθώντας τον Shaftesbury. Στην Ολλανδία παραμένει κρυμμένος με ψευδώνυμο, για να σώσει τη ζωή του από τους πράκτορες της μοναρχίας που επιθυμούν να τον συλλάβουν. Εκεί συγγράφει το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη Νόηση*, αλλά και την *Επιστολή για την Ανεξιθρησκεία*. Τον Νοέμβριο 1688 επιτυγχάνει η επανάσταση του William of Orange, η ανατροπή της δυναστείας των Stuart και η επάνοδος των προτεσταντών στην διακυβέρνηση της Αγγλίας. Ο Locke επιστρέφει στο Λονδίνο το Φεβρουάριο του 1689, όπου και αποκαθίσταται η φήμη του, καθώς δημοσιεύεται το *Δοκίμιο*.

αντίστασης των πολιτών, εάν ο ηγεμόνας συλληφθεί να παραβιάζει τα βασικά φυσικά τους δικαιώματα.

Για τον Locke επίσης, το σπουδαιότερο φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου, σε σχέση με αυτά της ελευθερίας λόγου, σκέψης και θρησκευματος είναι η ατομική ιδιοκτησία. Για τούτο, απαιτείται η διακυβέρνηση, προκειμένου δηλαδή να προστατεύσει κατά κύριο λόγο το δημόσιο αγαθό της ιδιοκτησίας και να ενθαρρύνει το ελεύθερο εμπόριο. Τα θέματα που αφορούν στην ιδιοκτησία ο Locke τα συζητεί στη *Δεύτερη Πραγματεία για τη Διακυβέρνηση (Second Treatise of Government)*.¹⁰⁹ Πιστεύει ότι η γη δόθηκε στον άνθρωπο από το θεό και ότι με την εργασία του σχηματίζεται η ατομική ιδιοκτησία, όπως το αγρόκτημα και οι καρποί του, περιέρχονται δηλαδή σε αποκλειστικά δική του χρήση και σκοπιμότητα. Ενώ στη φυσική κατάσταση δεν εξασφαλίζεται η ατομικότητα της ιδιοκτησίας έναντι των άλλων διεκδικητών της, και η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη, οι άνθρωποι επινοούν το κοινωνικό συμβόλαιο που θέτει αρχές και ορίζει την μορφή διακυβέρνησης που θα προστατέψει την περιουσία και τα υπόλοιπα δικαιώματά τους.¹¹⁰

Στη βάση αυτή υπερασπιζόταν το Αγγλικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με κληρονομικά δικαίω τα μέλη της

---

¹⁰⁹ Κεφ. VII. Βλ. J. Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή - μετάφρ. - σχόλια Π. Μ. Κιτρομηλίδη, 2^η έκδοση, «Πόλις», Αθήνα 2010² («Γνώση», Αθήνα 1990¹).

¹¹⁰ <http://www.philosophypages.com/hy/4n.htm>

Βουλής των Λόρδων και αιρετά τα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων. Θεωρούσε μάλιστα ότι μόνο οι πολίτες που κατείχαν ιδιοκτησία και μετείχαν επιχειρηματικής δραστηριότητας, θα έπρεπε να έχουν δικαίωμα εκπροσώπησης στο κοινοβούλιο, ενώ αναγνώριζε δικαίωμα ψήφου μόνο σε άρρενες επιχειρηματίες και κατόχους ιδιοκτησίας. Για τον Locke, οι μάζες των ακτημόνων πολιτών ήταν ακατάλληλες να μετάσχουν της διακυβέρνησης. Το κοινοβούλιο έπρεπε να αποτελεί την ανώτατη αρχή και τον θεματοφύλακα τήρησης των νόμων, ενώ η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία θα έπρεπε να είναι δημιουργήματα και υπήκοοι της αρχής αυτής.¹¹¹

Ακολουθεί επομένως τη φιλελεύθερη εκδοχή του κοινωνικού συμβολαίου, σύμφωνα με την οποία, στη βάση της φυσικής ισότητας των ανθρώπων, θεωρεί ότι όλοι έχουν αναφαίρετα δικαιώματα για τη ζωή, την ελευθερία και την ατομική ευδαιμονία, την ιδιοκτησία και την επιλογή θρησκευματος. Όταν οι κυβερνήτες δεν διασφαλίζουν τα δικαιώματα αυτά, αναγνωρίζεται στους πολίτες το δικαίωμα της αντίστασης κατά της αυθαιρεσίας τους, ακόμη και να τους ανατρέψουν και να τους καθαιρέσουν.¹¹²

---

¹¹¹ Στο κατ' εξοχήν πολιτικό έργο του *Two Treatises Of Government*, το οποίο ολοκληρώθηκε και δημοσιεύθηκε το 1690, κυρίως στα κεφ. I – XV της *Δεύτερης Πραγματείας*. Ελληνική έκδοση σε μετάφρ. Π. Κιτρομηλίδη, *Δεύτερη Πραγματεία περί κυβερνήσεως*, ό.π.

¹¹² Στα κεφ. XVI – XIX της *Δεύτερης Πραγματείας*, ό.π. Στη *Διακήρυξη Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ* (4^{ης} Ιουλίου 1776) αξιοποιούνται τόσο το δικαίωμα αντίστασης κατά της άδικης διακυβέρνησης αλλά και η διάκριση μεταξύ εκτελεστικής και δικαιοκτικής άσκησης της νομοθετικής εξουσίας, με σκοπό τον έλεγχο της μιας από την άλλη: «Πως όποτε μια Μορφή Κυβέρνησης γίνεται καταστροφική για τους σκοπούς αυτούς, είναι Δικαίωμα του Λαού να την αλλάξει ή να την καταργήσει, και να

Περαιτέρω υιοθετεί τον νομικό όρο *καταπίστευμα*¹¹³, για να ονομάσει αυτήν την παραχώρηση, αυτό το πρωταρχικό κοινωνικό συμβόλαιο. Τούτο σημαίνει ότι ο Locke πίστευε ότι η εξουσία παραχωρείται από τους πολίτες στον κυβερνήτη με τη μορφή δανείου και καθιστά την πολιτική εξουσία υπηρέτη των ανθρώπων με απώτερο στόχο τη διατήρηση της ισότητας μεταξύ των πολιτών, αλλά και την νομιμότητα και δικαιοσύνη εν γένει, όπου οι κυβερνώντες δεν επιτρέπεται και δεν έχουν καμμία δυνατότητα να επιβουλεύονται ή να καταχρώνται της εμπιστοσύνης και ελευθερίας των πολιτών.

Μάλιστα ο Locke προχωρεί στο να επισημάνει τις περιπτώσεις όπου η εξουσία αθετεί στην πράξη το καταπίστευμα της εμπιστοσύνης των πολιτών, παρά το ότι φέρει την επίφαση της νομιμότητας.

Βέβαια, όπως διαπιστώνεται, οι απόψεις του Locke σχετικά με το δικαίωμα αντίστασης και την ελευθερία απόφασης των πολιτών

εγκαταστήσει νέα Κυβέρνηση θέτοντας τα θεμέλιά της σε τέτοιες αρχές και οργανώνοντας τις εξουσίες της σε τέτοια μορφή, ώστε να φανεί πιθανότερο να επιφέρει την Ασφάλεια και την Ευτυχία του. Η σύνεση, όντως, επιβάλλει πως Κυβερνήσεις από καιρό εγκαθιδρυμένες δεν θα πρέπει να αλλάζουν για επουσιώδεις και πρόσκαιρους λόγους· και ανάλογα, η εμπειρία έχει δείξει ότι η ανθρωπότητα είναι περισσότερο διατεθειμένη να υπομείνει, όσο το κακό υπομένεται, παρά να διορθώσει την πορεία της καταργώντας μορφές [διακυβέρνησης] στις οποίες είναι μαθημένη. Όταν όμως μια μακρά σειρά καταχρήσεων και σφετερισμών, συνεχώς με τον ίδιο σκοπό, μαρτυρά πλεκτάνη υποταγής [του Λαού] στον απόλυτο Δεσποτισμό, είναι δικαίωμά του, είναι καθήκον του, να αποτινάξει τέτοια Κυβέρνηση και να εγκαθιδρύσει νέους Φύλακες για τη μελλοντική του ασφάλεια.»κλπ. https://el.wikisource.org/wiki/Διακήρυξη_της_Ανεξαρτησίας_των_ΗΠΑ

¹¹³ Ο όρος «καταπίστευμα» (trust) υποδηλώνει τη συμφωνία, με την έννοια της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ ατόμων και φορέων που κατέχουν νόμιμα ιδιοκτησία και με την οποία υποχρεούται να τηρούν ο ένας προς όφελος του άλλου τα φυσικά τους δίκαια όπως και να τα διαφυλάττουν. Αν η διασφάλιση των δικαιωμάτων αυτών από οποιαδήποτε πλευρά δεν ικανοποιείται, τότε αυτομάτως αίρεται η εμπιστοσύνη.

Βλ. και <http://www.ethics.gr/content.php?id=23>.

απέναντι στον κυρίαρχο ηγεμόνα ή στο κοινοβούλιο υφίστανται μια σημαντική τροποποίηση στη διάρκεια των χρόνων της ζωής του. Οι απόψεις του χαρακτηρίζονται από διακύμανση από το συντηρητικότερο προς το ριζοσπαστικότερο και μάλιστα ακολουθούν αντίστοιχες εξελίξεις και δραματικά γεγονότα στην προσωπική του πορεία και ιδιαίτερα στις σχέσεις του με την μοναρχία. Όπως στο θέμα της ανεκτικότητας απέναντι στην ελεύθερη επιλογή του θρησκευόμενου,¹¹⁴ έτσι και στο θέμα του δικαιώματος προς την αντίσταση¹¹⁵ κατά της απολυταρχίας, ο Locke φανερώνει σταδιακά από την νεανική στην ωριμότερη ηλικία του μια τάση να γίνει προοδευτικότερος και επαναστατικός.¹¹⁶

---

¹¹⁴ Ο Locke είχε ασχοληθεί από χρόνια με το θέμα, ιδιαίτερα στο *Δοκίμιο για την ανεξιθρησκεία* (1667), έχοντας προσωπική εμπειρία συμβίωσης με ανθρώπους διαφορετικού θρησκευόμενου – Καλβινιστών, Λουθηρανών, Καθολικών, κ.ά. (J. Locke, *Political Writings*, επιμ. - εισαγωγή D. Wootton, ό.π., σελ. 395), αλλά παρόλ' αυτά είχε τάσεις αντικαθολικές.

¹¹⁵ Βλ. J. Locke, *Political Writings*, ό.π., σελ. 27. Θ. Πελεγρίνης, «Η αντίσταση του Τζον Λοκ», εις Κώστα Μπέη (επιμ.) *Το δικαίωμα της αντίστασης: Δικανικοί διάλογοι III*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σελ. 111 - 122 και του ίδιου, εις *Ηθική και πολιτική - Η πολιτική και ο πολιτικός*, εκδ. Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1990, σελ. 241 – 9.

¹¹⁶ Στην πρώτη φάση της ζωής του ο Locke ενστερνίζεται αντικρουόμενες απόψεις ως προς τη γνωστική βεβαιότητα και ως προς την αντιμετώπιση του θέματος της πολιτικής ελευθερίας. Τότε είναι πολύ πλησιέστερος στο να αποδεχθεί την απόλυτη εξουσία του ηγεμόνα – μονάρχη ή ενός συμβουλίου που εκπροσωπεί την εξουσία στην πολιτεία, τύπου Hobbes, μην παραλείποντας να εξαιρέσει τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας πειρατών ή ληστών, κατά της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά γενικά είναι προσδεδεμένος στην υπεράσπιση της εξουσίας κατά τη νεανική περίοδο της ζωής του. Αργότερα, στην εποχή της ωριμότητας, αποκλίνει των αρχικών του συντηρητικότερων πεποιθήσεων, διότι έχει δεχθεί επιδράσεις μη φιλομοναρχικών ευγενών, όπως ο Λόρδος Shaftesbury και στρέφεται σε φιλελεύθερες θέσεις. Αναγνωρίζει το δικαίωμα του θρησκευόμενου, αλλά και του τρόπου λατρείας στους πολίτες ως αναπόσπαστο στοιχείο ελευθερίας της βούλησης, δεν δικαιολογεί όμως και την αθεΐα. Μια συγκρατημένη μεταστροφή στις πολιτικές του ιδέες παρατηρούν οι μελετητές προς μια φιλελεύθερη στάση που κυρίως επικεντρώνεται στην αναγνώριση ελευθερίας στην επιλογή θρησκευόμενου. Δεν αντιπαράκειται σε άλλες αυθαιρεσίες ή στην υποστήριξη της δουλείας από ορισμένες κυβερνήσεις. Αποφασιστικότερος ο Locke εμφανίζεται στην ύστερη φάση της ζωής του

Συμπεραίνοντας, ο κορυφαίος Άγγλος στοχαστής του 17^{ου} αιώνα επηρέασε καίρια τις πνευματικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής του - κυρίως με τα κλασικά έργα του, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (1689) στον τομέα της θεμελίωσης της εμπειριστικής γνωσιολογίας και *Δυο πραγματείες για την διακυβέρνηση* (1690) – στον χώρο της πολιτικής θεωρίας του φιλελευθερισμού και του εκπαιδευτικού ανθρωπισμού.¹¹⁷

Μπορεί να συνδεθεί με μια από τις πιο ενδιαφέρουσες σχολές της πολιτικής επιστήμης, αυτήν της ορθολογικής επιλογής, βασική αρχή της οποίας είναι η απόδοση και ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων στις σκέψεις, επιλογές και πράξεις των ατόμων.¹¹⁸

Θεωρείται μάλιστα ο «πατέρας» του σύγχρονου φιλελευθερισμού, με την απόρριψη των πολιτικών αξιωμάτων που

και κατά την ωριμότητα πάλιν κατόπιν επιρροών πολιτικών στοχαστών, όπως ο J. Tyrell, τον οποίο ακολουθεί ως προς την αναγνώριση της ελεύθερης βούλησης ως βάσης της πολιτείας, και μάλιστα διαφοροποιούμενος προς ακόμα πιο φιλελεύθερες απόψεις εισηγούμενος μια πιο ανοιχτή κοινωνία, από αυτήν που προωθεί η πολιτική θεωρία του Tyrell. Για τον Locke της ώριμης τρίτης φάσης της ζωής του, ο άνθρωπος κατέχει από τη φύση του ελευθερία και ως εκ τούτου, δεν συμβιβάζεται με καμμία μορφή καταπίεσης, όπως και δεν νοείται απολυταρχία που θα παραβιάσει τα αναφαίρετα δικαιώματα της θρησκείας ή της ιδιοκτησίας. Βλ. και υποσημ. 108.

¹¹⁷ Για τις βασικές εκπαιδευτικές αρχές που προάγει ο Locke σελ. 91, υποσημ. 101, του παρόντος.

¹¹⁸ Πρόδρομοι θεωρούνται επίσης οι Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π., J-S. Mill, *The Logic of the Moral Science*, Duckworth, London 1987. Τον όρο «μεθοδολογικός ατομικισμός» τον οφείλουμε στον Joseph Schumpeter. (Βλ. J. Schumpeter, “On the Concept of Social Value”, εις *Quarterly Journal of Economics*, 1909, αρ. 23, σελ. 213 – 232), ενώ μια πιο εμπλουτισμένη εκδοχή του όρου βρίσκουμε στο έργο του M. Weber, *Economy and Society*, University of California Press, Berkeley 1968. Πρβλε. την εργασία του Στ. Τσακουράκη, *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1992.

εκπορεύονται από κληρονομικά δικαιώματα και της θεϊκής προέλευσης της βασιλείας, αλλά και της ταύτισης εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας.

Ο φιλελευθερισμός, κοινωνική αντίληψη που διαμορφώθηκε κατά τον 17^ο αιώνα, άπλωσε τις ρίζες της στην εποχή του Διαφωτισμού και συνδέθηκε με συγκεκριμένες θεωρίες για την καταγωγή της κοινωνίας. Τις θεωρίες αυτές κατατάσσουμε σε δύο κύριες διαφορετικές τάσεις:

-όσες υπερασπίζονται μια κληρονομικό δικαίωματι παράδοση της εξουσίας προς την επικρατούσα τάξη

-και σε όσες υποστηρίζουν την διαμόρφωση του πολιτικού συστήματος ως αποτελέσματος σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου.

Οι δύο αντίθετες αυτές τάσεις υπαγορεύουν κατά κάποιο τρόπο και αντίστοιχη αντιπαράθεση στο θέμα του δικαιώματος για εξέγερση και αντίσταση του πολίτη στην όποια άδικη μεταχείρισή του ή καταπάτηση των βασικών του δικαιωμάτων από τους φέροντες την εξουσία.

Στην πορεία του πολιτικού και πνευματικού του βίου ο Locke αρχικά υιοθετεί μια διαφορούμενη στάση τόσο στο θέμα της αντικειμενικότητας και βεβαιότητας της γνώσης, όσο και της ελευθερίας των ηθικών επιλογών: για ν' αποφευχθεί ο κίνδυνος για την πολιτεία εξ αιτίας της αυθαιρεσίας του ανυπότακτου πλήθους, η εξουσία είτε υλοποιείται σ' έναν μονάρχη ή σ' ένα συμβούλιο προσώπων, πρέπει να επιβάλλεται με απόλυτο τρόπο και επομένως, ουδείς πολίτης έχει το δικαίωμα ν' αντισταθεί. Ωστόσο, σημειώνει

απόκλιση μετατοπιζόμενος προς περισσότερο φιλελεύθερες απόψεις, πράγμα που αποδίδεται στην επίδραση του Shaftesbury: σε αυτήν τη φάση υποστηρίζει την πλήρη δυνατότητα κάθε πολίτη να ανθίσταται στους κυβερνήτες, όταν αυθαιρετούν. Η στάση του αυτή εκφράζεται με τον περισσότερο έκδηλο τρόπο στην *Επιστολή του υπέρ της ανεξιθρησκείας*.¹¹⁹ Σε ζητήματα πίστης αλλά και μορφών λατρείας, ο κυβερνήτης δεν μπορεί να επιβάλλει τη βούλησή του – όχι όμως και στο θέμα της αναγνώρισης της αθεΐας. Στο θέμα αυτό ο Locke δέχεται την απόλυτη παρέμβαση της εξουσίας κατά των άθεων.

Αρχικά μετέωρος, μεταξύ απολυταρχίας και φιλελευθερισμού, ο Locke εγκαταλείπει τον νεανικό συντηρητισμό του αρκετά αργότερα, όταν στα 50 του χρόνια υπερασπίζεται την φυσική ελευθερία του ανθρώπου και το απόλυτο πλέον δικαίωμά του να υπερασπίζεται τη ζωή, την νόμιμη ιδιοκτησία του και όχι μόνο τη θρησκευτική του επιλογή.¹²⁰ Στην ώριμη λοιπόν ηλικία του ο Locke εδραιώνει τις

---

¹¹⁹ Η *Επιστολή υπέρ της ανεξιθρησκείας* (*Epistola de Tolerantia*, 1685-1686) υποστηρίζει την ανεξιθρησκεία με πολύ ριζοσπαστικότερο τρόπο καταδικάζοντας ως απαράδεκτη την δίωξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Δες J. Locke, *Δοκίμιο για την ανεκτικότητα - Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, μετάφρ. Γ. Λειβαδίτης, επιμ: Ρ. Μασούρα – Αλ. Βέλιος, εκδ. Printa, Αθήνα 2013 και του ίδιου, *Κράτος και Εκκλησία*, μετάφρ. Ηλ. Π. Νικολούδης, εκδ. Ροές, Αθήνα 1998.

¹²⁰ Στην μετατόπιση των απόψεών του έχει επισημανθεί η επιρροή του James Tyrrel. Βλ. μεταξύ άλλων: T.A.Horne, “The Right to Property and the Right to Representation: Tyrrel, Locke, and Sidney” εις του ίδιου *Property Rights and Poverty: Political Argument in Britain 1605-1834*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1990, και J. Powell, “John Locke Natural Rights to Life, Liberty, and Property”, εις *thefreemanonline*, August 1996, τ. 46, τεύχος 8.

προϋποθέσεις (ηθικές και πολιτικές) της ελεύθερης κοινωνίας, όπου κάθε πολίτης ανεξαρτήτως φύλου ή κοινωνικής τάξης αποφασίζει ελεύθερα, συναινεί ή απορρίπτει τους νόμους και τους κανόνες, στο βαθμό που διασφαλίζεται ή διακινδυνεύεται η ελευθερία του.

Η πολιτική του φιλοσοφία επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την Αμερικανική Επανάσταση, το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών, την Γαλλική Επανάσταση, καθώς και το πρώτο Σύνταγμα της Γαλλίας, και τα Συντάγματα των περισσότερων φιλελευθέρων κρατών.

III. i. Ο πολιτικός Locke σε «πλαίσιο»

Την πολιτική σκέψη του Locke θα την δούμε εν συντομία, σε σύγκριση και σχέση με αυτήν των Montesquieu, Voltaire, Rousseau και Marx, προκειμένου να συμβάλουμε σε μια πληρέστερη ιστορικοφιλοσοφική παρουσίαση της σκέψης του, με βάση μεταγενέστερες εξελίξεις.

Ο Montesquieu¹²¹ πίστευε ότι η κοινωνία ήρθε για να εξασφαλίσει τον άνθρωπο απέναντι στον κίνδυνο και τον φόβο της φυσικής του κατάστασης και από τη στιγμή της σύστασής της, όπου ο άνθρωπος παύει να αισθάνεται αδύναμος, ενεργοποιείται η σύγκρουση και ο πόλεμος. Χωρίς την προϋπόθεση του κοινωνικού συμβολαίου,

---

¹²¹ Ο Charles Montesquieu (1689–1755), γόνος ευγενών, έζησε σε μια περίοδο, όπου η Γαλλία βρισκόταν υπό την επικυριαρχία της βασιλείας του Λουδοβίκου XIV και καθώς είχε ταξιδέψει στην υπόλοιπη Ευρώπη και στην Αγγλία, εναντιώθηκε στον Λουδοβίκο, αλλά και στα δόγματα της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Το σημαντικότερο έργο του, *Το πνεύμα των νόμων*, το δημοσίευσε το 1748.

παρουσιάζει τον πόλεμο ως εγγενή κατάσταση της κοινωνίας, η οποία με τη σειρά της παράγει τους νόμους και την διακυβέρνηση. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται ρητά από τους Hobbes και Locke. Επιχειρώντας δε μια δική του ερμηνεία του Αγγλικού πολιτικού συστήματος που μελέτησε κατά τις επισκέψεις του στη χώρα αυτή, υπερασπίζεται με σθένος την διάκριση των τριών εξουσιών, νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής, θεωρώντας ότι μια τέτοια διάκριση εκπροσωπεί το καλύτερο πολίτευμα, καθώς κάθε μορφή εξουσίας διατηρούμενη σε αυτονομία έναντι των άλλων, τις ελέγχει με το να περιορίζει την πιθανή υπαριανάπτυξή τους και τον δεσποτισμό που χαρακτηρίζει τη μοναρχία.

Ο Βολταίρος¹²², ένας από τους εκπροσώπους του Γαλλικού διαφωτισμού με έντονη την επιρροή του Locke, παρόλ' αυτά εφάρμοσε

---

¹²² Ο Voltaire (το πραγματικό του όνομα Francois-Marie Arouet 1694-1778) ήταν μια πολυσχιδής και πολυτάλαντη προσωπικότητα, της Γαλλίας, ποιητής, ιστορικός, δοκιμογράφος και φιλόσοφος. Η θερμή του υπεράσπιση της ελευθερίας του λόγου, αλλά και η έντονη κριτική της μοναρχίας τον οδήγησαν σε φυλάκιση και εξορία. Στο διάστημα 1726 – 1728 βρέθηκε εξόριστος στην Αγγλία και η επαφή του με την φιλοσοφική κληρονομιά του John Locke και τα πορίσματα των ανακαλύψεων και θεωριών του Isaak Newton, μεταξύ άλλων πολιτικών ιδεών και πρακτικών στο Βρετανικό πολίτευμα που τον έβρισκαν σύμφωνο, επηρέασε την πνευματική του εξέλιξη. Διάσημος για τις ποιητικές και λογοτεχνικές του επιδόσεις, για την καλλιέργεια φιλοσοφικού και διδακτικού στοιχείου στα γνωστά δράματά του - *Oedipe*, *Zaïre*, *Mahomet*, *Méropé*, *Sémiramis*, *Irène* κ. ά. - που ανέβαιναν με επιτυχία στη γαλλική σκηνή, αλλά και για το φιλοσοφικό μυθιστόρημα – *Candide*, *Zadig ou La Destinée* - ως είδος που υιοθέτησε για να μιλήσει για θέματα της εποχής του, για τα κριτικά του δοκίμια και τις ιστορικές μελέτες που χαρτογραφούν τον αιώνα που έζησε - *Εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ'* (Siècle de Louis XIV) και *Εποχή του Λουδοβίκου ΙΕ'* (Siècle de Louis XV) - τέλος με βάση τις φιλελεύθερες έως και ανατρεπτικές πεποιθήσεις του γύρω από την ελευθερία του θρησκευματος, την προσχώρησή του στον ντεϊσμό και επαναστατικό τρόπο ζωής του - θεωρούμε ότι αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ιστορικού συσχετισμού των Λοικιανών αντιλήψεων με στοιχεία του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Σε θέματα θρησκευτικών επιλογών και γενικότερης

τις αντιλήψεις του στο δικό του προσωπικό κοσμοείδωλο, όπου η ελευθερία της έκφρασης και του λόγου αποτελεί το χαρακτηριστικό motto, ενώ οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται ως όντα που ρέπουν εκ φύσεως προς την απόλαυση. Αναφέρεται εδώ, κυρίως διότι αποτελεί κυρίαρχη μορφή της εποχής των μέσων του 18^{ου} αιώνα επηρεάζοντας πολλές πλευρές του επιστητού, των γραμμάτων και των τεχνών. Από τα πολυποίκιλα γραπτά του ξεχωρίζει για το φιλοσοφικό ενδιαφέρον του το έργο του *Αγγλικά Γράμματα (Letters concerning the English Nation)* δημοσιευμένο στα αγγλικά το 1733 και στα γαλλικά ως *Lettres philosophiques* το 1734.¹²³

Ανατρεπτικότερος όλων ο Rousseau δημοσιεύοντας το 1762 το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, υιοθετεί κατ' αρχήν την Λοκιανή άποψη ότι το άτομο δεν πρέπει ποτέ να εκχωρεί τα φυσικά του δικαιώματα σε έναν ηγεμόνα. Ωστόσο το συμβόλαιο είναι απαραίτητο, αλλά με αποδέκτη τον ίδιο το λαό, το σύνολο της κοινότητας, που παίρνει τη θέση του Χομπσιανού ηγεμόνα, ασκώντας τη γενική βούληση και νομοθετώντας για το κοινό καλό όλων.

πολιτικής στάσης, ο Voltaire είναι βεβαίως επαναστατικότερος του Locke, όχι όμως και υπερασπιστής του άθεου υλισμού.

¹²³ Μέσω του φίλου του λόρδου *Bolingbroke* ήρθε σε επαφή με τις σημαντικές πνευματικές φυσιογνωμίες της αγγλικής λογοτεχνίας φιλοσοφίας κι επιστήμης της εποχής. Μελέτησε τη συνταγματική μοναρχία της Αγγλίας και τη θρησκευτική ανεκτικότητα, που υπήρχε εκεί. Κατέγραψε τις εμπειρίες και παρατηρήσεις του για την επίδραση του Locke, στο «On Mr. John Locke» μαζί με άλλα συναφή θέματα που συζητεί στις περίφημες επιστολές του: *Letters on the English or Lettres Philosophiques*, c. 1778. *Letters concerning the English Nation*, που εκδόθηκε από τους C. Davis και A. Lyon, το 1733 στο Λονδίνο.

Για τον Rousseau, σε αντίθεση με τους Hobbes, Locke και Montesquieu, το κοινωνικό συμβόλαιο πέρα από το να αποτελεί μια καλοπροαίρετη συμφωνία για την ειρήνευση της κοινωνίας και την απάλειψη των αδικιών, είναι μέσο εξαπάτησης των πολιτών από τους ισχυρούς που έκλεψαν την ιδιοκτησία των πολλών πείθοντάς τους μάλιστα να υπακούουν σε αυτούς ως αρχή.

Παραπέρα, ο Rousseau πρότεινε το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας για όλους τους πολίτες ανεξαιρέτα, κατά το πρότυπο της γενέτειρας πόλης του, Γενεύης. Όλοι οι πολίτες ανεξαιρέτα, δηλαδή οι κάτοικοι της χώρας, μετέχουν και συναποφασίζουν κατά πλειοψηφία για όλα τα θέματα, οι εξουσίες τους δεν είναι διαχωρισμένες – όπως στον Montesquieu. Η γενική βούληση συνιστά μια έννοια συλλογικού υποκειμένου, που ενώ προϋποθέτει τη συναπόφαση και την ίση αξία των μερών του συνόλου ως προς αυτήν, εν τούτοις έχει ισχύ περιορισμού της ελευθερίας του ατόμου. Πέρα όμως από την αρχή της γενικής βούλησης του λαού που προτείνει ο Rousseau, δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρες πάνω σε τεχνικά θέματα, πώς δηλαδή ασκείται η δημοκρατική διακυβέρνηση βάσει αυτής της αρχής, πρακτικά, σε επίπεδο εφαρμογής και διοίκησης. Σε θέματα δε θρησκείας, ο Rousseau υποστήριζε μια έννοια πολιτικής θρησκείας, σύμφωνα με την οποία απέδιδε στο κοινωνικό συμβόλαιο ένα στοιχείο ιερότητας. Επίσης, προέβλεπε το επισφαλές της διατήρησης αυτής της μορφής δημοκρατίας, αφού θα στηριζόταν αποκλειστικά στο ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά θέματα.

Η εξέλιξη των πολιτικών ιδεών του φιλελευθερισμού τον 19^ο αιώνα καθορίζεται από την ανατροπή τους στην πολιτική φιλοσοφία του Karl Marx, η οποία βάλλει σε ένα ακόμη πιο ανατρεπτικό βαθμό από τον Rousseau κατά της ηθικότητας του κοινωνικού συμβολαίου και της ιδιοκτησιακής βάσης της κοινωνίας: ρητά αναφέρει ο Marx την αντίθεσή του κατά της ιδιοκτησίας, που τη θεωρούσε ως το τέχνασμα της αστικής τάξης, για να υποδουλώνει την τάξη του προλεταριάτου, την εργατική τάξη. Δεν πίστευε λοιπόν ότι η εργασία παρείχε στους εργάτες ιδιοκτησία, ως το ιερό και απαραβίαστο δικαίωμά τους, την ίδια στιγμή που η εργασία τους αύξανε τον πλούτο των κεφαλαιούχων, της άρχουσας τάξης. Με αυτόν τον τρόπο, ο Marx παίρνοντας τη σκυτάλη από μια ολόκληρη χορεία στοχαστών του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού της Ευρωπαϊκής παράδοσης, ανέτρεπε την βάση της φιλοσοφικής ηθικής που διατρέχει το έργο και τη σκέψη στοχαστών, όπως ο Locke και ο κύκλος των εμπειριστών, δείχνοντας προς δομές και μηχανισμούς που επιτρέπουν την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση του ανθρώπου να γίνει η κύρια εννοιολογική προϋπόθεση της διερεύνησης και ανθρωπολογίας του.

Οι αντιλήψεις για την φυσική καταγωγή των ηθικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, καθώς και για τα συναφή κοινωνικά ζητήματα - της ανισότητας, της ελευθερίας και της αλλοτρίωσης - συνεξεταζόμενες με αντίστοιχες ανθρωπολογικές θέσεις της μαρξικής φιλοσοφίας «υπαγορεύει» μια υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία, στη βάση της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου των στοχαστών της εποχής, υπόκειται μια

κοινή αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, κατ' αναλογία με την νεανική ανθρωπολογία του Marx που υπόκειται της ώριμης θεωρίας του για την ιστορία.

Για να γίνουμε περισσότερο συγκεκριμένοι, μια βαθύτερη εξέταση των ανθρωπολογικών προϋποθέσεων της σκέψης του Locke και του Marx, αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες ομοιότητες, παρά την σε πρώτο επίπεδο φαινομενική απόστασή τους. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες μάλιστα, Locke και Marx συνάγουν διαφορετικά συμπεράσματα από παρόμοιες αναλυτικές προϋποθέσεις.¹²⁴ Ενώ δηλαδή ο φιλελευθερισμός του Locke και ο διαλεκτικός υλισμός του Marx βρίσκονται στο άκρο δύο αντίθετων μεταξύ τους κατευθύνσεων, όπου στη μία έχουμε την υπεράσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας και στην άλλη, την έννοια του ολιστικού ή ολοκληρωμένου ανθρώπου, ως συνειδητού μέρους μιας ολότητας, είναι δυνατόν να ενοποιήσουμε τις βασικές τους έννοιες για τον άνθρωπο και την εργασία σε ένα κοινό υπόβαθρο. Εξ άλλου στη σκέψη του Marx έχει διαπιστωθεί η συνισταμένη διαφορετικών επιδράσεων φιλοσόφων, τόσο του διαφωτισμού (Locke, Rousseau) όσο και της αρχαιότητας

---

¹²⁴ Το κοινό μεταξύ τους εντοπίζεται από τον Eric Allen Engle, για παράδειγμα (“Karl Marx’s Intellectual Roots in John Locke”, εις *Postmodern Openings*, 2011, έτος 2, τ. 7, Σεπτ, σελ. 29 - 37) στην αντίληψή τους για την οικονομική αξία που την προσδιορίζουν ανθρωπολογικά, ως προϊόν δηλαδή και καθοριζόμενη από την εργασία και όχι φυσικά στην πολιτική τους θεωρία: “Locke and Marx each hold to the labor theory of value. One common point among modern economists (Austrian school excepted) is the idea that value is created, and that is created by labor and the source of this idea is Locke and Marx.”

(Αριστοτέλης, Επίκουρος). Όπως παρατηρεί ο Eric Allen Engle¹²⁵, «Και για τον Locke και για τον Marx, η ιδιοκτησία στην κατάσταση της φύσης είναι κοινή τους (αντίληψη). Αρχικά η ιδιοκτησία είναι για όλους κοινή είτε ως δώρο του Θεού (για τον Locke) είτε ως ένα ιστορικό γεγονός που βασίζεται σε εμπειρική παρατήρηση του κόσμου (για τον Marx)». Στην ιστορική πορεία εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας εξηγείται από τους Marx-Engels η αναγκαιότητα και χρησιμότητα της ατομικής ιδιοκτησίας, στο πέρασμα από την περισσότερο απλοϊκή και άμεση μορφή ιδιοκτησίας του φεουδαρχικού συστήματος, στην περισσότερο εξελιγμένη μορφή ιδιοκτησίας του αστικού τρόπου παραγωγής.¹²⁶

Παρά τα σημεία σύγκλισης με τον φιλελευθερισμό του Locke ως προς τις ανθρωπολογικές βάσεις των προσεγγίσεών τους, οι πολιτικές τους ιδέες αποτελούν αφετηρίες δύο αντιτιθέμενων δρόμων, του Locke για τους στοχαστές που συμπλέουν με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα¹²⁷ και του Marx για τους κομμουνιστές και σοσιαλιστές.¹²⁸

---

¹²⁵ Ο.π., σελ. 30.

¹²⁶ K. Marx - F. Engels, *Collected Works (MECW)*, Lawrence & Wishart, London 1975, τ. 5, σελ. 21 & 390. Επίσης στην *Κριτική του Προγράμματος της Gotha*, κεφ. 1, ο Marx υποστηρίζει μια φυσική βάση της εργασίας κι επομένως και της οικονομικής αξίας
. <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/gotha/ch01.htm>

Έτσι, στο κλείσιμο αυτής της ενότητας θα επιχειρήσουμε να αξιολογήσουμε τις προτάσεις και προϋποθέσεις της Λοκιανής σκέψης στον ορίζοντα της μαρξικής φιλοσοφίας. Οι λόγοι για την επιλογή μας αυτή είναι άμεσα ιστορικοί και αφορούν σε μια συνεχή διαχρονικότητα που ολοκληρώνει στον 19^ο αιώνα, την πορεία του νεότερου Ευρωπαϊκού προβληματισμού, σε θέματα πολιτικής φιλοσοφίας και κριτικού ανθρωπολογικού προσανατολισμού.

III. ii. Locke, Rousseau & Marx

Καίριας σημασίας στην κατανόηση της αναλογίας Locke και Marx, είναι η μορφή του Rousseau, ο οποίος μετά τον Locke αντιμετωπίζοντας την μεταμόρφωση των φυσικών προσώπων σε πολίτες μιας κοινωνίας, έχει κατά νού μια μορφή πολιτικής ολότητας, στο πλαίσιο της οποίας τα άτομα αυτοπροσδιορίζονται και αυτονομοθετούνται. Με αυτό το σκεπτικό, τάσσεται κατά της

---

¹²⁷ Στην *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου* δίδεται εγγύηση για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας από την πολιτική εξουσία, εκπληρώνοντας κατά κάποιο τρόπο τον βασικό σκοπό της Λοκιανής πολιτικής αντίληψης.

¹²⁸ Στον αντίποδα της προάσπισης της ατομικής ιδιοκτησίας στις νεότερες ιστορικές εξελίξεις του φιλελεύθερου κόσμου – κατά το παράδειγμα μεταξύ άλλων και της Λοκιανής σκέψης - το 1917 στην Ρωσία - εγκαθιδρύθηκε κατόπιν επανάστασης το οικονομοπολιτικό σύστημα του σοσιαλισμού, αντλώντας έμπνευση από τις αναλύσεις του Karl Marx και με σκοπό την δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας. Η κριτική των προβλημάτων και των δύο συστημάτων εμπλέκει κατά την άποψή μας αναγκαστικά τη σκέψη του John Locke και συγκεκριμένα την εξέταση του ζητήματος της επιτυχημένης και δίκαιης αντιπροσώπευσης των δικαιωμάτων των ατομικών υποκειμένων – ως μελών της πολιτικής κοινωνίας – σε όλες τις περιπτώσεις μορφής διακυβέρνησης και συγκέντρωσης των εξουσιών, κυρίως δε στο ζητούμενο της πρακτικής εφαρμογής των πολιτικών ιδεών.

αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, διαφοροποιούμενος από τον Locke που την υπερασπιζόταν, επειδή κάθε μορφή εξουσίας ενέχει τη δυναμική της διαφθοράς κι επομένως μόνο οι εκπρόσωποι του λαού ως εντολοδόχοι του μπορούν να διαφυλάξουν τους νόμους αναλαμβάνοντας να υπηρετήσουν τη γενική βούληση. Έχοντας υπόψη μας βέβαια ότι κατά τον Rousseau, οι νόμοι που τίθενται σε εφαρμογή στην κοινωνία έχουν την ισχύ φυσικού νόμου: Υποχρεώνουν το άτομο να πράττει ελεύθερα, αλλά σύμφωνα με το νόμο, ειδάλλως προσκρούει σε αδήριτους περιορισμούς, όπως ακριβώς συμβαίνει στη φύση.¹²⁹

Η μαρξική θεωρία όμως ασκώντας αφ' ενός κριτική στη φιλοσοφική συγκρότηση των εννοιών «ανθρώπινη φύση» και «φύση», επεξεργαζόμενη αφ' ετέρου την ιστορική ολότητα ως νομοτελειακή πραγματικότητα που καθορίζει και υπερβαίνει τις ατομικές πράξεις πολιτικού και ηθικού χαρακτήρα, δίδει μία διαφορετική προοπτική στη ανθρωπολογική βάση της ηθικής, αυτήν της ταξικής πάλης που θεωρεί ότι ρυθμίζει τις τάσεις αλλαγής στην κοινωνία και την πολιτική.

Η ορολογία που χρησιμοποιούν τόσο οι Locke / Rousseau όσο και ο Marx, αναπτύσσεται στο πλαίσιο του προβληματισμού της νεωτερικότητας, έναν προβληματισμό που η φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα υπερέβη επανατοποθετώντας τους όρους της κοινωνικής τους

---

¹²⁹ J. J. Rousseau, *Emile*, μετάφρ. B. Foxley, Dutton, New York 1966, σελ. 49.

φιλοσοφίας υπό τρεις διακριτές προοπτικές: υπαρξιστική, αναλυτική και φυσικοεπιστημονική. Υπό το φως αυτών των προοπτικών η υπόθεση της φυσικής προέλευσης της ανθρώπινης ηθικότητας τίθεται υπό κριτική εξέταση αλλάζοντας ριζικά τη σχέση ανθρώπου – φύσης και την ίδια την έννοια της φύσης – με τη διττή της σημασία - ως ουσίας και ως φυσικού κόσμου.

Συμπερασματικά, το αρχέγονο παρελθόν των κοινωνιών – η φυσική προέλευση της ελευθερίας και της ισότητας κατά την φιλοσοφική παράδοση που συνδέει τους στοχαστές που συσχετίσαμε στην παρούσα ενότητα, αποτελεί κατά Marx στάδιο στην ιστορική εξέλιξη¹³⁰ – εγκαινιάζοντας μια διαφορετική παράδοση και παραμένοντας ένα μοτίβο κοινό μεν, αλλά με διαφορετικό προσδιορισμό.¹³¹

Η άποψη του Marx ότι η ατομικότητα του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με την κοινωνικότητά του, προετοιμάζεται από

---

¹³⁰ Εφαρμόζοντας και μετασηματίζοντας ιδέες της Φιλοσοφίας της Ιστορίας του G.W.F. Hegel, μαζί με έναν γόνιμο συνδυασμό επιστημονικών γνώσεων και κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.

¹³¹ Σε ανακοίνωσή μου προς δημοσίευση, του 2011, υποστήριξα ότι στη σύγχρονη κριτική της νεότερης Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας από τον Π. Κονδύλη, η ανθρωπολογική σταθερά που εφαρμόζει ως ένα εργαλείο ερμηνευτικό, διαφωτίζει την εξέταση του προβλήματος της σημερινής σχέσης του πολιτισμού μας με τις αρχαίες καταβολές του («Οι εννοιολογικές προϋποθέσεις της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του Rousseau υπό την προοπτική της μαρξικής κριτικής της φιλοσοφίας και θεωρίας της ιστορίας και η εφαρμογή στην ιδεολογική προσέγγιση της Ελληνικής αρχαιότητας», στην επιστημονική διημερίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Ο J.J. Rousseau και η εποχή μας. 300 χρόνια από τη γέννησή του (1712 – 2012)*). Αλλά ένα τέτοιο ζήτημα απομακρύνεται από τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, που είναι η ερμηνεία κι επανεκτίμηση του *Δοκιμίου για την Ανθρώπινη Νόηση* του John Locke, με έμφαση στο γνωσιολογικό του περιεχόμενο και δευτερευόντως μόνο στις επιδράσεις του στη φιλοσοφία και ιστορία του πολιτισμού. Εναπόκειται σε μελλοντική διερεύνηση να εξετασθεί.

στοχαστές, όπως ο Βολταίρος και ο Helvetius, ενώ η αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι προϊόν της ιστορίας εκφράζεται και από τους Βολταίρο, Condorcet και d' Alambert¹³². Ο Marx πράγματι ολοκληρώνει την αντίληψη του γαλλικού διαφωτισμού για την ιστορικότητα του ανθρώπου, γιατί αναπτύσσει μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη, χωρίς να ταυτίζει τον άνθρωπο μάλιστα με τις νοητικές λειτουργίες του, όπως γίνεται στην περίπτωση του Locke και των εμπειριστών ιδιαίτερα. Η ολιστική θεώρηση της συνείδησης και της πράξης έχει προετοιμαστεί από τις αναλύσεις του Montesquieu για το «πνεύμα» ή την «αρχή» του πολιτεύματος, σύμφωνα με τις οποίες, ιδίως όπως ερμηνεύθηκαν από τον Hegel,¹³³ κάθε έκφραση του πνεύματος είναι συνυφασμένη με όλες τις άλλες.

Η έννοια του ανθρώπου, στη συνέχεια, εμπλουτίζεται από τον Marx τοποθετούμενη στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, όπως και στο φάσμα των ιστορικών εξελίξεων των κοινωνικών και των πολιτικών συστημάτων. Διακρίνονται δε δυο πλευρές στην μαρξική προσέγγιση:

α) αντιπαράθεται η έννοια του τέλει ολοκληρωμένου ανθρώπου σε αυτήν της ανθρώπινης ατομικότητας, αλλά και

---

¹³² Αύγ. Μπαγιόνα, *Η ιστορικότητα της συνείδησης στη Φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη 2014., σελ. 281-316.

¹³³ Τα πιο σημαντικά κείμενα στα οποία συνοψίζεται η ερμηνεία της σκέψης του Montesquieu από τον Hegel είναι *Über die wissenschaftlichen Behandlungsgarten des Naturrechts*, κεφ. 4, και *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 3, 261, 273-274.

β) διαμορφώνεται η έννοια του ατόμου ως υποκειμένου πράξεων που συγκροτούν την ιστορία.

Ο Marx ασχολείται με τον άνθρωπο τόσο ως ατομικότητα όσο και ως έκφραση καθολικότητας, ως τον τέλειο καθολικό άνθρωπο. Την ίδια στιγμή όμως δεν αρνείται ότι, στο πλαίσιο αυτό, ο ατομικός άνθρωπος αποτελεί μια μορφή υποκειμένου που δρα αποφασίζοντας ελεύθερα για τις πράξεις του και καθορίζει τις κοινωνικές και ιστορικές δομές. Με τη μέθοδο που σταδιακά ανακάλυψε και τεκμηρίωσε επιστημονικά στο ύστερο κυρίως έργο του, ανέδειξε τους λόγους για τους οποίους οι αρχές του Διαφωτισμού –ελευθερία και δικαιοσύνη– δεν μπορούν να επικρατήσουν χωρίς να υπάρξει υπέρβαση των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Περαιτέρω, ενσωμάτωσε στους τρόπους κατανόησης «του κόσμου των εμπειριών των κοινωνικά δρώντων» τους πραγματικούς όρους συγκρότησής τους, δείχνοντας πώς τα συνειδησιακά περιεχόμενα των δρώντων μεταλλάσσονται αντίστοιχα με τους κανόνες κίνησης και εξέλιξης της αλλοτρίωσης, του συστήματος των σχέσεων παραγωγής και εργασίας στην αστική κοινωνία. Όπως προκύπτει από το εγχείρημα του Marx, η πραγματικότητα συνίσταται σε μια παράλληλη διαδικασία πραγμάτωσης σκοπών μέσω της εργασίας, αλλά και ακύρωσης σκοπών ως ιδεολογικών αξιών και ψευδαισθήσεων των απρόσωπων οικονομικών μηχανισμών και των εγωιστικών ατόμων.

Ο Marx παράλληλα αναφέρεται στα νεανικά έργα του και στην υπαγωγή του ατόμου στην καθολικότητα του νόμου και ορίζει αυτήν ως πραγμάτωση της ελευθερίας και όχι την ελευθερία γενικά της

προσωπικής γνώμης και απόφασης. Δέχεται τους νόμους και την υπακοή σε αυτούς ως εγγύηση της ατομικής ελευθερίας, από τη στιγμή δηλαδή που γίνονται συνειδητά αποδεκτοί από τα υποκείμενα.

Η γνώση της πραγματικής φύσης των αντικειμενικά ισχυουσών ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ατομική θέληση συνθηκών, παράγει ίδιο βαθμό βεβαιότητας με αυτόν των φυσικών επιστημών. Μάλιστα, εφαρμόζοντας Αριστοτελική οπτική¹³⁴ ισχυρίζεται ο Marx ότι ο νομοθέτης πρέπει να έχει την γνώση του φυσικού επιστήμονα, όταν διαμορφώνει νόμους και ότι οι πολιτικοί νόμοι, με την έννοια του φυσικού νόμου, εκφράζουν την εσωτερική ουσία των κοινωνικών σχέσεων.¹³⁵

Στην παραπάνω σύντομη ανασύσταση του μαρξικού τρόπου προσέγγισης της γνώσης και της κοινωνίας, μέσω του ιστορικού διαλεκτικού υλισμού, διαβάζουμε πώς οι εμπειρικές αρχές της γνώσης που προήγαγε το *Δοκίμιο* του Locke, στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής στάσης του τόσο στα φιλοσοφικά όσο και στα πολιτικά πράγματα της εποχής του «μεταγγίζονται» στην μαρξική σκέψη, δίνοντας στον

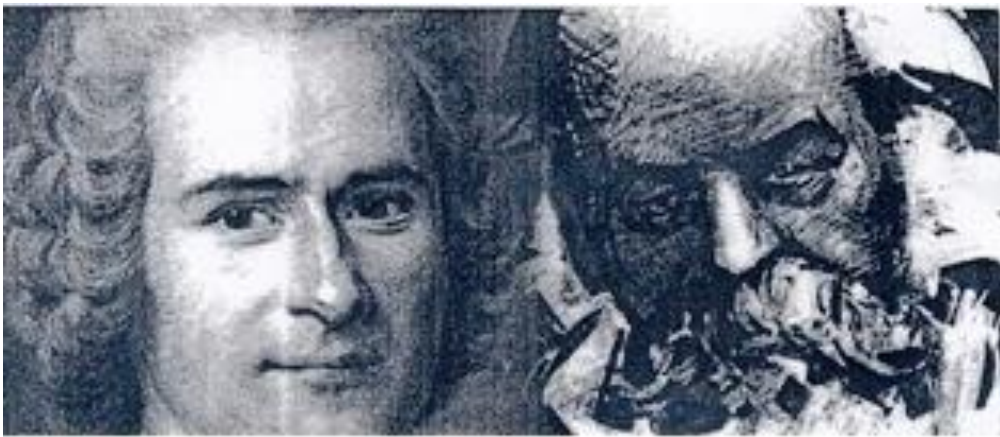
¹³⁴ *Φυσικής Ακρόασης*, 198b-199b, *Μετά τα Φυσικά*, 1033b και 1039b, *Πολιτικά*, 1256b.

¹³⁵ «Στην πολιτική σφαίρα», «η φιλοσοφία δεν έχει κάνει τίποτε περισσότερο από ό,τι έχουν κάνει η φυσική, τα μαθηματικά, η ιατρική και κάθε επιστήμη στο δικό της πεδίο». Και η πολιτική θεωρία, όπως και η επιστήμη, χειραφετείται από τη θεολογία συνάγοντας τους φυσικούς νόμους που διέπουν την πολιτική ζωή, από το λόγο και την εμπειρία. 'Free Press', στο K. Marx - F. Engels, *Collected Works (MECW)*, ό.π., τ. I, σελ. 162, 'Wood Theft', ό.π., σελ. 227, 243 και 'Divorce Bill', ό.π., σελ. 308.

άνθρωπο ένα σταθερό σημείο αναφοράς για την πολιτική πράξη που προέχει πλέον της γνώσης το 19^ο αιώνα, όμως στην πραγματικότητα ξανασυναντά τη γνώση, κυρίως ως εμπειρία, αλλά σε συνεχή διάλογο με την κοινωνία, την ιστορία και τη φύση.¹³⁶

---

¹³⁶ Θα επανέλθουμε στο θέμα του αντίκτυπου της Λοκιανής γνωσιοθεωρίας στην ανάπτυξη της νεότερης ψυχολογίας και πώς επηρεάστηκε από τη διαλεκτική ανθρωπολογία του μαρξισμού, στην ενότητα που ακολουθεί.

IV. Ο αντίκτυπος και οι εκδόσεις του *Δοκίμιου*

IV.i Ο αντίκτυπος στην ιστορία της φιλοσοφίας

Οι ιδέες του Locke εμφανίζονται πράγματι σε μια μεταβατική για την νεότερη φιλοσοφία στιγμή, όπου συμπυκνώνουν ένα μεγάλο πλήθος σκέψεων, παρατηρήσεων και γνώσεων για τον άνθρωπο και διανύουν πορεία αιώνων, από την εποχή του Αριστοτέλη έως τον 17^ο αιώνα. Στην συνέχεια, επηρέασαν τους εμπειριστές, Berkeley και Hume, τους ντεϊστές, τους Γάλλους διαφωτιστές και υλιστές του 18^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν δε πρόπλασμα για τις σοσιαλιστικές πολιτικές ουτοπικές θεωρίες του 19^{ου} αιώνα και τέλος, για την κριτική των Marx και Engels προς την αστική φιλοσοφία του δικαίου και τον φιλελευθερισμό. Ειδικότερα, το *Δοκίμιο* συνδέεται στην εξέλιξη της ιστορίας της φιλοσοφίας με διαφορετικά φιλοσοφικά ρεύματα, όπως έχει ήδη φανεί στο προηγούμενο μέρος της παρουσίασής μας.

Θα αναφερθούμε στην σχέση όσων πραγματεύεται και προτείνει ο Locke σε αυτό το έργο του με την ανάπτυξη ενός νέου κεφαλαίου στην φιλοσοφία που αποκαλείται κριτική γνωσιοθεωρία, επομένως ο πρωταρχικός καθαρά φιλοσοφικός αντίκτυπος των ιδεών του Locke εντοπίζεται στον κριτικισμό του Kant. Ας διατρέξουμε εν συντομία τις όψεις αυτής της επιρροής.

Η κριτική που άσκησε ο Kant στο εγχείρημα του Locke έχει ως αποτέλεσμα τη διάκριση ανάμεσα στη γενεαλογία των εννοιών και το κριτήριο της εγκυρότητάς τους κι επομένως, μια διάκριση ανάμεσα στην εμπειρία που τείνει προς την ιστορικογενετική μέθοδο εξήγησης των φιλοσοφικών προβλημάτων και εννοιών και στην κριτική σκέψη

που τείνει προς το να ορίσει εσωτερικά στην ίδια τη νόηση κριτήρια της αλήθειας και της γνώσης.¹³⁷

Η θεώρηση της σκέψης του ως στενά ψυχολογικής, ως μιας μεθόδου δηλαδή που διερευνά τις εσωτερικές διεργασίες της συνείδησης στον νου των υποκειμένων, αδικεί μία σημαντική πλευρά της. Και μάλιστα αυτήν που τονίζει την ατομική στοιχείωση της γνώσης από τις ιδέες, ατομικά συστατικά της συνείδησης, δεδομένα άτομα της γνώσης. Κάτι που δεν επεσήμανε ο Kant και σύμφωνα με σχολιαστές της φιλοσοφίας του Locke, του 20^{ου} αιώνα,¹³⁸ καθιστά τον Locke κριτικό φιλόσοφο, όπως και ο Kant. Ο στόχος του *Δοκιμίου*, παρά τις ψυχολογικές αναλύσεις στις οποίες επιδίδεται ο Locke για να εντοπίσει τα παραδείγματά του και όχι για να τα παρατηρήσει και να συντάξει εξηγητικούς νόμους των γνωστικών διαδικασιών ως ψυχολογικών φαινομένων, είναι αντίθετα, ρητά και αποδεδειγμένα, η ανάλυση των ιδεών, λογικά και μεταφυσικά, προκειμένου να ευρεθεί και να ορισθεί ένα σαφές και βέβαιο κριτήριο, αλλά και το όριο της ανθρώπινης γνώσης.

---

¹³⁷ Κατά τον Kant, η μέθοδος του Locke είναι ψυχολογική, μια «φυσιολογία του ανθρώπινου λογικού» (eine gewisse Physiologie des menschlichen Verstandes). Η γνώση ωστόσο δεν πηγάζει εξ ολοκλήρου από την εμπειρία, και σε αυτό το σημείο έγκειται η κριτική του προς την μέθοδο του Locke. Βλ. *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ό.π., Πρόλογος Α, ΙΧ και Εισαγωγή, Β2.

¹³⁸ Τούτο συνάγεται από εργασίες, όπως του J. Gibson, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge, 1917, 1960², σελ. 16 κ.ε. και του R. I. Aaron, *John Locke*, Oxford University Press, 1955, σελ. 78. Παραπέμπει η Α. – Σ. Αλεξιάδου, *Γλώσσα και Νόηση στον Αγγλικό Εμπειρισμό: Το παράδειγμα του Locke*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 14 – 15.

Στο δεύτερο βιβλίο του *Δοκιμίου* ο Locke περιγράφει αναλυτικά πώς επιδρούν τα φυσικά σώματα στα αισθητήρια όργανα κι έτσι προκαλούν τις εντυπώσεις και τις αντιλήψεις μας. Δεν υπεισέρχεται όμως στην εξήγηση του, γιατί αυτή η σύνδεση συμβαίνει αναγνωρίζοντας τον Θεό ως την ανώτατη αιτία αυτής της διαδικασίας. Η έννοια της καθαρής εμπειρίας που θέτει αυτός ως έσχατο και ασφαλές κριτήριο, αλλά και πηγή των περιεχομένων της ανθρώπινης νόησης, έχει το ρόλο μιας γνωσιοθεωρητικής αρχής a priori κάθε ψυχολογικής διαδικασίας της γνώσης.¹³⁹

Μία δυνατότητα πρόσληψης της γνωσιοθεωρίας του Locke από τη μεταγενέστερη αυτού φιλοσοφία, απαντά στην Καντιανή ή υπερβατολογική ερμηνεία της. Σύμφωνα με αυτήν, η συνείδηση μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό της ανεξάρτητα από την εμπειρία, μια και, όπως προκύπτει από σειρά χωρίων του *Δοκιμίου*,¹⁴⁰ ο Locke φαίνεται να τείνει προς μια αδιαμεσολάβητη από την εμπειρική - παραστασιοκρατική γνώση, πρόσβαση στα περιεχόμενα της συνείδησης, όταν αυτή γνωρίζει τον εαυτό της και επιβεβαιώνει την ίδια της την ύπαρξη.¹⁴¹ Η προσέγγιση αυτή βρίσκεται στον αντίποδα

---

¹³⁹ *Δοκίμιο*, II, κεφ. vii §4, κεφ. viii §13, κεφ. ix § 3 – 4 και *Δοκίμιο*, IV, κεφ. ii §11 – 13. Πρβλε Ν. Αυγελής, «Οι θεωρίες βάσης του Λογικού Θετικισμού», εις *Φιλοσοφία* τ. 3, 1973, σελ. 97.

¹⁴⁰ *Δοκίμιο*, II, κεφ. i §4, σε σύγκριση με το *Δοκίμιο*, IV, κεφ. xxi §4 και κεφ. ix, §3.

¹⁴¹ Βλ. την ερμηνεία του James Gibson (*Locke's Theory of knowledge and its Historical Relations*, ό.π.), όπως και του νεοκαντιανού φιλοσόφου των αρχών του 20ού αιώνα, Alois Riehl (*Der philosophische Kritizismus*, Leipzig 1908) και αργότερα, την παρόμοια ερμηνεία του Alfred Klemmt (*John Locke: Theoretische Philosophie*, Meisenheim/Glan – Wien 1952). Ειδικότερα, ο Gibson (ό.π.,

της λεγόμενης αισθησιοκρατικής που υποστηρίζει τη θεμελιώδη σημασία της αισθητηριακής γνώσης και την αποκλειστικότητα της εμπειρίας για όλα τα είδη των ιδεών του νού, δηλαδή τόσο για την εξωτερική (sensation), όσο και την εσωτερική (reflection) αίσθηση, και προτάσσεται από διαφορετικούς σχολιαστές – που έχουν υποστεί την επίδραση της φιλοσοφίας του.¹⁴² Σύμφωνα με το χωρίο §4 του κεφ. xxi του IV βιβλίου, του *Δοκιμίου*, ο νους χρειάζεται τις ιδέες ως διαμεσολάβηση για να προσεγγίσει τα εξωτερικά αντικείμενα, ενώ για τον ίδιο του τον εαυτό δεν χρειάζεται καμμία διαμεσολάβηση. Αυτή η διαφορά μεταξύ των δύο μορφών αίσθησης – sensation και reflection, δίνει λαβή σε περισσότερες ερμηνείες αλλά και παρερμηνείες. Έτσι,

---

σελ. 57) αφ' ενός επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ αισθητηριακής αντίληψης (sensation) και ενδοσκόπησης (reflection), τονίζει δε την αμεσότητα και χωρίς αιθητήριο όργανο της τελευταίας. Μιλάει για ένα ιδιαίτερο ενέργημα προσοχής του νου που προϋποθέτει η ενδοσκόπηση προκειμένου να διαμορφώσουμε αυτό το ιδιαίτερο είδος ιδεών που αφορούν στα αντικείμενά της. Στη διάκριση αυτή και στην έμφαση της μη αισθητηριακής υφής της ενδοσκοπικής παρατήρησης, στηρίζει ο Riehl (ό.π., I κεφ. 1., σελ. 99) την άποψη ότι ο Locke αποτελεί έναν πρόδρομο του υπερβατολογικού ιδεαλισμού του Kant. Ενώ, ο Klemmt (ό.π.) προσυπογράφει την κριτική Kant για την αισθησιοκρατία του Locke, αλλά και την ερμηνευτική οπτική του Riehl. Πρβλε Α. – Σ. Αλεξιάδου, *Γλώσσα και Νόηση στον Αγγλικό Εμπειρισμό: Το παράδειγμα του Locke*, ό.π., σελ. 43 – 46.

¹⁴² Ο Condillac, υποστήριξε την προτεραιότητα της εξωτερικής αίσθησης έναντι της εσωτερικής φθάνοντας στο σημείο να απορρίψει εντελώς την ενδοσκόπηση ως πηγή εμπειρικής γνώσης (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746). Βλ. σελ. 146 – 147 του παρόντος συγγράμματος. Υπέρ της αισθησιοκρατικής ερμηνείας τάσσονται τα επιχειρήματα του Kruger (L. Kruger, *Der Begriff des Empirismus*, Berlin, 1973, σελ. 445), όταν παρατηρεί ότι η συνείδηση του εαυτού ή αλλιώς ενέργημα προσοχής, χρειάζεται ούτως ή άλλως σε κάθε περίπτωση, ακόμη δηλαδή και στην αντίληψη των εξωτερικών του νου αντικειμένων, εξ άλλου και στις δύο μορφές γνώσης που διακρίνει ο Locke παράγονται ιδέες της ίδιας υφής, δεν διαφέρουν οι ιδέες της εξωτερικής αίσθησης από αυτές της ενδοσκόπησης. Η δε βεβαιότητα γύρω από τις ιδέες της ενδοσκόπησης είναι απόλυτη σε σχέση με την βεβαιότητα των εξωτερικών πραγμάτων, έχει να κάνει – όπως ο Locke παρατηρεί (*Δοκίμιο*, IV, κεφ. ix, §3) – με την ίδια μας την ύπαρξη, η οποία δεν χρήζει περαιτέρω αποδείξεων, όχι όμως ότι πρέπει να εκληφθεί και ως το ακλόνητο θεμέλιο της γνώσης μας, όπως στην περίπτωση του Descartes. Πρβλε του ιδίου, “War John Locke ein Empirist?”, εις Udo Thiel (εκδ.), *Essay uber den menschlichen Verstand*, Berlin 2008, σελ. 65 – 88.

κατά τον Gibson¹⁴³ η αισθησιοκρατία του Locke προϋποθέτει την αμεσότητα του συνειδησιακού ενεργήματος, ενώ για τον Kruger¹⁴⁴ σημαίνει την ύπαρξη των ιδεών σε όλες τις εκδηλώσεις της νόησης – είτε στην αντίληψη εξωτερικών αντικειμένων είτε στην αντίληψη εσωτερικών δεδομένων - και ότι στην περίπτωση της αυτογνωσίας του νου, προβάλλεται και μόνο η άμεση υπαρκτική βεβαιότητα.¹⁴⁵

Περαιτέρω, αν η εμπειρική βάση γνώσης λειτουργεί ως το πρωταρχικό κριτήριο ασφαλούς γνώσης – a priori – που καθιστά τον εμπειρισμό δυνατό κατ' αρχήν ως θεωρία της γνώσης, τότε υπεισέρχεται ένας παράγοντας κριτικής σκέψης στο φιλοσοφικό επιχείρημα του Locke.

Άλλη ενότητα ερμηνευτικής κριτικής του *Δοκιμίου* συγκροτούν οι παρατηρήσεις των R.I. Aaron και J. Yolton.¹⁴⁶ Σύμφωνα με αυτές, εντοπίζονται αντιφάσεις στον τρόπο που ο Locke ορίζει τη διαφορά απλών και σύνθετων ιδεών και προκύπτουν από τον τρόπο που συζητεί

---

¹⁴³ J. Gibson, *Locke's Theory of knowledge and its Historical Relations*, ό.π.

¹⁴⁴ L. Kruger, *Der Begriff des Empirismus*, ό.π.

¹⁴⁵ Η διάκριση δύο τάσεων ερμηνείας της γνωσιοθερίας του *Δοκιμίου*, οφείλεται, όπως έχει επισημανθεί, στην αμφισημία των διατυπώσεων του ίδιου του Locke, σε διαφορετικά σημεία του συγγράμματος. Δες κυρίως τα διαφορά του χωρίου του *Δοκιμίου*, II, κεφ. i §4, όπου τονίζεται η ιδιαίτερη υφή της reflection ως πηγής ιδεών αίσθησης εσωτερικών λειτουργιών (operations) και του IV, κεφ. xxii, §4, όπου φαίνεται να διακρίνει την γνώση μέσω των ιδεών από την άμεση και χωρίς παρουσία ιδεών γνώση του νου από τον ίδιο τον εαυτό του.

¹⁴⁶ R. I. Aaron, *J. Locke*, Oxford 1971³, σελ. 111 κ.ε. J. Yolton, "The Concept of Experience in Locke and Hume", εις C.B. Martin – D.M. Armstrong (εκδ.), *Locke and Berkeley, A Collection of Critical Essays*, London, 1963, σελ. 47 κ.ε.

τις ιδέες χώρου και χρόνου. Τις ιδέες αυτές, αν και απλές, εν τούτοις δεν μπορεί να τις προσδιορίσει άμεσα, χωρίς κάποιας μορφής σύνθεση.¹⁴⁷ Φαίνεται ότι ο Locke αδυνατεί να διακρίνει ανάμεσα σε απλές ιδέες, τις οποίες αναγνωρίζει ως την εμπειρική βάση της γνώσης και σε ιδέες που χρησιμοποιούμε για να επεξεργαζόμαστε και να εξηγούμε τις εμπειρίες μας. Ο διλημματικός χαρακτήρας της φιλοσοφίας του Locke οφείλεται και στην αδυναμία του να δώσει μια πλήρη και ικανοποιητική ανάλυση της έννοιας της ενδοσκόπησης, όπως και να περιγράψει με σαφήνεια την μετάβαση από τις άμεσες αισθητηριακές αντιλήψεις στα νοητικά ενεργήματα, μετάβαση απαραίτητη για να ολοκληρωθεί μια εμπειριστική θεωρία γνώσης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Yolton θεωρεί ότι η έννοια της εμπειρίας αυτή καθ'εαυτήν συγκροτείται από ιδέες και μάλιστα κατηγορίες που υπάρχουν, για να δομήσουν τα όποια περιεχόμενα της συνείδησης, όπως φαίνεται, εκτός από τις έννοιες χώρου και χρόνου και την ιδέα της δύναμης, ιδέα με εξηγητική και όχι περιγραφική λειτουργία. Ενώ ο Kant εισηγείται την υπερβατολογική, πέραν της εμπειρίας προέλευση των κατηγοριών, ο Locke μακράν από ιδεαλιστική ή υπερβατολογική δέσμευση, εμμένει με διαφορετικούς τρόπους κι επιχειρήματα, στο αναπόδραστο της εμπειρικής βάσης όλων των ιδεών και εννοιών μας, θεωρώντας την μάλιστα ως το θεμελιώδες κριτήριο νοήματος γι' αυτές.

---

¹⁴⁷ Δοκίμιο, II, κεφ. xiii – xv.

Ο σύγχρονος αναλυτικός φιλόσοφος Wilfrid Sellars,¹⁴⁸ προχωρεί στα μέσα του 20ού αιώνα σε μία προσέγγιση της εννοιολογίας (conceptualism) του Locke - που αξιολογεί την σχέση ιδεών και λέξεων - από τη σκοπιά της εμπειριστικής σύλληψης των ατομικών πραγμάτων (particulars) ως του βασικού υλικού της γνώσης.¹⁴⁹

Κατά τον Sellars, στο ευρέως γνωστό άρθρο¹⁵⁰ που συνοψίζει τις ιστορικές διαλέξεις του στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου του 1955-1956, η εννοιολογία του Locke, αρχόμενη από τον Descartes, ενοποιεί επί της ουσίας τις αισθητηριακές εντυπώσεις (sensations) με τις ιδέες (ideas) και τις σκέψεις (thoughts): Όπως ο Descartes χρησιμοποιεί τον όρο *σκέψη* για να καλύψει ενέργειες της νόησης που σχετίζονται με την

---

¹⁴⁸ Επιφανής Αμερικανός φιλόσοφος (1912 – 1989), που σε συνδυασμό αναλυτικής και ηπειρωτικής – λογικο θετικιστικής - κατεύθυνσης της φιλοσοφίας, εισηγήθηκε τον κριτικό ρεαλισμό στη φιλοσοφία, βάσει του οποίου αναθεωρείται ο λεγόμενος «μύθος του δεδομένου», myth of the given, ο θεμελιώδης δηλαδή τρόπος περιγραφής του κόσμου, με βάση τον κοινό νου και την εμπειριστική επιστημολογία και αξιοποιείται η σύγχρονη φυσικοεπιστημονική γνώση. Επηρέασε σημαντικούς φιλοσόφους του 20ού αιώνα, μεταξύ αυτών τον νεοπραγματιστή Richard Rorty, τον ακραίο υλιστή Paul Churchland και την ονομαστή σχολή του Pittsburgh, στους κόλπους της οποίας ανδρώθηκαν οι John McDowell, John Haugeland.κ.ά.

¹⁴⁹ W. Sellars, *Science, Perception and Reality*, Routledge & Kegan Paul, London 1963, σελ. 127 - 196.

¹⁵⁰ Οι περίφημες διαλέξεις του πρωτοπαρουσιάστηκαν στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου το ακαδ. έτος 1955 – 1956, στις 1, 8 και 15 Μαρτίου 1956 με τον γενικό τίτλο «The Myth of the Given: Three Lectures on Empiricism and the Philosophy of Mind.» Έκτοτε έχει πολλές εκτυπώσεις με τον τίτλο «Empiricism and the Philosophy of Mind», εις H. Feigl – M. Scriven (επιμ.), *The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis, Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, τ. I, University of Minnesota Press, 1956, σελ. 253 - 329. Ως ξεχωριστό βιβλίο με τίτλο *Empiricism and the Philosophy of Mind*, εισαγ. R. Rorty και οδηγό σπουδών του R. Brandom, Harvard University Press, Cambridge 1997. Επίσης εις W. de Vries – T. Triplett, *Knowledge, Mind, and the Given: A Reading of Sellars' "Empiricism and the Philosophy of Mind"*, Hackett Pub., Indianapolis 2000. Πρβλε του ιδίου, *Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νου*, μετάφρ. Χρήστος Μαρσέλλος, εκδ. Εστία, Αθήνα 2005.

κρίση, την επιθυμία, τη βούληση, την αφηρημένη σκέψη, αλλά και με τα αισθήματα και τις απεικονίσεις, κατά τον ίδιο τρόπο και ο Locke συγκροτεί τη δική του έννοια της ιδέας, ως μια έννοια συλλογική για όλα αυτά τα διαφορετικά πράγματα. Ανήγαγαν δε και οι δύο, κατά τον Sellars, την αντίθεση μεταξύ απλών και συνθέτων ιδεών σε διάσταση μεταξύ γενικού (generic) και ειδικού (specific), όπου το ιδιαίζον χαρακτηριστικό του ειδικού αποδίδεται κατ' εξοχήν στις αισθητηριακές εντυπώσεις (sensations), ενώ οι αφηρημένες ή γενικές ουσίες εντοπίζονται σε ένα πεδίο προθετικής ύπαρξης - *esse intentionale* (*esse is concipi*). Για τον Locke μάλιστα η ύπαρξη των αισθητηριακών δεδομένων βρίσκεται αποκλειστικά στο νου, με συνέπεια το γνωστό αξίωμα «*esse is percipi*» του επιγόνου του, Berkeley. Σε αυτό βλέπει ο Sellars την αφετηρία μιας σύγχρονης φιλοσοφικής συζήτησης γύρω από την ταυτότητα των καθόλου όντων (universals) και τη σχέση τους με – ή την αναγωγή τους σε – διακριτές ατομικές και συστηματικά παρατηρήσιμες αισθητηριακά, καταστάσεις (particulars). Υποστηρίζει δε ότι και ο Locke, μαζί με τους Berkeley και Hume, προείδαν την αναγωγή των αφηρημένων ιδεών σε καθορισμένα διακριτά αισθητά χαρακτηριστικά των όντων (*determinable repeatables*) κι έτσι έθεσαν τη βάση ενός διαχρονικού φιλοσοφικού προβλήματος. Ο Sellars θεωρεί ότι η ιδέα της λευκότητας – που υποτίθεται ότι παράγεται από μια επαναλαμβανόμενη παρατήρηση επί μέρους ατομικών λευκών πραγμάτων - για τον Locke - δεν είναι παρά μια μεμονωμένη εικόνα του λευκού (*image of white*) που διαφέρει από την αισθητηριακή εντύπωση (*sensation*) του λευκού ως προς το ότι «εγείρεται», παράγεται από το κεντρικό νευρικό σύστημα. Στη συνέχεια ο Sellars

μεταφέρει σε λογικά επιχειρήματα την συνθετική (conjunctive) δομή της δημιουργίας σύνθετων από απλές ιδέες και αναδεικνύει το λογικό πρόβλημα σχετικά με τη Λοκιανή μέθοδο, αλλιώς μία γενετική (generic) μέθοδο δημιουργίας των ιδεών που – εσφαλμένα - ταυτίζει την επίγνωση του γενικού στοιχείου στα επί μέρους παρατηρήσιμα πράγματα με την αισθητηριακή τους πρόσληψη. Καταλήγει ότι και οι τρεις εμπειριστές του 18^{ου} αιώνα, παρόλο που διαφοροποιούνται στον τρόπο παραγωγής των αφηρημένων ιδεών από τον νου, θεωρούν από κοινού δεδομένη την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπινου νου να συλλαμβάνει ταυτόχρονα – άμεσα - με το να αναγνωρίζει τα είδη των επί μέρους αισθητών και των εικόνων τους, χωρίς ανάγκη περαιτέρω νοητικής διεργασίας. Σημαντική συνέπεια της εμπειριστικής επιστημολογίας για τη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας, είναι κατά τον Sellars, η υπόθεση ότι η συνείδηση συνολικά των ειδών των ατομικών, επαναληπτικά παρατηρήσιμων, αισθητών πραγμάτων (*repeatables*), έγκειται στον συσχετισμό (*association*) λέξεων (*words*) με κατηγορίες ομοιαζόντων επί μέρους ατομικών πραγμάτων (*particulars*).

Σε σχέση με το τελευταίο αυτό σημείο, είναι επίσης σημαντικός ο αντίκτυπος της γλωσσικής φιλοσοφίας του Locke και συγκρίνοντάς την μάλιστα με τη σκέψη του L. Wittgenstein, ως προς την αναζήτηση δηλαδή του φιλοσοφικού νοήματος των λεκτικών όρων, που περιγράφουν τις νοητικές δραστηριότητες κι εκείνων που αποδίδουν τα αντικείμενά τους.

Αρχικά, εφ' όσον ο Locke τοποθετεί τη γλώσσα σε πρωτεύον σημείο της κριτικής της μεταφυσικής και ασφαλές όχημα έκφρασης της

ανθρώπινης νόησης για την κατάκτηση της γνώσης, εύλογα μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρόδρομος της γλωσσαναλυτικής στροφής της φιλοσοφίας του 20ού αιώνα και συγγενής από μια άποψη με ορισμένες πλευρές της σκέψης του Wittgenstein (1889 - 1951).

Στο προκείμενο, η πρόληψη του Wittgenstein στον Πρόλογο του νεανικού έργου του, *Tractatus Logico-philosophicus*,¹⁵¹ σύμφωνα με την οποία η θέση ορίων στη σκέψη προϋποθέτει τη δυνατότητα της σκέψης να υπερβαίνει το όριό της, δηλαδή να σκέφτεται πέραν αυτού, να σκέφτεται το αδύνατο, δίδει απάντηση στο αίτημα οριοθέτησης της γνώσης κατά Locke, μέσω της έννοιας της εμπειρίας και της εγγενούς αντινομίας που διαπίστωσε η κριτική της φιλοσοφίας του, όπως είδαμε παραπάνω.

Για τον Wittgenstein όμως, δεν υπάρχει κάτι που μπορεί να ορισθεί πέραν της γλώσσας, και έτσι θα λέγαμε ότι το πρόβλημα που προκύπτει από τη διλημματική υφή της παραστασιοκρατίας του Locke – κυρίως ως προς την σχέση των ιδεών με τα πραγματικά αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου και τη φύση της εμπειρίας - βρίσκει μια διέξοδο στην προοπτική της γλωσσικής φιλοσοφίας του φιλόσοφου του 20ού αιώνα. Οι Λοκιανές ιδέες για τον Wittgenstein δεν θα μπορούσαν να εξηγήσουν ούτε τη σημασιολογική λειτουργία της γλώσσας ούτε

---

¹⁵¹ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, μετάφρ. Θ. Κιτσόπουλου, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, 4.114 – 4.116: 4.114 Sie (Philosophie) soll das Denkbare abgrenzen und damit das Undenkbare. Sie soll das Undenkbare von innen durch das Denkbare begrenzen. 4.115 Sie wird das Unsagbare bedeuten, indem sie das Sagbare klar darstellt. 4.116 Alles was überhaupt gedacht werden kann, kann klar gedacht werden. Alles, was sich aussprechen läßt, läßt sich klar aussprechen.

την επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών νοήσεων. Με άλλα λόγια, αν υπάρχουν ανεξάρτητες της γλώσσας παραστάσεις της πραγματικότητας μέσα στον νου, παραμένει αναπάντητο το πώς είναι μεταδόσιμες:

α) η γνώση της πραγματικής ουσίας της πραγματικότητας
και β) η γνώση του πραγματικού περιεχομένου των παραστάσεων.

Η δίοδος της γλώσσας επομένως είναι αναπόδραστη μέσα στο πρόγραμμα του εμπειριστικού σχεδίου.

Η επιχειρηματολογία του Wittgenstein κατά της λογικής δυνατότητας μιας ιδιωτικής γλώσσας, μιας γλώσσας δηλαδή απόλυτα υποκειμενικού νοήματος που μόνο ένα υποκείμενο μιλάει και είναι σε θέση να εκφράζει εσωτερικές παραστάσεις του νού του, θα μπορούσε να απευθύνεται και στον ελλοχεύοντα σολιψισμό της παραστασιοκρατίας του Locke.¹⁵²

Στο τρίτο βιβλίο του *Δοκιμίου*, ο Locke επιδίδεται σε εκτενείς αναφορές στο πρόβλημα της σχέσης γλώσσας και νόησης. Εν συντομία, θεωρεί τις λέξεις σημεία των ιδεών και αναγνωρίζει τον κίνδυνο αδυναμίας καθορισμού του νοήματός τους, έτσι ώστε να είναι

---

¹⁵² Εν πολλοίς και η κριτική του G. Frege (1848 – 1925) – όπως και του L. Wittgenstein – χωρίς να αναφέρεται απ’ ευθείας στον Locke, θίγει την εμπειριστική υπόθεση ότι μπορεί να ταυτισθεί το νόημα της ιδέας / παράστασης, που αποτελεί το δομικό υλικό της γνώσης κατά Locke, χωρίς να δοθούν εξωεμπειρικά κριτήρια. Έτσι, για τον Frege, οι σκέψεις δεν είναι ούτε πράγματα του εξωτερικού κόσμου ούτε παραστάσεις, αλλά ανήκουν σε ένα άλλο πεδίο νοήματος που σχετίζεται με την ίδια την αναφορά τους, με το ότι δηλαδή είναι σημεία που αναφέρονται σε κάτι. Βλ. G. Frege, “Der Gedanke. Eine Logische Untersuchung”, εις *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus I* (1918–1919), σελ. 58–77 και εις E. Braun (εκδ.), *Der Paradigmenwechsel in der Sprachphilosophie*, Darmstadt 1996, σελ. 214 κ.ε.

κατανοητές και κοινές από όλους, με την προϋπόθεση αυτής της αντίληψης. Τούτο διασφαλίζεται μόνο με την κοινά αποδεκτή χρήση των λέξεων από όλα τα γλωσσικά υποκείμενα, με παρόμοιο τρόπο – δηλαδή a posteriori – με βάση την ανθρωπολογική λειτουργία κι επικοινωνιακή διάσταση της γλώσσας.¹⁵³ Η κεντρικής σημασίας χρήση της γλώσσας ως πηγής πολλών προβλημάτων και συγχύσεων στο φιλοσοφικό επίπεδο επανέρχεται στο εμπειριστικό σχέδιο για τη σύσταση ενός πλήρους και ασφαλούς γνωσιοθεωρητικού συστήματος, όχι μόνο από τον Locke, αλλά και από τον έτερο της τριάδας των εμπειριστών του 18^{ου} αιώνα, τον G. Berkeley.¹⁵⁴

Ειδικότερα για τον αντίκτυπο της φιλοσοφίας του Locke σε αυτήν του Wittgenstein, διαπιστώνουμε ότι, παρόλη την ανυπαρξία συγκεκριμένων αναφορών στον Locke, έμμεσα, με την κριτική του Wittgenstein προς τον ψυχολογισμό, αλλά και κατά της λογικής δυνατότητας της ιδιωτικής γλώσσας, θίγονται τα βασικά δόγματα του εμπειρισμού.¹⁵⁵ Η γλώσσα που περιγράφει τα αισθητηριακά δεδομένα (sense data), με βάση την κριτική της ιδιωτικής γλώσσας, δεν είναι λογικά δυνατό να είναι ιδιωτική, δηλαδή νοητή μόνο από τον ατομικό

---

¹⁵³ *Δοκίμιο*, III, κεφ. II, §4 – 8.

¹⁵⁴ G. Berkeley, *Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, εισαγωγή – μετάφρ. Δ. Σφενδόνη), εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, κεφ. xxiv, σελ. 64 κ. ε. Πρβλε, του ιδίου, *Τρεις Διάλογοι Υλα και Φιλόνου*, μετάφρ. Στυλ. Δημόπουλου, εκδ. Βάνια, Θεσσαλονίκη, 1993 και β) μετάφρ. – σχόλια Άννας Λάζου, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 2009.

¹⁵⁵ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, μετάφρ. Π. Χριστοδουλίδη, Αθήνα 1977, παρ. 243 – 264 και 377 – 378.

νου, το ατομικό υποκείμενο της γνώσης. Ο Locke ασχολείται εν τούτοις στο *Δοκίμιο* με τα θέματα της γλωσσικής χρήσης, καθώς θεωρεί τις λέξεις ως το αναγκαίο όχημα των παραστάσεων και διερευνά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο ταύτισης των ιδεών διαφορετικών γνωστικών υποκειμένων.¹⁵⁶

Η προσέγγιση της γλώσσας από τον Locke προσέλκυσε την κριτική και το ενδιαφέρον του νεο – καντιανού φιλοσόφου Ernst Cassirer (1874–1945), ο οποίος είδε στην φιλοσοφία του Διαφωτισμού γενικότερα τις πηγές μιας απελευθερωτικής δύναμης της κριτικής αυτογνωσίας του λόγου που προήγαγε η εποχή του Διαφωτισμού.¹⁵⁷ Επί πλέον, ο Cassirer είδε στην θεωρία του Locke την κεντρική σημασία της γλώσσας, και της λέξης ειδικότερα, στο σχέδιο του Άγγλου φιλοσόφου να δώσει μια καθολική διάσταση στην ανθρώπινη γνώση, στο οποίο σχέδιο η γενικότητα της λέξης ως σημείου – ως συμβόλου καλύτερα – συμβάλλει καταλυτικά.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ *Δοκίμιο*, III, κεφ. ii, §4.

¹⁵⁷ *Die Philosophie der Aufklärung*, 1932, εκδ. Meiner Verlag, 2007 και μετάφρ. στα Αγγλικά από τους Fritz C. A. Koelln, James P. Pettegrove, πρόλογος του Peter Gay, εκδ. Princeton University Press, 2009.

¹⁵⁸ Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, 1923 – 1929, I, Darmstadt, 1973⁶, σελ. 77. Πρβλε *Δοκίμιο*, III, κεφ. iii, §20, όπου η ονοματοθεσία, αφηρημένων ιδεών που συνιστούν τις ουσίες, έχει να κάνει με την ευκολότερη και ταχύτερη ανάπτυξη και διάδοση της γνώσης. Επίσης, το ζήτημα του ορισμού των ιδεών των μικτών τρόπων (mixed modes), σύνθετων ιδεών που ελλείπει αρχετύπων στη φύση, συνδέουν σκόρπιες απλές ιδέες που ονομάζει ο νους συγκροτώντας έτσι ιδέες αρχέτυπα, ενισχύει το ρόλο της γλώσσας στην γνωσιολογία του *Δοκιμίου*. Βλ. *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxii, §1 σε σχέση με το III, κεφ. v, §3 – 10.

Συνοπτικά μιλώντας, υπό την προοπτική της φιλοσοφίας της γλώσσας, το *Δοκίμιο* αναγνωρίζεται ως σημαντικός σταθμός, γιατί απέδωσε στη γλώσσα σημαντικό ρόλο για τη γνώση και τη μελέτη της υφής του νοήματος, ύψιστη προτεραιότητα για την επίτευξη σαφούς και ασφαλούς γνώσης των πραγμάτων.¹⁵⁹ Κατά τον Cassirer, η αφετηρία μιας ιδεαλιστικής ερμηνείας του εμπειρισμού του Locke είναι ο τρόπος που στο *Δοκίμιο* συζητούνται οι σύνθετες ιδέες των μικτών τρόπων, τις οποίες ορίζει αποκλειστικά μέσω των γλωσσικών σημείων.¹⁶⁰ Εκεί αναγνωρίζει ότι ο νους μέσω της γλώσσας εκφράζει την φύση του, καθώς η γλώσσα καθρεφτίζει τα ενεργήματα του νου. Κάθε νέα γλωσσική έννοια αποτελεί μια δημιουργία του νου, το περιεχόμενο δε των εννοιών δεν εξαρτάται από την υφή των πραγμάτων ή των παραστάσεών τους, αλλά από τον τρόπο σύνδεσής τους.

Στη βάση αυτής της διάκρισης, η πατρότητα της οποίας αναγνωρίζεται στον Locke, μπορεί, από τη σκοπιά του Cassirer, να δοθεί μια εκ νέου ερμηνεία του προβλήματος της μετάφρασης μεταξύ λέξεων διαφορετικών γλωσσών, διότι στο πεδίο της σύνθεσης των ιδεών ο ανθρώπινος νους προβάλλει την υποκειμενική ξεχωριστή του εμπειρία και κατόπιν επινοεί δημιουργικά λέξεις που τις ονοματίζουν. Οι εμπειρίες όμως των ανθρώπων, που ζουν σε διαφορετικό εν πολλοίς

---

¹⁵⁹ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxxiii, §19. Πρβλε Μ. Aarsleff, *From Locke to Saussure. Essays on the Study of Language and Intellectual History*, Minneapolis 1982.

¹⁶⁰ *Philosophie der symbolischen Formen*, ό.π., σελ. 82 – 83.

περιβάλλον – κοινωνικό και πολιτιστικό – καθορίζουν την ουσία των ιδεών, η γλώσσα είναι απλά το όχημα έκφρασης αυτής της ουσίας και οι πολυποίκιλες και διαφορετικές εμπειρίες των ανθρώπων – τα διάφορα ήθη και οι συνήθειες των λαών - εξηγούν απλά την πολλαπλότητα των γλωσσών.¹⁶¹

Η πρόσληψη της φιλοσοφίας του Locke από τον Cassirer, ο οποίος έχει αποκληθεί «ο τελευταίος φιλόσοφος του πολιτισμού»,¹⁶² έδωσε σημαντικές διαστάσεις από την πλευρά μιας ερμηνευτικής μελέτης της γλώσσας, ως μια τέχνης του λόγου, στην οποία προέχουν το ύφος και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κάθε γλώσσας, δείχνοντας μάλιστα προς τη σκοπιά της αισθητικής και όχι της λογικής. Τονίζεται έτσι, η σύνδεση νόησης και γλώσσας στην γνωσιολογία του Locke, όπου έννοια (ιδέα) και λέξη δεν διακρίνονται, το νόημα της λέξης ταυτίζεται με το αντικείμενο της έννοιας. Η διάκριση μεταξύ έννοιας και λέξης υπεισέρχεται, όταν η γλώσσα παρουσιάζεται ως ύλη της νόησης, ως εργαλείο αλλά και μέσο εκπλήρωσης κατά κάποιο τρόπο του σκοπού της - της γνώσης.¹⁶³

---

¹⁶¹ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxii, §6 και III, κεφ. V, §8.

¹⁶² Ed. Skidelsky, *Ernst Cassirer: The Last Philosopher of Culture*, Princeton University Press, 2008. Επίσης, σχετικά με τις προεκτάσεις της φιλοσοφίας του Locke στη μεταγενέστερη και δή σύγχρονη θεωρία του πολιτισμού, διασταυρωμένες με την πολιτική του θεωρία, με επίκεντρο την έννοια της συναίνεσης, δες τη μελέτη του Διονύση Αναστασόπουλου, *Η πολιτισμική δυναμική στον John Locke*, εκδ. Ύψος, Αθήνα 2005.

¹⁶³ *Δοκίμιο*, I, κεφ. ii, §15.

Στην πλειοψηφία των αναφορών του στη γλώσσα – στις λέξεις – αυτές αντιμετωπίζονται ως διακριτές από τις ιδέες και σε αυτό έγκειται η θεραπευτικότητα της γλώσσας, στα προβλήματα δηλαδή που προκύπτουν από τη πλάνη.¹⁶⁴ Οι ιδέες και οι διάφορες διεργασίες του νου επιτελούνται ανεξάρτητα και αυτόνομα από τη γλώσσα, η γλώσσα δε δεν παράγει νέες ιδέες, ωστόσο είναι υπεύθυνη για την πλάνη, όταν συμβαίνει παρανόηση ή σύγχυση κατά τη χρήση των λέξεων.¹⁶⁵

VI.ii. Το Δοκίμιο στην έρευνα της ψυχολογίας.

Στην υποενότητα αυτή θα αναφερθούμε στον αντίκτυπο της φιλοσοφίας για την ανθρώπινη νόηση του Locke στην ανάπτυξη της ψυχολογίας. Στο θέμα αυτό διακρίνουμε τρία σκέλη επιρροής:

α) ως προς τον υλιστικό και φυσικοεπιστημονικό προσδιορισμό των αντικειμένων της νοητικής δραστηριότητας,

β) ως προς τη θεωρία του για την προσωπική ταυτότητα και την αυτοσυνειδησία και

γ), ως προς το περιεχόμενο και τις επιστημολογικές προϋποθέσεις της ψυχολογίας, ως ειδικής επιστήμης και θεραπευτικής πρακτικής.

α) Ο Locke εμφανίζεται σε μια εποχή ιστορικής καμπής για την γνώση της ψυχής και για την μελέτη του ανθρώπου με βάση αρχές που

---

¹⁶⁴ Ο.π., IV, κεφ. vii, §14, κεφ. xv, §4 & κεφ. xviii, §3.

¹⁶⁵ Ο.π., II, κεφ. xxix, §6 - 12.

προέρχονται από τις φυσικές επιστήμες. Ο αιώνας του, ο 17^{ος} αιώνας, παρέδωσε στους επόμενους αιώνες τις βασικές έννοιες, στις οποίες βασίστηκε η ανάπτυξη της ψυχολογίας μέχρι σήμερα: αισθήσεις, συνειρμοί, συναισθήματα, αντανακλαστικά, ορμέμφυτα, προδιαθέσεις κ. ά. Το κυρίαρχο μοντέλο στην εποχή του ήταν το μηχανιστικό - αιτιοκρατικό, σύμφωνα με το οποίο, κατ' αναλογία με το ανθρώπινο σώμα που διέπεται από τους νόμους της μηχανικής, και ο ανθρώπινος ψυχισμός αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μιας δομικής και αιτιακής ανάλυσης των στοιχείων του.

Ο Locke, μαζί με τους Bacon και Hobbes, υιοθετεί τον υλιστικό εμπειρισμό¹⁶⁶ που στον επόμενο αιώνα – τον 18^ο – καθώς εξαπλώνεται ο Διαφωτισμός,¹⁶⁷ ακολουθούν και οι Γάλλοι υλιστές, ενώ απέναντί

---

¹⁶⁶ Ειδικότερα, οι Άγγλοι εμπειριστές επιδίωξαν την ανάλυση της συνείδησης στα στοιχεία της, όπως κατ' αντιστοιχία ο Newton ανέλυε το φως. (David Hothersall, *History of Psychology*, Random House, New York 1984¹, σελ. 25). Έτσι, ακόμη και το ανθρώπινο άτομο αντιμετωπίζεται ως στοιχείο, πρωταρχικό δομικό υλικό μιας συνθετότερης δομής.

¹⁶⁷ Ο Διαφωτισμός όμως εξαπλώνεται και σε άλλες χώρες, όπως στη Ρωσία για παράδειγμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Aleksandr Nikolaevich Radishchev (1749-1802) «πατέρας» του Ρώσικου κοινωνικού ριζοσπαστισμού, παιδί του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Ο Radishchev έγραψε την κύρια φιλοσοφική του μελέτη - *Περί του ανθρώπου, της θνητότητας και αθανασίας του* - ενώ βρισκόταν πολιτικός εξόριστος στη Σιβηρία, ακολουθώντας το πνεύμα και τον προβληματισμό των ιδεών του Διαφωτισμού. Η μελέτη αυτή που κυκλοφόρησε μετά τον πρόωρο θάνατό του, θίγει τα ερωτήματα που έθετε ο υλισμός, αλλά και το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας. Στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων έχει ενδιαφέρον η υιοθέτηση εκ μέρους του μιας ρεαλιστικής επιστημολογικής αντίληψης υπέρ της εμπειρικής βάσης της γνώσης μαζί με ένα είδος «ορθολογικής εμπειρίας» που δικαιώνει την πίστη στο ανώτατο Όν. Για τη γλώσσα υποστήριζε μια συμβολική της πραγματικότητας χρησιμότητα, ενώ το έργο του γενικότερα – αν και ανεφάρμοστο στην εποχή του - άσκησε επίδραση τόσο στον Aleksandr Pushkin, αλλά και στους μετέπειτα πολιτικούς μεταρρυθμιστές και ριζοσπάστες της Ρωσίας με καθοριστικό ρόλο στην επανάσταση των μπολσεβίκων των αρχών του 20ού αιώνα.

<http://russiapedia.rt.com/prominent-russians/literature/aleksandr-radishchev/>

τους βρίσκονται οι ιδεαλιστές εμπειριστές Berkeley και Hume, από τη μία πλευρά, και οι ορθολογιστές νοησιοκράτες, Descartes, Malebranche και Leibniz.¹⁶⁸

Στον Hobbes, όπως είδαμε και στο σχετικό τμήμα της μελέτης μας,¹⁶⁹ τα άτομα υποτίθεται ότι προϋπάρχουν της κοινωνίας και συναποφασίζουν μέσω μίας διαδικασίας σύναψης συμβολαίου τους κανόνες και τις αρχές της κοινής τους συμβίωσης. Άρα, φέρουν χαρακτηριστικά λογικής νόησης πρότερα των κοινωνιών και σε αυτά οφείλονται ορισμένες ηθικοπολιτικού χαρακτήρα επιλογές τους.

Ο εμπειρισμός του Locke πάλι, ενώ συνδύαζε την αισθησιοκρατία (sensualism) με την ενδοσκόπηση (reflection), στην προσπάθεια να αντιμετωπίσει αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία της γνώσης του ανθρώπου και της φύσης, συνέτεινε στην ανάπτυξη ορισμένων μέχρι σήμερα αναγνωρίσιμων τάσεων της ψυχολογίας, γνωστών και ως υλιστικός φυσικοεπιστημονισμός (physicalism), συνειρμική (associationism) και πειραματική ψυχολογία (experimental): Η ψυχολογία ως ανεξάρτητη πειραματική επιστήμη, εδραιώθηκε σταδιακά από τα μέσα του 19ου αι. με εισαγωγή πειραματικών μεθόδων, όπως της ψυχομετρίας, των tests, κ. ά. Σημαντικοί συντελεστές στην εξέλιξη αυτή οι Fechner (1801-1887),

---

¹⁶⁸ Ενώ ο Spinoza, αποτελώντας μια ιδιόμορφη περίπτωση αποδίδει μεν τη νόηση στη φυσική οργάνωση του ανθρώπου και όχι στο θεό.

¹⁶⁹ Π. ii. Locke & Hobbes: βλ. σελ. 53 του παρόντος.

Weber (1795-1878), J.S.Mill (1806-1873), Spencer (1820-1903), Sechenov (1829-1905), Brentano (1838-1917) και Wundt (1832-1920). Μελετήθηκαν οι σχέσεις συνείδησης και περιβάλλοντος, αναπτύχθηκε η δομική αντίληψη (structuralism), ο λειτουργισμός (functionalism) και η θεωρία του φυσικο-επιστημονικού αιτιακού προσδιορισμού. Έννοιες της ψυχικής πράξης ως διαδικασίας, της σχέσης δράσης – αίσθησης, της αυτορρύθμισης του οργανισμού ή ανάδρασης, της οντογένεσης, της εσωτερίκευσης, της αντικειμενικότητας της ψυχολογικής έρευνας, ανακαλύφθηκαν κι έτυχαν ενδελεχούς επεξεργασίας.¹⁷⁰

Ο Locke – όπως ακριβώς και ο Descartes - κατανοούσε ενδοσκοπικά την συνείδηση, ως μιας μορφής εσωτερική παρατήρηση του νου, χωρίς να επιχειρεί αναγωγικές εξηγήσεις των ψυχικών φαινομένων σε κοινωνικά ή ιστορικά φαινόμενα και συνθήκες.¹⁷¹

---

¹⁷⁰ Η συνειρμική ψυχολογία (associationist theory) αποτελεί βασική ψυχολογική μέθοδο που καλλιεργήθηκε και κυριάρχησε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα περίπου, ξεκινώντας με το έργο του ιδρυτή της David Hartley (1705-1757). Βλ. M. Yaroshevsky, *A History of Psychology*, Progress Publishers, Moscow 1990, σελ. 205 - 212.

¹⁷¹ Το 18^ο αιώνα άρχισε να αναγνωρίζεται ο ρόλος της ιστορίας στη διαμόρφωση του ψυχισμού, με βάση το έργο του Vico (1688-1744) και την σύνδεση της ατομικής σκέψης και δραστηριότητας του ανθρώπου με τις ιστορικά αναπτυσσόμενες δυνάμεις του έθνους, και με την συμβολή των Montesquieu, Condorcet και von Herder (1744 - 1803, Γερμανός φιλόσοφος, επικριτής των ιδεών του διαφωτισμού κι εμπνευστής του κινήματος Sturm und Drang), καλλιεργείται η ιδέα ότι το άτομο δεν είναι πλέον πρωταρχικό στοιχείο, αλλά παράγεται από την ιστορία. Αντίθετα δε με το εμπειριστικό πνεύμα του θετικισμού, η συνείδηση συναρτάται όχι με την ατομική εμπειρία, την οργάνωση του σώματος ή το φυσικό περιβάλλον, αλλά με την ιστορία και τον πολιτισμό που διαμορφώνουν τον άνθρωπο. Yaroshevsky, ό.π., σελ. 123 - 126. Οι ιδέες αυτές υπόκεινται στην ανάδυση των φιλοσοφικών ρευμάτων τόσο του 19^{ου} αιώνα, θετικισμού – εμπειριοκριτικισμού,

Στον αιώνα που ακολούθησε την έκδοση του *Δοκιμίου* συντελέστηκαν καθοριστικές αλλαγές στο οικονομοπολιτικό επίπεδο, με κυριότερο το γεγονός της ισχυροποίησης της αστικής τάξης και τη μετάδοση των αρχών του Διαφωτισμού σε περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, πλατύτερη εφαρμογή της πειραματικής μεθόδου, κυριαρχία της βιομηχανίας στον τρόπο παραγωγής των αγαθών, τολμηρότερες και πρωτοποριακές κοσμολογικές και βιολογικές θεωρίες,¹⁷² είναι κάποιοι από τους βασικούς παράγοντες που ενίσχυσαν τον εμπειρισμό, αλλά και υποβίβασαν τον μεταφυσικό ορθολογισμό χάριν μιας επιστημονικιστικής και περισσότερο υλιστικής ορθολογικότητας.

Η εστίαση από πλευράς επιστήμης στα δεδομένα των αισθήσεων, και μάλιστα στον τομέα της φυσιολογίας του σώματος, είχε ως αποτέλεσμα την περισσότερο ολοκληρωμένη μελέτη του ως ενός πολυεπίπεδου συστήματος αλληλοσυνδεόμενων λειτουργιών¹⁷³ κι

ανορθολογισμού – βιταλισμού, ιδεαλισμού και διαλεκτικού υλισμού όσο και του 20^{ου} αιώνα, νεοθετικισμού, λειτουργισμού, παραγματισμού, μαρξισμού, υπαρξισμού και φαινομενολογίας. Ευθύνονται δε σε μεγάλο βαθμό για τις μεγάλες εξελίξεις στο χώρο της μελέτης του ανθρώπινου ψυχισμού και τη συγκρότηση της επιστήμης της ψυχολογίας. Πβλε Evald Ilyenkov, *Dialectical Logic, Essays on its History and Theory*, Written 1974, μετάφρ. στα Αγγλικά H. Campbell Creighton, εκδόσεις Progress Publishers, Moscow 1977 (ψηφιακή μεταγραφή του Andy Blunden, January 2009).

¹⁷² Πρβλε Μιχάλη Κουβελά, *Διαλεκτική Ψυχολογία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2007, σελ. 22.

¹⁷³ Κατά τον πατέρα της σύγχρονης φυσιολογίας, τον Ελβετό ανατόμο και φυσιολόγο, Albrecht von Haller (1708 – 1777) .

εντέλει τη σύνδεση της έννοιας της συνείδησης με αυτήν του νευρικού συστήματος ως του υλικού της υπόβαθρου.

Στον τρόπο που οι Γάλλοι υλιστές του 18^{ου} αιώνα προσέγγισαν τον νου, θα βρούμε χαρακτηριστικές προεκτάσεις κι επιρροές της φιλοσοφίας του Locke:¹⁷⁴

Ο Condillac (1715-1780), ως ο αμεσότερος κληρονόμος της Λοκιανής αισθησιοκρατίας, προσπάθησε να ορίσει την αίσθηση ως αντανάκλαση της πραγματικότητας στον νου. Από τις απλούστερες - προσοχή, μνήμη - ως τις συνθετότερες λειτουργίες της νόησης - σύγκριση, διάκριση, κρίση - εξηγούνται με διαφορετικές μορφές αίσθησης, αναλόγως του «τόνου» της αίσθησης (ευχάριστου ή δυσάρεστου). Η διάκριση μάλιστα του υποκειμενικού από τον εξωτερικό κόσμο αποδίδεται στην αίσθηση της αφής. Η μέθοδος του Condillac προήγαγε την έρευνα της φυσιολογίας του σώματος και κατέληξε στη διαμόρφωση μιας άποψης ότι τα χαρακτηριστικά των σωματικών μηχανισμών συνδέονται με τα διάφορα ψυχικά φαινόμενα.

---

¹⁷⁴ Κατά τον La Mettrie (1709-1751) σώμα και ψυχή βρίσκονται σε αδιαχώριστη ενότητα, το σώμα δε είναι μηχανή με ευαισθησία, σκέψεις και επιθυμίες. Ο Helvetius (1715-1771) θεωρούσε ότι οι πνευματικές και ηθικές ποιότητες του ανθρώπου δημιουργούνται από συγκεκριμένες τυχαίες συνθήκες της ζωής του, ενώ ο Diderot (1713-1784) απέδιδε τη δομή της ανθρώπινης μηχανής σε απόρροια της φυσικής ιστορίας και πίστευε στην αισθαντικότητα της ύλης. Ο Cabanis (1757-1808) προχώρησε στη διάκριση τριών επιπέδων συμπεριφοράς - αντανακλαστικού, ημι-συνειδητού και συνειδητού - ανάγοντας επίσης τη συνείδηση σε λειτουργία του εγκεφάλου που μάλιστα προσδιόρισε με καθαρά βιολογικό τρόπο.

Αυτό, αφ' ενός προετοίμασε το έδαφος για παρόμοια ερμηνεία κι έναν τρόπο διερεύνησης των ανώτερων μορφών της ψυχικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζει τον 20ό αιώνα, το ρεύμα του αναγωγισμού στη σύγχρονη επιστημολογία του νου, γνωστό ως φυσικοεπιστημονισμό (physicalism).

Συμπερασματικά, η ιδέα ότι η ψυχική ζωή εξαρτάται από την οργάνωση της ύλης και των λειτουργιών του σώματος, γίνεται αποδεκτή τον επόμενο του Locke αιώνα, παράλληλα με την αντίληψη ότι η αίσθηση αποτελεί ικανότητα που χαρακτηρίζει τα κατάλληλα «οργανωμένα σώματα». Παρατηρούμε δηλαδή μια εξέλιξη από την μηχανιστική θεώρηση της φύσης (Descartes, Newton) στην έννοια της οργάνωσης κι επομένως μια ουσιαστική διαφοροποίηση του προσδιορισμού της αιτιότητας από μηχανική σε λειτουργική αιτιότητα.¹⁷⁵

β) Ο δεύτερος κύκλος επιδράσεων της Λοκιανής σκέψης στη νεότερη ψυχολογία, αφορά στην έννοια της συνείδησης – ή αυτοσυνειδησίας. Το θέμα αυτό σχετίζεται και συνεξετάζεται με τα συναφή προβλήματα της προσωπικής ταυτότητας και της γνωσιμότητας των άλλων νόων. Στη βάση δε όλων αυτών βρίσκεται η

---

¹⁷⁵ M.Yaroshevsky, ό.π., σελ. 139 - 145.

ενδοσκοπική μέθοδος παρατήρησης και γνώσης του ανθρώπινου ψυχισμού. Θα δούμε λοιπόν εν συντομία πώς εξελίχθηκε στην μεταγενέστερη σκέψη κι επιστήμη η διερεύνηση των θεμάτων αυτών που θίγει το *Δοκίμιο* του Locke.

Η αυτοσυνειδησία, έννοια που απαντά στην νεότερη Φιλοσοφία, σε ευρύ φάσμα φιλοσοφικών σχολών και διαφορετικών συγγραφέων, προκειμένου να δηλώσει είτε τη συνείδηση των νοητικών καταστάσεων είτε τη συνείδηση του εαυτού ως του υποκειμένου των νοητικών καταστάσεων και ως επί το πλείστον σε διάκριση από τη συνείδηση των φαινομένων της εξωτερικής πραγματικότητας, προϋποθέτει την έννοια της ενδοσκόπησης, ως της ειδικής εκείνης ικανότητας του νου να στρέφεται προς τα ένδον και να πληροφορείται παρατηρώντας για τις υποτιθέμενες εσωτερικές καταστάσεις του νου. Αναμφισβήτητα, η ιστορική πηγή αυτών των εννοιών εντοπίζεται στο *Δοκίμιο*. Στον Locke κυριαρχεί η έννοια της ενδοσκόπησης με την ειδική σημασία της «εσωτερικής αίσθησης» (internal sense),¹⁷⁶ ενώ δεν γίνεται διάκριση της *αυτοσυνειδησίας* από την *συνείδηση* των εξωτερικών της νόησης πραγμάτων, η δεύτερη υπάγεται στην πρώτη.

Με βάση σειρά αναφορών του δεύτερου κυρίως βιβλίου του *Δοκιμίου*,¹⁷⁷ προκύπτει ότι ο Locke συλλαμβάνει την έννοια την

---

¹⁷⁶ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxvii, §14.

¹⁷⁷ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxvii, §13 – 23 περίπου. Πρβλε J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα: Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, ό.π.

συνείδησης σε συνάρτηση με το θέμα της προσωπικής ταυτότητας και με τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για να υποστηρίξει την ύπαρξη ταυτότητας του προσώπου ως μιας ενοποιητικής αρχής στη διάρκεια πολλών και μεγάλων μεταλλαγών του βίου.

Το πρόσωπο γίνεται αυτή η ενοποιητική αρχή των διαφορετικών εμπειριών, επειδή υποτίθεται ότι μπορεί να σκέπτεται τον εαυτό του ως ένα και το αυτό ον σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους μέσω της αυτοσυνειδησίας.

Πιο συγκεκριμένα, για τον Locke η ψυχή και το έλλογο στοιχείο διαχωρίζονται από το βιολογικό, ανθρώπινο ον. Ο άνθρωπος δεν ταυτίζεται από τις βιολογικές διεργασίες που παρατηρούνται και στο μη έλλογο ζώο, δεν ορίζεται δηλαδή ως ένα έλλογο ζώο, ακόμη και αν το κατάλληλα διαμορφωμένο σώμα αποτελεί επαρκή και αναγκαία συνθήκη για την ανθρώπινη ταυτότητα.¹⁷⁸ Η έννοια του *ανθρώπου* – η οποία προσδιορίζεται από τα ίδια βιολογικά χαρακτηριστικά του ζώου και συνίσταται σε μια συγκεκριμένη οργάνωσή τους¹⁷⁹ - διαχωρίζεται από αυτήν του έλλογου προσώπου¹⁸⁰. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε μία ταυτότητα βιολογικού τύπου ή είδους που έχει τη βάση της στην Αριστοτελική οντολογική /ουσιοκρατική ανθρωπολογία. Ο Locke όμως

---

¹⁷⁸ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxvii, §8.

¹⁷⁹ *Ο.π.*, §6.

¹⁸⁰ J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα: Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, ό.π., σελ. 27.

ακόμη και αν δίνει κάποια θέση στη συζήτησή του στην πλευρά αυτή του ανθρώπου, απομακρύνεται από αυτήν.¹⁸¹

Η συνείδηση του εαυτού στην οποία ανάγεται η αναζήτησή του της ταυτότητας του έλλογου προσώπου, είναι αυτό που αφ' ενός διαχωρίζει την ατομικότητα του καθενός και αφ' ετέρου συνιστά την ανθρώπινη ταυτότητα ως σταθερή έλλογη ύπαρξη.¹⁸²

Ανάμνηση και επίγνωση δε παρελθόντων γεγονότων επιτείνουν την συνειδητότητα με τη σημασία της οικειοποίησης αυτών των παρελθοντικών συμβάντων. Για την συνείδηση της ταυτότητας του εαυτού απαιτείται βέβαια απλά η οικειοποίηση των αναμνήσεων, χωρίς την βαθύτερη και ουσιαστική γνώση τους.¹⁸³

Η θεωρία αυτή του Locke, που καταγράφεται ως η πρώτη στην νεότερη φιλοσοφία συστηματική ενασχόληση με το πρόβλημα της ταυτότητας του ανθρώπου, εισάγει το γνωστό παράδειγμα του πρίγκηπα/ μπαλωματή,¹⁸⁴ στο οποίο το παρελθόν της ζωής ενός πρίγκηπα που έχει εγκλωβιστεί στη συνείδησή του, θα μπορούσε να μεταφερθεί στο σώμα ενός μπαλωματή και σύμφωνα με τη θεωρία του

---

¹⁸¹ Ant. Kenny, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετάφρ. Δέσποινα Ρισσάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005, σελ. 194 - 195. B. Russell, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 318 - 319.

¹⁸² John, Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση: Για την προσωπική ταυτότητα*, μετάφρ. Β. Κρουστάλλη, εκδ. Res Cogitans, Κέρκυρα 2010, σελ. 105.

¹⁸³ J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα: Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17^{ος}-18^{ος} αι.)* ό.π., σελ. 29.

¹⁸⁴ *Δοκίμιο*, II, κεφ. xxvii, §15.

Locke για την προσωπική ταυτότητα, στην περίπτωση αυτή το νέο πρόσωπο με το σώμα του μπαλωματή και τις αναμνήσεις του πρίγκηπα είναι το ίδιο πρόσωπο με τον πρίγκηπα, ακόμα και αν δεν υπάρχει πια το σώμα του. Η συνείδηση επομένως μπορεί να μεταφερθεί από μία υπόσταση σε μια άλλη, και άρα η νόηση ενός προσώπου μπορεί να γίνει η νόηση ενός διαφορετικού προσώπου. Αυτή δε συνιστά την ταυτότητά του.

Ήδη από τον 18^ο αιώνα η θεωρία ταυτότητας του Locke δέχθηκε την κριτική με διαφορετικά επιχειρήματα, κυρίως από τους Butler και Reid¹⁸⁵: ο Reid υιοθετώντας την οπτική του κοινού νου στη θεώρηση της ανθρώπινης νόησης σε συνδυασμό με μια άμεσα ρεαλιστική θεμελίωση της μνήμης και της προσωπικής ταυτότητας, επισημαίνει τη σύγχυση από τον Locke, των τριών διαφορετικών κατά την άποψή του εννοιών, συνείδησης – μνήμης και προσωπικής ταυτότητας,¹⁸⁶ ενώ ο ίδιος υποστηρίζει ότι η επίγνωση παρελθόντων εμπειριών είναι στην πραγματικότητα μόνο συνειδητότητα των αναμνήσεων αυτών των γεγονότων.¹⁸⁷ Με το νοητικό πείραμα του «γενναίου αξιωματικού»¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ Για τον T. Reid, δες υποσημ. 91. Ο J. Butler (1692 – 1752) ήταν ηθικός φιλόσοφος και επίσκοπος της Εκκλησίας της Αγγλίας, που υπερασπίστηκε την εξ αποκαλύψεως πίστη στο θεό επιχειρηματολογώντας κατά του ορθολογισμού στα θέματα θρησκείας.

¹⁸⁶ *Δοκίμιο* II, κεφ. xxvii, §24.

¹⁸⁷ *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense* (1764), ό.π., 1, κεφ 3, §17 και εις *The Works of Thomas Reid*, επιμ. W. Hamilton, ό.π., σελ. 345. Δες R. Copenhaver, «Reid on Memory and Personal Identity», εις *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, εκδ. Edward N. Zalta, χειμώνας 2014.

(‘Brave Officer’ thought experiment) αποδεικνύει την διαφοροποίηση της έννοιας της ταυτότητας που χρησιμοποιεί ο Locke (personal identity), από αυτήν της αριθμητικής ταυτότητας (numerical identity). Η θεωρία δε του Locke για την προσωπική ταυτότητα σύμφωνα με τους Butler και Reid υποπίπτει στο σφάλμα της κυκλικότητας, γιατί ενώ ανάγει την προσωπική ταυτότητα στη μνήμη, η δεύτερη ήδη προϋποθέτει την επίγνωση της προσωπικής ταυτότητας.¹⁸⁹

Σύμφωνα με τη νεότερη κριτική ανάλυση της θεωρίας του Locke για την προσωπική ταυτότητα με βάση την αυτοσυνειδησία και την ενδοσκοπική ικανότητα του ανθρώπου, πρόκειται για ένα είδος ηθικής γνωσιοθεωρίας που στηρίζει την υπόθεσή του, επομένως στην βάση της αναγνώρισης του ότι είναι κάποιος το ίδιο υποκείμενο προηγούμενων πράξεων κι εμπειριών αναλαμβάνει την ευθύνη τους και

---

¹⁸⁸ Ένα μικρό αγόρι μαστιγώνεται, επειδή έκλεψε ένα μήλο. Αργότερα σαν νεαρός αξιωματικός θυμάται το μαστίγωμα. Σαν στρατηγός σε προχωρημένη ηλικία θυμάται τις γενναίες του πράξεις όταν ήταν νεαρός αξιωματικός, αλλά έχει ξεχάσει την τιμωρία του μαστιγώματος της παιδικής του ηλικίας. Εάν ίσχυε η θεωρία του Locke για την ταυτότητα, που την ανάγει στη μνήμη και σε μια ιδιότητα λογικά μεταβατική (transitive) που υπαγορεύει η έννοια της αριθμητικής ταυτότητας – εάν $A = B$ και $B = C$, τότε $A = C$ –, τότε δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι το νεαρό αγόρι και ο γηραιός στρατηγός είναι το ίδιο πρόσωπο. *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785), ό.π., 3, κεφ. 6 και εις *The Works of Thomas Reid*, επιμ. W. Hamilton, ό.π., σελ. 276. Δες Rebecca Copenhaver, "Reid on Memory and Personal Identity", ό.π.

¹⁸⁹ T. Reid, *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785), ό.π., 3, κεφ. 6 και εις *The Works of Thomas Reid*, επιμ. W. Hamilton, ό.π., σελ. 277. Δες Rebecca Copenhaver, "Reid on Memory and Personal Identity", ό.π.

τούτο αποτελεί προϋπόθεση μιας εξατομικευμένης ηθικότητας που συνάδει με τις ηθικοπολιτικές απόψεις του Locke.¹⁹⁰

Έτσι, για να συνοψίσουμε τον κατά Locke ορισμό της συνείδησης, μπορούμε να την θεωρήσουμε ως την επίγνωση του προσωπικού συνεκτικού εξελικτικού δεσμού αυτοβιογραφικών μνημών – πράξεων, συναισθημάτων κ.ο.κ. - που έχει οικειοποιηθεί ο νους ως ατομικά δικές του και δη στο πλαίσιο μιας ηθικοπολιτικής αναγνώρισης του δικαιώματος για ελευθερία επιλογής – θρησκευματος, πολιτεύματος κλπ.

Οι αντιρρήσεις που μπορούν να προβληθούν εύλογα στην προσέγγιση αυτή που ταυτίζει την προσωπική ταυτότητα με την αυτοσυνειδησία, προέρχονται από επισκόπηση παραδειγμάτων απώλειας μνήμης ή ψευδαισθήσεων. Κυρίως όμως η κριτική αναφέρεται στην περιορισμένη στον στενό ατομικό ενδοσκοπικό χώρο χωρίς την κοινωνικότητα και ιστορικότητα που συμβάλλουν – όπως κυρίως η φιλοσοφία των επόμενων αιώνων τόνισαν – τα μέγιστα στον προσδιορισμό της ανθρώπινης ταυτότητας. Εν προκειμένω, η μελέτη των εξωγενών παραγόντων που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, τις πράξεις και την εικόνα του ατόμου στο κοινωνικό του πλαίσιο, σε ολότητες και ταυτότητες συλλογικού χαρακτήρα, χαρακτηρίζει τον 19^ο αιώνα όπως και συγκεκριμένες εξελίξεις στο

---

¹⁹⁰ Ο.π., σελ. 35. Πρβλε John Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, ό.π., John Locke, *Δοκίμιο για την ανεκτικότητα - Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, ό.π. και John Locke, *Κράτος και Εκκλησία*, ό.π.

πεδίο των ψυχολογικών ερευνών, προαναγγέλλεται όμως από επιστημάνσεις και φιλοσοφικές προϋποθέσεις του *Λοκιμίου*.

Περισσότερο συγκεκριμένα, ο εννοιολογικός καθορισμός του προσώπου όπως και άλλων καθολικών εννοιών – όπως η ίδια η έννοια της ταυτότητας - τυγχάνουν κοινωνιολογικών εξηγήσεων και γλωσσολογικών αναλύσεων. Από τη σκοπιά της ψυχολογίας, η σχολή της μορφολογικής (Gestalt) ψυχολογίας¹⁹¹ είδε με κριτικό τρόπο την Λοκιανή στατική ενδοσκοπική ταυτότητα. Η φαινομενολογική προσέγγιση επίσης¹⁹² ανέπτυξε τη δική της κριτική κι έχει σημαντική εφαρμογή στον τομέα της αντίληψης του σώματος που, όπως και τα

---

¹⁹¹ Ρεύμα της ψυχολογίας του 20^{ου} αιώνα - με κύριους εκπροσώπους τους Wertheimer (1880-1943), Köhler (1887-1967), Koffka (1886-1941), οι οποίοι επεξεργάστηκαν μια παραλλαγή της ενδοσκοπικής μεθόδου και στο πλαίσιο μιας εκδοχής φιλοσοφικού μονιστικού υλισμού, μετέφερε στο πεδίο της ψυχολογικής μελέτης γνωστικά πρότυπα της φυσικής επιστήμης, με κύριο πόρισμα την άποψη ότι η συνείδηση συλλαμβάνει ολοκληρωμένες εικόνες των στοιχείων της πραγματικότητας και όχι ξεχωριστά τμήματα ή στοιχεία. Η ονομασία της σχολής προέρχεται από την έννοια Gestalt που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως ολοκληρωμένη λειτουργική δομή, ένα ενιαίο δηλαδή πρωταρχικό φαινόμενο μη αναγώγιμο ή εξηγήσιμο σε επί μέρους ατομικά στοιχεία. Αντιθέτως οι ιδιότητες των στοιχείων της καθορίζονται κι εξηγούνται από το όλο στο οποίο εντάσσονται. Ο τρόπος δε γνώσης της Gestalt, δεν είναι άλλος από την *διόραση* (insight), ένα είδος άμεσης αντίληψης των σχέσεων μεταξύ των φαινομένων της συνείδησης.

¹⁹² Ο Maurice Merleau-Ponty (1908 – 1961) εκπροσωπεί αυτήν την χαρακτηριστική εκδοχή αντίδρασης στην εμπειριστική σταθερή λογική ταυτότητα, από τη σκοπιά της φαινομενολογικής θεωρίας για την αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αντίληψη δεν πρέπει να θεωρείται προϊόν εξατομικευμένων αισθητηριακών εντυπώσεων, όπως η Λοκιανή παράδοση υπαγόρευε, αλλά έχει μια πρωταρχική σύνδεση με τον «κόσμο της ζωής» (*Lebenswelt*), επομένως μια πρακτική/ ενεργό διάσταση. Βλ. το έργο του *Phénoménologie de la perception*, Gallimard, 1945 (*Phenomenology of Perception*, μετάφρ. του Colin Smith Humanities Press / New York και Routledge & Kegan Paul, London 1962 και νέα μετάφρ. του Donald A. Landes Routledge, New York 2012). Αποτέλεσμα αυτής της θεωρίας για την αντίληψη είναι ότι η ταυτότητα όσων αντιλαμβανόμαστε προσδιορίζεται όχι από τα σταθερά χαρακτηριστικά του αισθητού αντικειμένου, αλλά από τη διαφορά και την υπέρβαση. Βλ. Χαρά Μπανάκου-Καραγκούνη, *Διαστάσεις του ορατού: η φιλοσοφία της τέχνης στο έργο του M. Merleau-Ponty*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2008, σελ. 85.

εξωτερικά της νόησης πράγματα του *Λοκιμίου*,¹⁹³ συνιστά ένα συνεχώς αναπλαθόμενο σημείο αναφοράς της αίσθησης και ανοίγει νέους ορίζοντες στον τομέα της σωματοψυχοπαιδαγωγικής.¹⁹⁴

Το πρόβλημα της αδυναμίας γνώσης των άλλων νοήσεων που προκύπτει ως επακόλουθο της οπτικής του¹⁹⁵ φωτίζεται από τις μεταγενέστερες εξελίξεις στον κλάδο της ψυχολογίας, αλλά και στον ειδικό κλάδο της αναλυτικής σκέψης του 20ού αιώνα, την φιλοσοφία του νου.¹⁹⁶

---

¹⁹³ M. Merleau-Ponty, *L'Œil et l'esprit*, Gallimard, Paris 1961 (*Eye and Mind*, μετάφρ. του Carleton Dallery εις *The Primacy of Perception*, επιμ. James Edie, Northwestern University Press, Evanston 1964, σελ. 159 - 190. Αναθεωρημένη μετάφρ. του Michael Smith εις *The Merleau-Ponty Aesthetics Reader*, 1993, σελ. 121 - 149) και του ιδίου, *Le Visible et l'invisible, suivi de notes de travail*, επιμ. Claude Lefort, Gallimard, Paris 1964 (*The Visible and the Invisible, Followed by Working Notes*, μετάφρ. του Alphonso Lingis, Northwestern University Press, Evanston 1968). Δες επίσης Χαρά Μπανάκου-Καραγκούνη, *Διαστάσεις του ορατού: η φιλοσοφία της τέχνης στο έργο του M. Merleau-Ponty*, ό.π.

¹⁹⁴ Βλ. κυρίως F. J. Varela, E. Thompson & E. Rosch, *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*, MIT Press, Cambridge 1991 και D. Bois, H. Bourhis, E. Berger, «Le corps Sensible comme lieu de connaissance: propositions pour une intelligence sensorielle» - Actes du colloque de 2011: *Les approches sensibles du corps. Hybridations, immersions et formations dans les pratiques corporelles*, Université Henri Poincaré, Nancy 2013. Δες επίσης D. Bois, *Το αισθητό και η κίνηση*, εκδ. Κινούν, Αθήνα 2007.

¹⁹⁵ Σύμφωνα με την παραστασιοκρατία του Locke, οι άλλοι, εάν υπάρχουν ως πραγματικά όντα, είναι ιδέες της νόησής μου και μόνο ως ιδέες μπορώ να τους γνωρίσω. B. Russell, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 329. Το σημείο αυτό χρήζει περαιτέρω ανάλυσης και θα διαφωτισθεί, μαζί με άλλα σύγχρονα προβλήματα της Λοκιανής σκέψης στον Β' τόμο της μελέτης μας.

¹⁹⁶ Η σύγχρονη φιλοσοφία του νου (Philosophy of Mind) μετά τον Wittgenstein, εκτείνεται κατ' εξοχή στον χώρο της Αγγλο -Αμερικανικής φιλοσοφίας και σε ένα σημαντικό μέρος της ασχολείται με ζητήματα που θέτει η Λοκιανή εμπειριστική φιλοσοφία της νόησης. Εκτός από τα προβλήματα σχετικά με την αντίληψη – που θίξαμε σε προηγούμενο μέρος της εργασίας μας, στο ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας και γενικότερα ως προς το πρόβλημα του εαυτού (self), έχουμε σειρά φιλοσόφων που κρατούν θερμό το σύγχρονο ενδιαφέρον των συζητήσεων. Αναφέρουμε επιγραμματικά στο πλαίσιο της εισαγωγής μας τα παραδείγματα των Roderic Chisholm (ο οποίος μάλιστα αρνείται την ψυχολογική αντιμετώπιση του προβλήματος της προσωπικής ταυτότητας

Το *Δοκίμιο* θέτει τις αρχές ενός προβληματισμού κι ενός διαλόγου για τη φύση της νόησης που συνεχίζεται ως τις μέρες μας σε μια αισθητά διαφορετική από την προγενέστερη φιλοσοφική βάση, όπου πρωτοστατούσε η αριστοτελική μεταφυσική και λογική σκέψη. Ας συνοψίσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του προβληματισμού που επιβιώνουν μέχρι σήμερα, με βάση τα προηγούμενα:

i) Η ενδοσκόπηση – ή ενδοπαρατήρηση ή τα νοερά πειράματα – γίνεται τελικά βασική ψυχολογική μέθοδος μελέτης και γνώσης της νόησης.

ii) Η αναγωγή των εννοιών, *συνείδηση, πρόσωπο* κλπ σε βιολογικούς παράγοντες, π.χ. στον εγκέφαλο, ενώ έχει τα τελευταία χρόνια μετατραπεί σε κυρίαρχο πρότυπο επιστήμης και φιλοσοφίας του νου, τέθηκε την εποχή του *Δοκιμίου* του Locke, μέσα από τον προβληματισμό του για την σχέση σώματος και προσωπικής ταυτότητας.

θεωρώντας την απλή και μη περαιτέρω αναλύσιμη έννοια), Paul Grice (για τον οποίο ισχύει στην περίπτωση της συνείδησης της ταυτότητας η διαδικασία μιας σειράς σταδίων στην προσωπική ζωή του καθενός, όπου το καθένα συνδέεται με τα αμέσως προηγούμενα μέσω της μνήμης) και Sydney Shoemaker (για τον οποίο ισχύει η έννοια της quasi – μνήμης, μιας μνήμης δηλαδή υπό προϋποθέσεις και μάλιστα υπό τον όρο να έχει η ανάμνηση προκληθεί αιτιακά από κάποια συγκεκριμένη εμπειρία του παρελθόντος). Σημαντικά επίσης είναι α) το παράδειγμα της εμφύτευσης εγκεφάλων σε διαφορετικά σώματα κατά τον Βρετανό David Wiggins και η συναφής αμφισβήτηση της ταύτισης ψυχολογικής και προσωπικής ταυτότητας (από το 1970 και μετά) και β) η πρωτότυπη φιλοσοφία του Derek Parfit, ο οποίος συνέχισε τη συζήτηση περί ταυτότητας (με το έργο του *Reasons and Persons*, του 1984, με σημαντικές εφαρμογές στην αναλυτική ηθική των τελευταίων δεκαετιών) ανάγοντάς της σε ηθικό πρόβλημα, πρωτίστως σε πρόβλημα αξιών. Πρβλε άρθρο <http://www.britannica.com/topic/personal-identity>.

iii) Ο Locke έστρεψε την προσοχή της φιλοσοφίας στην ηθική βάση του προβλήματος της προσωπικής ταυτότητας δίνοντας έτσι ερείσματα στην μέχρι σήμερα ταύτιση προσωπικότητας και αυτοσυνείδησης από ορισμένες φιλοσοφικές σχολές.¹⁹⁷

iv) Η φιλοσοφική εξέταση της ανθρώπινης νόησης που με τόσο συστηματικό τρόπο εισηγήθηκε στο *Δοκίμιο* ο Locke, εξοικειώνει το κοινό της φιλοσοφίας με τον ιδιαίτερο κριτικό και γριφώδη τρόπο εξέτασης του ψυχισμού που συνεχίζεται μέχρι σήμερα στους κλάδους της φιλοσοφικής ψυχολογίας, της φιλοσοφίας του νου αλλά και της γνωσιακής επιστήμης, δικαιώνοντας και αναβαθμίζοντας έτσι το ρόλο της φιλοσοφίας στους τομείς αυτούς.¹⁹⁸

γ) Ο φιλοσοφικός προσδιορισμός που επιχειρεί για την *συνείδηση* ο Locke αποδεικνύεται ενεργός, εκτός από την ιστορία της φιλοσοφίας, και στην ανάπτυξη συγκεκριμένων ψυχολογικών μεθόδων και σχολών. Πραγματικά, μια νέα εποχή για την ψυχολογία άρχισε με την έμφαση που έδωσε ο Locke στην έννοια της *συνείδησης*, η οποία αντικατέστησε βαθμιαία την έννοια της ψυχής και το καθαρά μεταφυσικό περιεχόμενο που είχε ως άυλη ουσία.

---

¹⁹⁷ Ant. Kenny, επιμ., *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 196.

¹⁹⁸ J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα: Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17ος-18ος αι.)*, ό.π., σελ. 88.

Το προχώρημα που συντελέσθηκε ωστόσο πέρα από τις θεωρίες αυτές προκύπτει από την κριτική που ασκήθηκε στον ενδοσκοπικό ατομικισμό ως τη βάση της ψυχολογίας και της έρευνας της γνώσης. Την κριτική δηλαδή προς την υπόθεση ότι το υποκείμενο που παρατηρεί τον εαυτό του, τις σκέψεις και τα συναισθήματά του, συνειδητοποιεί την προσωπική ταυτότητά του και γνωρίζει τον εαυτό του, ταυτίζοντας αυτήν την εσωτερική γνώση του εαυτού με την αυτοσυνειδησία ως το εσωτερικό μάτι στο οποίο αποκλειστικά το ένα και μοναδικό υποκείμενο έχει πρόσβαση. Θεωρείται δε ότι αυτή η αποκλειστικότητα της προτεραιότητας του πρώτου προσώπου που ο 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας πρόβαλλαν σε τόσο μεγάλο βαθμό, ήταν η αφορμή πολλών επιστημολογικών δυσχερειών, καθώς απέκοπτε το σωματικό από το πνευματικό στοιχείο της και έτσι – μεταξύ άλλων – συνέτεινε στο λεγόμενο πρόβλημα σώματος – ψυχής: Σε μια νεότερη εκδοχή του προβλήματος αναζητείται το πώς κι εάν οι σωματικές καταστάσεις προκαλούνται από ψυχικούς παράγοντες ή αντιστρόφως, αν οι ψυχονοητικές καταστάσεις οφείλονται κι επομένως εξηγούνται μέσω των σωματικών και φυσικών διεργασιών του βιολογικού οργανισμού.

Την ενδοσκοπική ψυχολογία που, διακρίνοντας την πνευματική από τη φυσική πραγματικότητα, τόσο ως προς την ουσία, όσο και ως προς τη γνωσιμότητά της, έλκει την καταγωγή της στον Locke – και πριν από αυτόν, στον Descartes – προσυπέγραψαν σημαντικές

προσωπικότητες που όρισαν την ιστορική αφετηρία της Ψυχολογίας ως επιστήμης.¹⁹⁹

Πέραν όμως αυτής της καίριας επιλογής, η παράδοση του εμπειρισμού στη μελέτη του ψυχισμού, δίνει σχεδόν το αποκλειστικό υπόβαθρο της νεότερης επιστήμης της ψυχολογίας. Της επιστήμης, όπου η παρατήρηση και το πείραμα αποτελούν τη βασική αρχή της μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς.²⁰⁰

Η νεότερη ιστορία της ψυχολογίας καθώς συνεξελίσσεται μαζί με αντίστοιχες κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις και ιδεολογικά φαινόμενα, αξιολογεί τόσο τις επιστημονικές όσο και τις φιλοσοφικές ανακαλύψεις της εποχής και ασφαλώς τα όσα διερεύνησε για την ψυχή και το νου στο έργο του ο Locke. Στους Γάλλους υλιστές είδαμε την προώθηση της υλικής φύσης του ανθρώπινου ψυχισμού αλλά και την εξάρτησή της από το κοινωνικό περιβάλλον. Την εποχή αυτή χαρακτηρίζει ακόμη η πίστη στην ανωτερότητα του ανθρώπου τόσο σε

---

¹⁹⁹ Στην Μορφολογική Ψυχολογία (Gestalt) αναφερθήκαμε προηγουμένως. Ο ψυχοφυσικός παραλληλισμός του Wundt και ο λειτουργισμός του Brentano (1838-1917), έφεραν στο προσκήνιο της ψυχολογικής μεθόδου την μελέτη των φαινομένων της συνείδησης, ενώ ο Titchener (1867-1927) (η σχολή του Würzburg) επίσης έδωσαν έμφαση στο υποκειμενικό στοιχείο της ψυχολογικής παρατήρησης με τη μορφή της συνειδητής κατανόησης της εμπειρίας.

²⁰⁰ Η εμπειριστική παράδοση στην ψυχολογία έχει βρετανική καταγωγή και συγκεκριμένα προ του Locke, στο έργο του Francis Bacon, ο οποίος διαπίστωσε προβλήματα κι ελλείψεις στην ανθρώπινη νόηση και αναζήτησε την ιδιαίτερη φύση της, ενώ σε αυτήν αναζήτησε και τις αιτίες των ψευδαισθήσεων και των δεισιδαιμονιών των ανθρώπων. Για την εμπειριστική αφετηρία της ψυχολογίας δεξ κυρίως D. Myers, *Psychology*, Hope College, Michigan 2004⁷.

σχέση με τα άλλα όντα της φύσης όσο και ως προς τις βελτιωτικές του δυνατότητες για αυτοπραγμάτωση.

Ο εισηγητής της συνειρμικής ψυχολογίας (associationist theory), David Hartley (1705-1757),²⁰¹ όχι μόνο υιοθετούσε την θέση του Locke για την αρχική «άγραφη» ιδιότητα της ψυχής, αλλά ανέπτυξε μια συστηματική θεωρία αιτιακών συνδέσεων με την συναγωγή ψυχολογικών νόμων με βάση την υλική αλληλεπίδραση και τη βιολογική αφετηρία του ψυχικού συνειρμισμού.²⁰²

---

²⁰¹ Το κυριότερο έργο του δημοσιεύθηκε το 1749 (*Observations on Man, his Frame, his Duty, and his Expectations*), μετά το *Essai sur l'origine des connaissances humaines* του Condillac (1746), επίσης επηρεασμένου από τις ιδέες του Locke. Άλλη επιρροή που υποστηρίζεται ότι δέχθηκε ο Hartley στις θεωρίες του ήταν του Isaac Newton και όσων υποστήριζε για το νευρικό σύστημα στα *Principia*. Αλλά και από τον John Gay (1699—1745) και τη ψυχολογική του θεωρία (*Dissertation concerning the Fundamental Principles of Virtue or Morality*). Ο Hartley ασκούσε το επάγγελμα του γιατρού και ήταν μέλος της περίφημης Royal Society. Βλ. "Hartley, David" εις *Encyclopædia Britannica*, εκδ. H. Chisholm, Cambridge University Press, 1911, τ. 13. Ο σημαντικότερος οπαδός του και προαγωγός των ιδεών του ήταν ο Joseph Priestley (1733-1804), σημαντικός επίσης επιστήμονας που κατέφυγε στις ΗΠΑ από αντιδράσεις προς τις ιδέες του και διωγμούς στην Αγγλία.

²⁰² Περισσότερο αισθησιοκράτης από τον εμπνευστή του, θεωρούσε την αίσθηση την πραγματική βάση της γνώσης και μάλιστα ως ένα προ-συνειδησιακό στοιχείο που εντυπώνεται στο σώμα πριν να αναπτυχθεί η συνείδηση, μια έννοια που έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στη φιλοσοφία του του Locke. Ανέπτυξε επίσης τη θεωρία των δονήσεων (vibrations) των νεύρων, μέσω των οποίων μεταδίδονται στον εγκέφαλο για να δημιουργήσουν τις ιδέες, όταν συνειδητοποιείται η εξωτερική επίδραση των αντικειμένων στο σώμα και αμφίδρομα ο εγκέφαλος με τις «δονήσεις» που μεταδίδει στο μυϊκό σύστημα προκαλεί αντανακλαστικά κινήσεις. Η θεωρία του είχε μεγάλες ηθικές, αλλά και κοινωνικές κι εκπαιδευτικές προεκτάσεις, με παράλληλη επίδραση στη βιολογία, ηθική, αισθητική, λογική και παιδαγωγική.

Η ψυχολογία στους επόμενους αιώνες, είτε ως ενδοσκοπική – ιδεαλιστική ψυχολογία είτε ως πειραματική ψυχολογία και ανεξάρτητη πλέον επιστήμη διήλθε πολυδαίδαλους μετασχηματισμούς σε μια αλληπάλληλη διαπλοκή με τις θετικές επιστήμες (φυσική, βιολογία, νευροφυσιολογία) και με τη φιλοσοφία (ιδεαλισμός, διαλεκτικός υλισμός).²⁰³ Η Λοκιανή επίδραση όμως ως μια αφετηρία πρωτογενούς φιλοσοφικής μεν έμπνευσης αλλά με τόσο πολυδύναμες διαχρονικές συνέπειες, επιβεβαιώνεται σε πολλά σημεία της, ακόμη και όταν η κριτική αποδεικνύει τα σφάλματα και τις ελλείψεις της.

---

²⁰³ L. S. Vygotsky, *The Problem of Consciousness* (1933), εις R. W. Rieber & J. Wollock (επιμ.), *The Collected Works of L.S. Vygotsky*, Problems of the Theory and History of Psychology, Τόμος 3, Plenum Press, New York 1997, σελ. 129 – 138. Πρβλε Α. Petrovsky, *Psychology in the Soviet Union: a historical outline*, Progress Publishers, Moscow 1990 και Mikhail, Yaroshevsky, *Lev Vygotsky*, Progress Publishers, Moscow, 1989 και του ιδίου, *A History of Psychology*, ό.π.

IV. iii Οι εκδόσεις των έργων του Locke και οι μεταφράσεις του *Δοκιμίου*

Η επίδραση του Locke και του *Δοκιμίου* υπερβαίνει την παράδοση του Αγγλικού εμπειρισμού, ακόμα και τα όρια της φιλοσοφίας. Αφορά πεδία διαφορετικής προέλευσης και εμβέλειας στην ιστορία της σκέψης και προσωπικότητες, της λογοτεχνίας, γλωσσολογίας, πολιτικής, ψυχολογίας.²⁰⁴

Μια πρώτη σύντομη περίληψη 92 σελίδων του *Δοκιμίου* δημοσιεύθηκε στην *Bibliothèque universelle et historique* από το Φεβρουάριο έως το Μάρτιο 1688. Στη συνέχεια, η πρώτη έκδοση έγινε το Δεκέμβριο του 1689, και αποτέλεσε σχεδόν αμέσως αντικείμενο αντιπαραθέσεων τόσο στην Αγγλία όσο και στην Ευρωπαϊκή ήπειρο για 50 σχεδόν χρόνια. Μια από τις πρώτες αντιπαραθέσεις αφορούσε τη σχέση εμφύτων και επίκτητων ιδεών λαμβάνοντας υπόψη ότι η επίθεση του Locke στις έμφυτες ιδέες ήταν μέρος της αντι-απολυταρχικής του διάθεσης και της έμφασης που ήθελε να δώσει στη σημασία της ελεύθερης και αυτόνομης έρευνας. Από τους επικριτές του, ο επίσκοπος Stillingfleet υποστήριξε ότι οι ιδέες του οδηγούσαν

---

²⁰⁴ Όπως ήταν οι Swift, Johnson, Sterne, Voltaire, Priestley και Jefferson, κ.ά. Σχετικά με το ιστορικό των εκδόσεων και λοιπά ιστορικά στοιχεία βλ. Άρθρο εις *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ηλεκτρονική έκδοση, πρώτη έκδοση Σεπτ. 2, 2001, αναθεωρημένη Μάιος 5, 2007, <http://plato.stanford.edu/entries/locke/>. Πληρέστατες πληροφορίες εις <https://www99.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/ch0e.html>

στον σκεπτικισμό και ότι η έννοια της ουσίας που ανέπτυξε, υπέσκαπτε τελικά το δόγμα της Αγίας Τριάδας.²⁰⁵

Πολύ σημαντική θεωρήθηκε και η θεωρία του για την προσωπική ταυτότητα, ενώ η συζήτηση συνεχίστηκε ακόμα και τον 20ό αιώνα. Αντίστοιχα και η υποστήριξή του στην ελευθερία της πράξης προκάλεσε το φιλοσοφικό ενδιαφέρον.²⁰⁶ Ο Locke τοποθετείται στην αρχή των εξελίξεων στη φιλοσοφία της γλώσσας και της ανάπτυξης της γλωσσολογίας ως σύγχρονης επιστήμης.²⁰⁷

Oi Two Treatises of Government δημοσιεύθηκαν αρχικά ανώνυμα καθώς και οι *Επιστολές του για την Ανεξιθρησκεία* και κατόπιν αναγνωρίστηκαν από το συγγραφέα: Η *Επιστολή (Epistola de Tolerantia)* γράφτηκε το 1685 στην Ολλανδία, όπου είχε αυτοεξορισθεί ο συγγραφέας, για να «θέσει εαυτόν εκτός» της δυσμένειας του απολυταρχικού και μισαλλόδοξου καθεστώτος των Stuart. Παραλήπτης ήταν ο φίλος του θεολόγος Philip van Limborch - ωστόσο, η *Επιστολή*

---

²⁰⁵ Δες υποσημ. 74 και 251 του παρόντος. Ο Locke επηρέασε με τις απόψεις του για την ορθολογική θρησκεία τους θεϊστές του 18^{ου} αιώνα, John Toland και Anthony Collins (υποσημ. 258 του παρόντος) κ.ά.

²⁰⁶ Gideon Yaffe, *Liberty Worth the Name*, Princeton University Press, 2000. Ο συγγραφέας υποστηρίζει την σύγχρονη εφαρμογή της αντίληψης του Locke στις τρέχουσες συζητήσεις για την ελεύθερη βούληση (free will) και τη θεωρία της συμβατότητας (compatibilism) μεταξύ ελευθερίας της βούλησης και αιτιοκρατίας (determinism).

²⁰⁷ Α. – Σ. Αλεξιάδου, *Γλώσσα και Νόηση στον Αγγλικό Εμπειρισμό: Το παράδειγμα του Locke*, ό.π., κυρίως σελ.113 – 163.

δημοσιεύθηκε ανώνυμα (στο λατινικό πρωτότυπο) το 1689 και, τον ίδιο χρόνο, σε αγγλική μετάφραση του William Porple, ανώνυμα πάλι. Όπως προείπαμε, είχαν ευρύτατη επιρροή σε μεταγενέστερες τάσεις κι εξελίξεις της Ευρωπαϊκής και Αμερικανικής ιστορίας. Στη Γαλλία ο Locke έχασε έδαφος, αμέσως μετά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, όταν οι Άγγλοι άρχισαν να θεωρούνται συντηρητικοί στη Γαλλία. Γενικά, κατά τον όψιμο 18^ο και τον 19^ο αιώνα οι αντιλήψεις του Locke, αν και είχε θεωρηθεί πρόδρομος της Γαλλικής και Αμερικανικής επανάστασης, υποχώρησαν απέναντι στον ωφελιμισμό και σε πολλά σημεία - αν και παρεξηγήθηκε η σημασία τους - απορρίφθηκαν.

Στο Ελληνικό κοινό μάλιστα ο Locke έγινε πρόσφατα ευρύτερα γνωστός από τη μετάφραση της *Δεύτερης πραγματείας περί κυβερνήσεως*,²⁰⁸ αλλά και της *Επιστολής για την ανεξιθρησκία*.²⁰⁹ Επίσης, σε εκδόσεις – μεταφράσεις κυρίως - αλλά και μελέτες και αρθρογραφία των Π. Κιτρομηλίδη, Γ. Πλάγγεση, Θ. Πελεγρίνη, Δ. Αναστασόπουλου και Γ. Πολίτη κατά τις τελευταίες δεκαετίες, διαφαίνεται το έντονο ενδιαφέρον των Ελλήνων ερευνητών πρώτιστα για τις ηθικοπολιτικές απόψεις του φιλοσόφου. Το *Δοκίμιο*, μετά την παρουσίαση των μελετών το Β. Κρουστάλλη για το θέμα της προσωπικής ταυτότητας, με παράλληλη μετάφραση εκτενών

---

²⁰⁸ Μετάφρ. Π. Κιτρομηλίδη, ό.π.

²⁰⁹ Μετάφρ. Γ. Πλάγγεση, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσ/νίκη, 1988. Η ελληνική έκδοση παραθέτει και το λατινικό κείμενο.

αποσπασμάτων, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον σπουδαστών της φιλοσοφίας σε πρόσφατες διπλωματικές και διδακτορικές διατριβές.²¹⁰

Ωστόσο, η Λοκιανή φιλοσοφία γενικότερα και ειδικότερα το *Δοκίμιο*, είχαν μια ευρύτατη αποδοχή την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού, το 18^ο αιώνα και έχει θεωρηθεί ως «ένα ριζοσπαστικό βήμα προς το πνεύμα της εποχής».²¹¹ Η πρώτη Ελληνική μετάφραση του *Δοκιμίου* έρχεται στο φως από τον Ζακύνθιο ιερέα Αντώνιο Κατήφορο, γύρω στο 1840. Κοντά του μαθήτευσε ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος θεωρείται ο επίσημος εισηγητής της φιλοσοφίας του Locke. Ο Βούλγαρης εκπόνησε μετάφραση αποσπασμάτων του Δοκιμίου, μάλλον στη δεκαετία 1740-1750 και η οποία σώζεται σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Φέρει δε τον τίτλο: *Υποτύπωσις ή υπόμνημα φιλοσοφικός περί του κατά άνθρωπον νου εκ του Άγγλου Λωκίου*. Ο Ιωάννης Λιτίνος, επίσης ακολουθώντας το παράδειγμα του Αντωνίου Κατήφορου, εκδίδει το 1796 στη Βενετία μετάφραση του *Δοκιμίου* από την επιτομή του Άγγλου John Wynne.²¹²

---

²¹⁰ Συχνές αναφορές και παρουσιάσεις των παραπάνω μεταφράσεων και μελετών κάνω σε αρκετά σημεία της παρούσας εισαγωγής.

²¹¹ Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», εις *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8^ο: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1821)*, κεφ. 10, Δομή, Αθήνα 2006, σελ. 506 - 553.

²¹² *Εγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικόν, ή, Επιτομή ακριβεστάτη του Δείγματος / του κυρίου Λοκίου περιβοήτου φιλοσόφου περί της ανθρωπίνης διανοίας ; μεταφρασθείσα εκ της αγγλικής διαλέκτου*. Ενετήσιν: τυπ. Νικόλαος Γλυκός, (ο εξ Ιωαννίνων), 1796. Φυλλάσσεται στη Γεννάδειο

Στα κείμενα του Βούλγαρη διαφαίνεται τόσο η αποδοχή όσο και η παρέκκλιση από τις γνωσιοθεωρητικές απόψεις του Locke, ως προς το ότι μαζί με την αίσθηση και τη νόηση ως πηγές των ιδεών της κατά Locke γνώσης ο νεοέλληνας στοχαστής αποδέχεται και την αποκάλυψη, ως πηγή ιδεών πέρα από τον Λόγο, μια έννοια που αποδίδει το στοιχείο της έλλογης θρησκείας που πρεσβεύει ο Locke. Ο Βούλγαρης προφανώς επηρεασμένος από την κριτική που υφίσταται ο Locke την περίοδο του όψιμου 18^{ου} αιώνα ως υλιστής, τονίζει τον θείο παράγοντα ως δημιουργό των εννοιών στον ανθρώπινο νου, πέρα από την φύση και την υλική πραγματικότητα.

Μετά τον Βούλγαρη, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Αθανάσιος Ψαλίδας, παρουσιάζονται περισσότερο ρηξικέλευθοι επηρεαζόμενοι από τις θεϊστικές τάσεις της Λοκιανής σκέψης, υιοθετώντας μία

Βιβλιοθήκη. Και, <https://www99.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/ch0e.html>: *Encheiridion metaphysiko-dialektikon ē epitomē akrivestatē tou deigmatos tou kyriou Lokkiou*. ... Enetiēsīn [Venice], 1796, σελ. 316. Translation of [Soave](#)'s Italian version of the [Wynne](#) abridgement [[Locke #393](#)] *Saggio filosofico di Gio. Locke su l'umano intelletto*. Compendiato dal Dr. [Wynne](#). Tradotto, e commentato da Francesco [Soave](#) ... In Milano. Per Gaetano Motta. MDCCLXXV [1775], 3 vols. Translation from Bosset's French translation of the Wynne abridgement [[Locke #365](#)], with a number of appendices interspersed.

Πρβλε Ά. Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το "Δοκίμιο" του John Locke», εις *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 7, 1954, σελ. 128 – 149. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σελ. 233 – 237. Του ιδίου, «John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South – East Europe», εις G.A.J. Rogers (εκδ.), *Locke's Philosophy, Content and Context*, Clarendon Press, Oxford 1994, σελ. 218 – 235. Επίσης, Αθ. Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», εις *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κέρκυρα, 1 – 3 Δεκ. 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009, σελ. 509 – 524.

κριτική διάθεση προς το έργο του. Η εδραίωση της Λοκιανής φιλοσοφίας αποδεικνύεται στις παιδαγωγικές απόψεις των Ιώσηπου Μοισιόδακα και Γαβριήλ Καλλονά στις *Παιδαγωγίες* τους (1799, 1800 αντίστοιχα) καθώς αναφέρονται σε αποσπάσματα από το έργο του Locke, *Some Thoughts concerning Education*. Το γενικότερο παιδαγωγικό ενδιαφέρον του αιώνα στρέφεται στα διδάγματα των Locke, Condillac και Kant.²¹³ Αλλά και στο *Διάλογο για τη Γλώσσα* του Διονυσίου Σολωμού γίνεται αναφορά στις διαφωτιστικές απόψεις του Locke στο ευαίσθητο για την νεοελληνική πραγματικότητα θέμα της γλώσσας.²¹⁴

---

²¹³ «.....είναι οι καλοί μεταφυσικοί, εκείνοι οπού έκαμαν μίαν μακράν και ορθήν σπουδήν του ανθρωπίνου νοός, οι Λόκ, οι Κονδυλλιάκ, οι Κάντ. Αυτούς και τους οπαδούς των πρέπει να ακούη τινάς, μάλιστα όταν είναι λόγος δια τας πρώτας γνώσεις οπού πρέπει να δώσωμεν εις τα παιδιά.» (Δανιήλ Φιλιππίδης (μετ.), *Condillac, Λογική*, Βιέννη 1801, σελ. ια'). Παραθέτουν οι Ρ. Αργυροπούλου – Α. Ταμπάκη, ό.π. Πρβλε Ath. Leontsini, “The Role of Philosophy in Citizenship during the Neohellenic Enlightenment”, εις Ρ. Kemp – Α. Sorensen, *Politics in Education*, ό.π., σελ. 56 – 74.

²¹⁴ «Η καλλιέργεια της γλώσσης ενός έθνους καλλιεργεί και πλουτίζει το πνεύμα του έθνους· τό λέγει ο Λώκιος, ο Κονδυλλιάκ· το λέγουν όλοι οι σοφοί της Ευρώπης, το έθνος οπού αμελεί την γλώσσαν του, δεν έχει γλώσσαν, είναι αυτόχημα βουβόν.» (Γρηγόριος Κωνσταντάς (μετ.), Φρ. Σοαίου (Fr. Soave), *Στοιχεία λογικής, μεταφυσικής και ηθικής*, Βιέννη 1818², σελ. 22) και «Μετά τον Λόκκιον υπήρξε μέγας εξίσου παρατηρητής του ανθρωπίνου πνεύματος ο Κονδιλιάκης, όστις επλούτισε την επιστήμην ταύτην μέ νέας παρατηρήσεις και αναπτύξεις.» (Νεόφυτος Βάμβας, *Στοιχεία της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1838, προλεγόμενα, σελ. ιζ'): Παραθέτουν οι Ρ. Αργυροπούλου – Α. Ταμπάκη, ό.π. Και στα λεγόμενα του φίλου: «με κάνεις να θυμηθώ τα λόγια του Λόκ· Η γλώσσα είναι ένα μεγάλο ποτάμι, εις το οποίον έχουν ανταπόκρισι τα όσα γνωρίζει ο άνθρωπος, και όποιος δεν την μεταχειρίζεται καθώς πρέπει, κάνει ό,τι του βολέση, για να κόψη ή να εμποδίση τους δρόμους, με το μέσον των οποίων τρέχει η πολυμάθεια. Όποιος κάνει λοιπόν αυτό με απόφασι θεληματική, πρέπει οι άλλοι να τον στοχάζωνται εχθρόν της αλήθειας και της πολυμάθειας..... Ποιητής: ΠΟΙΗΤ. Αυτά είναι τέκνα στραβόκορμα ενός πατέρα ευμορφότατου. Ο Κονδυλλιάκ είχε 'πει 'πως η λέξι είναι το σημείο της ιδέας· δεν εφαντάσθηκε όμως ποτέ 'πως όσοι έχουν τες ίδιες λέξεις έχουν τους ίδιους στοχασμούς· τα νομίσματα εις τον τόπον, εις τον οποίον ζης, έχουν την ίδια τιμή· μ' όλον τούτο εις τα χέρια μου δεν αξίζουν, γιατί δεν ηξέρω να τα ξοδιάζω, εις τα χέρια σου αξίζουν ολίγον περισσότερο, γιατί ηξέρεις και τα οικονομείς, και εις τα χέρια ενός τρίτου εις ολίγον καιρό πληθαίνουν. Αν ήταν αυτό αληθινό, όλοι οι άνθρωποι ενός τόπου έπρεπε να έχουν τους ίδιους

Προϊόντος του 19^{ου} αιώνα η επιρροή του Locke υποκαθίσταται από επαναστατικότερες πολιτικές φιλοσοφίες της Ευρώπης και μάλιστα αυτήν του Rousseau, καθώς απηχεί τη συνείδηση της αρχαίας πολιτιστικής κληρονομιάς και την πρόσληψή της από τις άμεσες εκπαιδευτικές ανάγκες του αναγεννώμενου και υπό σύσταση Ελληνικού έθνους.²¹⁵

Οι εκδόσεις Oxford University Press προετοιμάζουν την νέα έκδοση των έργων του Locke, ενώ μέχρι στιγμής βασική έκδοση (standard) θεωρείται αυτή του 1823.²¹⁶ Οι εκδόσεις Clarendon ξεκίνησαν με την κυκλοφορία της πλήρους μορφής του *An Essay Concerning Human Understanding* από τον Peter Nidditch, το 1975. Η

στοχασμούς· διαφέρουν όμως εις αυτούς, όπως διαφέρουν εις τες φυσιογνωμίες· και αν κατά δυστυχίαν του γένους κανένας Σοφολογιώτατος ετρελλαινότουν, είναι πιθανό να εξεθύμαινε την τρέλλα του με τα ίδια λόγια, οπου ήταν συνειθισμένος να λαλή· και για τούτο είναι σωστό πράγμα να 'πώ, ότι συλλογίζεται ωσάν κ' εσένα; », από το *Διάλογο* του Δ. Σολωμού (1824).

²¹⁵ Ως προς αυτό, αφορμή να το θέσω ως μέρος της πραγμάτευσής μου στάθηκε μία σημείωση του Ανδρέα Κάλβου για την εκπαίδευση στην Ελλάδα, στην *Ωδή προς Ιονίους*, που συνέθεσε τον Ιούνιο του 1814 και η επιστολή που συνοδεύει την αποστολή του έργου του στον φίλο του Ούγγο Φώσκολο, που βρισκόταν στο Μιλάνο, όπου συμπληρώνει ο Κάλβος: «Αγαπητέ μου Φώσκολε, είναι ατύχημα ότι οι άνθρωποι ανταποδίδουν δηλητήριο σ' όποιον τους γαλουχεί! Εγώ προσωπικά, αν είχα πατρίδα τη Γαλλία, θα ήμουν με το κόμμα του Ρουσσώ. Αλλ' έχω πατρίδα μίαν άλλη, μεγαλόψυχη τόσο στην ορμή όσο και στις αρετές και σ' αυτή (αν και κείνη πολύ λίγο φροντίζει να τις διευκολύνει) θα στρέφονται πάντα οι ευχές μου.»

http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/bookfull.php?Book_ID=22883&contents=

²¹⁶ *An essay concerning human understanding*, written by John Locke, Gent. – 24th edition, with the author's last additions and corrections; complete, with notes, in one volume. – London: printed for Wiliam Baynes, 1823. Αυτή η έκδοχή, – xvi, 648 σελίδων, τυπώθηκε 10 ακόμη φορές, μέχρι την 31^η του έκδοση, το 1853.

<https://www99.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/ch0e.html>

αναμενόμενη νέα έκδοση των έργων του θα περιλάβει υλικό που δεν έχει έρθει στο φως μέχρι τώρα και πιστεύεται ότι θα φωτίσει περαιτέρω την πνευματική του εξέλιξη αλλά και την πολιτική του πορεία. Με το θάνατό του ο Locke παρέδωσε τα αδημοσίευτα κείμενα και την αλληλογραφία του στον ανηψιό του Peter King και τον 20ο αιώνα περιήλθαν στον απόγονό του Λόρδο Lovelace, ο οποίος τα παρέδωσε τελικά στην Bodleian Library Oxford.²¹⁷

Εκτός της βασικής έκδοσης της Oxford Press, υπάρχουν και οι ακόλουθες άξιες λόγου εκδόσεις:

- Aaron, R. and Gibb, J. (eds.) (1936), *An Early Draft of Locke's Essay*, Oxford: Clarendon Press
- Laslett, Peter (ed.) (1960), *Locke's Two Treatises of Government*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Abrams, Phillip (ed.) (1967), *John Locke, Two Tracts of Government*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gough and Klibansky (eds.) (1968), 'Epistola de Tolarentia', *A Letter on Toleration*, Oxford: Oxford University Press.
- Aschcraft, Richard (ed.) (1989), *The Two Treatises of Civil Government*, London: Routledge.

---

²¹⁷ Βλ. W. von Leyden, «Notes Concerning Papers of John Locke in the Lovelace Collection», εις *The Philosophical Quarterly*, τ. 2, αρ. 6, Ιαν. 1952, σελ. 63-69.

- John Locke, *The works of John Locke, with a new introduction by John W. Yolton*, London: Routledge 1997, 9 τόμοι (ανατύπωση της έκδοσης του 1794 των T. Longman, B. Law and Son, London, 1794)

- John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, Introduction and Notes: P. Phemister, Εκδ. Oxford University Press, New York 2008.

Τον 20ό αιώνα αναβίωσε το ενδιαφέρον των φιλοσόφων καθώς εμφανίσθηκαν τα κείμενα της συλλογής Lovelace, που περιλαμβάνουν επιστολές και αντίτυπα του *Δοκιμίου* και άλλα αδημοσίευτα κείμενά του. Τώρα έχουν γίνει περισσότερα πράγματα γνωστά για τον Locke κι έτσι μπορεί να τοποθετηθεί το έργο του σε ένα πληρέστερο ιστορικό, πολιτικό και πνευματικό περιβάλλον.

V. Επιλεγμένη βιβλιογραφία

V. i. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

R. I. Aaron, *John Locke*, Oxford University Press, 1955.

Bl. Bachoven, “The man of Business, the Craftsman and the Citizen, the Social Destination of Humanity in the Pedagogical Theories of Locke and Rousseau”, εις P. Kemp – A. Sorensen, *Politics in Education*, LIT Verlag, Münster 2012, σελ. 26 – 39.

Jon., Bennett, *Locke, Berkeley, Hume: Central Themes*, Oxford University Press, Oxford 1971

G. Berkeley, *Philosophical Works*; including the Works on Vision, A. A. M. Ayers (εκδ.), Everyman, London, 1993.

_____, *Three Dialogues between Hylas and Philonous*, Jonathan Dancy (εκδ.), OUP, Oxford - New York, 1998.

_____, *Trois Dialogues entre Hylas et Philonous*, μετάφραση στα γαλλικά από τον A. Leroy, εισαγωγή και σχόλια από τον M. Ambacher, Aubier Montaigne, Paris 1970.

I. Sir, Berlin, *The age of enlightenment: eighteenth-century philosophers, selected with introduction and commentary by Isaiah Berlin*, Oxford University Press, Oxford 1979.

R. Boyle, *Selected Philosophical Papers of Robert Boyle*, εκδ. MA Stewart, Manchester University Press, New York 1979.

V. C. Chappell (επιμ.), *Locke*, Oxford University Press, 1998

F. C. Copleston, *A History of Philosophy*, τ. V, Newman Press, Westminster, MD, 1963-[1975].

I. Davidson, *Voltaire in Exile*, Grove Press, 2005

J. Dunn, J. O. Urmson, A. J. Ayer, *The British empiricists: Locke, Berkeley, Hume*, Oxford University Press, Oxford 1992.

E. Al. Engle, “Karl Marx’s Intellectual Roots in John Locke”, εις *Postmodern Openings*, έτος 2, τ. 7, Σεπτ. 2011, σελ. 29 – 37.

G. Fuller, R. Stecker, J. P. Wright (επιμ.), *John Locke, An Essay Concerning Human Understanding in Focus*, Psychology Press, 2000.

J. Gibson, *Locke’s Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge, 1917, 1960².

R. Grant - N. Tarcov, *Some Thoughts Concerning Education and The Conduct of the Understanding*, Hackett Publishing Co., Indianapolis 1996.

T.A. Horne, “The Right to Property and the Right to Representation: Tyrrell, Locke, and Sidney” εις του ιδίου *Property Rights and Poverty: Political Argument in Britain 1605-1834*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1990.

D. Hume, “A Treatise of human nature”, εις *David Hume. The philosophical works*, εκδ. T.H. Green και T.H. Grose (τ. IV), Scientia Verlag Aalen, London 1964.

Imm. Kant, “An Answer to the Question: What is Enlightenment”, εις *Perpetual Peace and Other Essays*, μετάφρ. T. Humphrey, Hackett, Indianapolis & Cambridge 1983.

Al. Ch. Kors, *Voltaire and the triumph of the Enlightenment*, Teaching Company, 2001.

P. M. Kitromelides, «John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke’s Reception in South – East Europe», εις G.A.J. Rogers (εκδ.), *Locke’s Philosophy, Content and Context*, Clarendon Press, Oxford 1994, σελ. 218 – 235.

J. Locke, *An essay concerning human understanding, Printed text, edited with an introduction, critical apparatus and glossary by Peter H. Nidditch*, Oxford : Clarendon Press 1975.

_____, *The Correspondence of John Locke*, Επιμ. E. S. de Beer, Εκδ. Clarendon Press, Oxford 1979.

_____, *Drafts for the Essay Concerning Human Understanding, and Other Philosophical Writings*, Clarendon Press, Oxford 1990

_____, *Political Writings*, έκδοση και εισαγωγή David Wooton, Penguin Classics, 1993.

_____, *Collected Works of John Locke*, Routledge, 1997.

_____, *Essays on the Law of Nature: The Latin Text with a Translation, Introduction, and Notes ; Together with Transcripts of Locke's Shorthand in His Journal for 1676*, Clarendon Press, Oxford University Press, 2002.

A. A. Luce - T. E. Jessop, (εκδ.) *The Collected Works of George Berkeley, Bishop of Cloyne*, 9 τόμοι, Nelson, London, 1948 -1957.

N. Malebranche, *Œuvres complètes de Malebranche* (20 τόμοι.), εκδ. A. Robinet, J. Vrin, Paris 1958–84.

C. B. Martin – D. M. Armstrong (εκδ.), *Locke and Berkeley*, 1968.

K. Marx - F. Engels, *Collected Works (MECW)*, Lawrence & Wishart, London 1975, τ. 1 & 5.

L. Newman (επιμ.), *The Cambridge Companion o Locke's "Essay Concerning Human Understanding"*, Cambridge University Press, 2007.

H. W. Noonan, *Personal Identity*, εκδ. Routledge, London & New York 2003.

J. Perry (επιμ.), *Personal Identity*, University of California Press, Berkeley 1975.

J. Powell, "John Locke Natural Rights to Life, Liberty, and Property", εις *thefreemanonline*, August 1996, τ. 46, τεύχος 8.

T. Reid, *Essays on the intellectual powers of men*, στο *The Works of Thomas Reid*, επιμ. W. Hamilton, εκδ. McLachlan & Stewart, Edinburgh 1846 (1895⁸).

J. J. Rousseau, *Emile*, μετάφρ. B. Foxley, Dutton, New York 1966.

R. Scruton, *A Short History of Modern Philosophy: From Descartes to Wittgenstein*, RKP, 1984.

I. C. Tipton (επιμ.), *Locke on Human Understanding: Selected Essays*, Oxford University Press, 1977.

E. Tulving, «Episodic and semantic memory», εις E. Tulving and W. Donaldson, *Organization of Memory*, εκδ. Academic Press, New York 1972, σελ. 381 - 402.

D. West, *An Introduction to Continental Philosophy*, Polity Press, 1996.

R. S. Woolhouse, *Locke*, The Harvester Press, Brighton, 1983.

J. Yolton, *John Locke and the Compass of Human Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

_____, *The Two Intellectual Worlds of John Locke: Man, Person, and Spirits in the Essay*, Cornell University Press, 2004.

V. ii. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Α. Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη ε γνώρισε το "Δοκίμιο" του John Locke», εις *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 7, 1954, σελ. 128 – 149.

Αν. – Σ. Αλεξιάδου, *Γλώσσα και νόηση στον αγγλικό εμπειρισμό: το παράδειγμα του Locke*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.

Δ. Αναστασόπουλος, *Η πολιτισμική δυναμική στον John Locke*. εκδ. Ύψος, 2005.

Ρ. Αργυροπούλου – Α. Ταμπάκη, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», εις *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8^{ος}: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1821)*, κεφ. 10, Δομή, Αθήνα 2006, σελ. 506 - 553.

Ν. Αυγελής, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, 4η έκδοση, εκδ. Κουκούλης, Θεσ/νίκη, 2004.

Μ. Ayers, *Τζον Λοκ*, μετάφρ. Ειρήνη Ραζή, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001.

Θ. Βέικου, *Εμπειρική Φιλοσοφία*, εκδόσεις Γρηγόρης, 1983.

Υ. Belaval, «Τὸ πνεῦμα τοῦ Βολταίρου » , ει; *Ἐποχές*, τ.14 (1964), σελ. 17 - 23.

Μ. Βενιέρη, *Το πέπλο της αντίληψης. Αισθήσεις και αντικείμενα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2013.

Γ. Berkeley, *Τρεις Διάλογοι Ὑλα και Φιλόνου*, μετάφρ. Στυλ. Δημόπουλου, εκδ. Βάνια, Θεσσαλονίκη, 1993.

_____, *Πραγματεία πάνω στις Αρχές της νθρώπινης Γνώσης*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, μτφρ. Δ. Σφενδόνη-Μέντζου,

Αν. Γιανναρά, *Ο Αγγλικός Εμπειρισμός και ο Γαλλικός Διαφωτισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976.

Αθ. Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», εις *Ευγένιος Βούλγαρης*.

Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κέρκυρα, 1 – 3 Δεκ. 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009, σελ. 509 – 524.

A.C. Crombie, *Απο τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*. Μαριλένα Ιατρίδου - Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1992, τ. 2.

G. Deleuze, *Εμπειρισμός και υποκειμενικότητα. Δοκίμιο για την ανθρώπινη φύση κατά τον Χιουμ*, μετάφρ. Παναγιώτης Πούλος, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1995.

Γ. Δελλής, «Η θέση του πυρρωνισμού στη θεωρία της γνώσης του D. Hume», εις *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τ. 6, 1989, σελ. 12 - 22.

R. Descartes, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Ε. Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2003.

_____, *Οι αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, μετάφρ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, επιμ: Στέλιος Βιρβιδάκης, Παύλος Καλλιγιάς, Γιώργος Ξηροπαΐδης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2012.

M. Δημητρακόπουλου, *Το Φιλοσοφικό Κίνημα του Διαφωτισμού. Ως εισαγωγή στα θεμελιώδη προβλήματα της Νεώτερης Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2001, τ. Α και Β.

J. Dunn, *Λοκ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μετάφρ. Γιώργος Ν. Πολίτης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, β) μετάφρ. Ι. Δελλής - Β. Δελλή, εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2000.

R. S. Feldman, «Η αλληλεπίδραση κληρονομικότητας και περιβάλλοντος», εις *Εξελικτική ψυχολογία. Δια βίου ανάπτυξη*, επιμ. Ηλίας Γ. Μπεζεβέγκης, σελ. 95 – 102, Gutenberg Αθήνα.

P. Gay, *Διαφωτισμός: Ο Βολταίρος συζητά με τον Λουκιανό και τον Έρασμο*, μετάφρ. Μάκης Κολλητίδης, εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2001.

M. Horkheimer - Th. W. (Theodor Wiesengrund) Adorno, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, μετάφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1986.

- D. Hume, *Δοκίμια. Φιλολογικά, ηθικά, πολιτικά*, εισαγ. μετάφρ.- σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. Εστία, Αθήνα.
- _____, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* (βιβλίο Ι), μετάφρ. Μ. Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2006.
- _____, *Διάλογοι για τη φυσική θρησκεία*, μετάφρ. Χρήστος Γρηγορίου, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012.
- Im. Kant, κ.ά., *Τι είναι Διαφωτισμός; Συλλογή κειμένων*, μετάφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Κριτική, 2014².
- A. Kenny (επιμ.), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετάφρ. Δέσπ. Ρισσάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Π. Κιτρομηλίδης, *Νεότερη πολιτική θεωρία Ι: Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Hobbes - Locke - Rousseau*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1984.
- Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
- Παν. Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, β' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- _____, *Η κριτική της μεταφυσικής σκέψης στη νεότερη σκέψη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983.
- _____, *Η κριτική της μεταφυσικής σκέψης στη νεότερη σκέψη* μετάφρ. Μιχάλη Παπανικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (τ. Α και Β), Αθήνα 2012.
- Κ. Κωτσιόπουλος, *Ανεξιθρησκεία. Κοινωνική θεώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό και νεοελληνικό διαφωτισμό. Το παράδειγμα των John Locke και Ευγένιου Βούλγαρη*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2008.
- V. I Lenin, *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, Ινστιτούτο Μαρξ - Εγκελς - Λένιν, Εκδοτικός Οίκος Γνώση, Αθήνα.
- J. Locke, *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, μτφρ. Μετρινού - Λιόνη, εκδ. Αναγνωστίδη.

_____, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή - μετάφρ. - σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Πόλις, Αθήνα 2010² («Γνώση», Αθήνα, 1990¹).

_____, *Κράτος και Εκκλησία*, μετάφρ. Ηλ. Π. Νικολούδης, εκδ. Ροές, Αθήνα 1998.

_____, *Δοκίμιο για την ανεκτικότητα - Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, μετάφρ. Γ. Λειβαδίτης, επιμ: Ρ. Μασούρα – Αλ. Βέλιος, εκδ. Printa, Αθήνα 2013

_____, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση: Για την προσωπική ταυτότητα*, μετάφρ. Β. Κρουστάλλης, εκδ. Res Cogitans, Κέρκυρα 2010.

J. Locke, G.W. Leibniz, D. Hume, J. Butler, T. Reid, *Το πρόβλημα του Οδυσσέα: Θεωρίες προσωπικής ταυτότητας (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, Εισ: Β. Κρουστάλλης, μετάφρ. Β Κρουστάλλης, Β. Κοκκινίδου, Εκδ. Res Cogitans, Κέρκυρα 2010.

Αιμ. Μεταξόπουλος, «Τò πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας στις θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ στὴ νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant», εις *Ἐπιθεώρηση κοινωνικῶν ἐρευνῶν*, 39-40, 1980, σελ. 414 – 432.

_____, «Οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Τόμας Χόμπς καὶ Τζὼν Λόκ», εις *Ὁ Πολίτης*, 45, 1981, σελ. 46 -57.

Γ. Μολύβας, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη: Η εποχή του διαφωτισμού (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, ΕΑΠ, Πάτρα 2001.

Αύγ. Μπαγιόνα, *Η ιστορικότητα της Συνείδησης στη Φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη, 1974.

Χαρά Μπανάκου-Καραγκούνη, *Διαστάσεις του ορατού: η φιλοσοφία της τέχνης στο έργο του M. Merleau-Ponty*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2008.

Z. M. Μπενιέ, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

X. Λ. Μπόρχες, *Άπαντα τα Πεζά* (πρώτος τόμος), μετάφρ. Αχιλλέα Κυριακίδη, επιμ. Αρ. Μπουκάλα, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2014, σελ.171 - 178.

Π. Πανταζάκος, *Ένστικτο και ελευθερία κατά τον Τόμας Χόμπς*, Ελληνικά, Γράμματα, Αθήνα 2006.

Βασ. Παπάζογλου - Δήμ. Σφενδόνη-Μέντζου, *Η αναπαραστατική θεωρία της γνώσης στον John Locke*, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2011.

Ε. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, εκδ. Νόηση, Αθήνα, (1953) 2002.

Ι. Πατέλη, *Η φιλοσοφία του Hobbes*, εκδ. Ίδρυμα Καράγιωργα, Αθήνα 1995.

Θ. Πελεγρίνη, *Εμπειρία και Πραγματικότητα*, εκδ. Καρδαμίτσα, 1988.

_____, «Η αντίσταση του Τζον Λοκ», εις *Ηθική και πολιτική - Η πολιτική και ο πολιτικός*, εκδ. Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1990, σελ. 241 - 9.

_____, *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

_____, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010.

T. Penelhum, "Hume on personal identity", εις *Modern Studies in Philosophy. Hume*, εκδ. V.C. Chappell, Macmillan, London 1968.

Θ. Πενολίδης, *Μέθοδος και συνείδηση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

Γ. Πλάγγεσης, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία*, Εκδόσεις Κριτική, 2009.

Γ. Ν. Πολίτης, *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής και η φιλοσοφία του J. Locke*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2004.

_____, *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής: Η νόμιμη άμυνα στην αυθαίρετη εξουσία*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2012.

Μ. Πουρνάρη, «Το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας στον D. Hume», στο *Θεατρικότητα και θεωρία*, Δ. Καρύδας & Στ. Σταυρίδης, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2011.

Μπ. Ράσσελ, *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, μετάφραση και σημειώσεις Αιμ. Χουρμούζιου, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα, τ. 2.

W. Sellars, *Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νου*, μετάφρ. Χρήστος Μαρσέλλος, εκδ. Εστία, Αθήνα 2005.

J. Starobinski, *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο. Ο λόγος περί επιστημών και τεχνών*, μετάφρ. Ράνια Πολυκανδριώτη – Άννα Ταμπάκη. "Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών", Αθήνα 2002.

Δ. Σφενδόνη – Μέντζου, *Πραγματισμός, ορθολογισμός, εμπειρισμός – Θεωρίες της γνώσης*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2004.

Στ. Τσακουράκης, *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1992.

Wilhelm Windelband, και Heinz Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας Β' Τόμος: Η Μεσαιωνική Φιλοσοφία - Η Φιλοσοφία της Αναγέννησης – Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, μετάφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

R. S. Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης Β': Οι Εμπειριστές*, μετάφρ. Σοφία Τσούρτη, επιμ. Αλέξανδρος Χρύσης, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2003.

Τ. Χομπς, *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, τ. Α' & Β', εισ. - μετάφρ. Αι. Μεταξόπουλος Γρ. Πασχαλίδης, εκδ. Γνώση, 1989.

Γ. Χρυσάφης, *Ηθική φιλοσοφία και πολιτική οικονομία στον κλασικό βρετανικό φιλελευθερισμό: John Locke, Bernard Mandeville, Adam Smith*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2010.

Χαρακτικό πορτραίτο του Locke φιλοτεχνημένο με βάση το έργο του John Greenhill (1672-1676). <https://www99.libraries.psu.edu/tas/locke/mss/index.html>

VI. Σύνδεσμοι

<http://www.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/ch3-91.html>

<http://www.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/index.html#toc>

http://eapilektoi.blogspot.gr/2014/07/22_15.html

http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/sub_book.php?Book_ID=22707&contents=

<http://www.lib.uoa.gr/hellinomnimon/authors/voulgaris.htm>

<http://www.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/index.html>

<http://www.libraries.psu.edu/tas/locke/bib/index.html#toc>

<http://savalas.gr/pr2/22627.pdf>

<http://www.philosophica.gr/critica/2012-08.html>

<http://www.metaixmio.gr/images/evdoxos/24320.pdf>

<https://eclass.upatras.gr/courses/PHIL1854/>

<http://postmodernopenings.com/wp-content/uploads/2011/10/PO-7-31.pdf>

<https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/en/locke.htm>

https://www.academia.edu/466104/_._-2011_45_

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
I. JOHN LOCKE,
ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΝΟΗΣΗ

TO THE RIGHT HONOURABLE

**LORD THOMAS, EARL OF PEMBROKE AND
MONTGOMERY, BARRON HERBERT OF CARDIFF, LORD
ROSS, OF KENDAL, PAR, FITZHUGH, MARMION, ST.
QUINTIN, AND SHURLAND; LORD PRESIDENT OF HIS
MAJESTY'S MOST HONOURABLE PRIVY COUNCIL; AND
LORD LIEUTENANT OF THE COUNTY OF WILTS, AND OF
SOUTH WALES.**

Πρόλογος

Κυριέ μου,

Αυτή η πραγματεία που παρουσιάζεται ενώπιόν σας και έχει δημοσιευθεί κατόπιν εντολής σας, έχει έλθει τώρα στην κυριότητά σας μέσω φυσικού δικαίου, για την προστασία που εδώ και πολλά χρόνια είχατε υποσχεθεί. Αυτό δεν σημαίνει ότι διανοούμαι να θέσω στην αρχή του βιβλίου κάποιο όνομα, όσο σπουδαίο και αν είναι, το οποίο θα μπορούσε να καλύψει τα σφάλματα που ενδεχομένως θα βρεθούν σε αυτό. Όσα τυπώνονται πρέπει να στέκονται ή να πέφτουν με βάση τη δική τους αξία ή από την επιλογή του αναγνώστη. Αλλά, καθώς τίποτε περισσότερο επιθυμητό για την αλήθεια δεν υπάρχει από μια δίκαιη

απροκατάληπτη ακρόαση, κανείς εκτός από την ευγένειά σας δεν είναι πιθανότερο να μου την παρέχει, καθώς έχετε με την αλήθεια μια τόσο στενή επαφή στις πιο ιδιαίτερες διεργασίες της. Η ευγένειά σας είναι γνωστή πως έχει μέχρι σήμερα προωθήσει τη σκέψη προς την περισσότερο αφηρημένη και γενική γνώση των πραγμάτων, πέραν της συνήθους προσέγγισης και των κοινών μεθόδων και η αποδοχή κι έγκριση του σχεδίου της παρούσας πραγματείας τουλάχιστον θα τη προφυλάξει από το να απορριφθεί χωρίς ανάγνωση και θα εξασφαλίσει να δοθεί μικρή βαρύτητα σε εκείνα τα σημεία που σε άλλη περίπτωση δεν θα άξιζαν καμία προσοχή, ίσως επειδή θα θεωρούνταν κάπως έξω από την πεπατημένη. Η απόδοση του όρου της καινοτομίας είναι μια φοβερή κατηγορία για εκείνους που κρίνουν τη σκέψη των ανθρώπων κατά τον ίδιο τρόπο που κρίνουν τις περούκες τους ανάλογα με τη μόδα και δεν επιτρέπουν σε καμία θεωρία εκτός από τις παραδεδομένες θεωρίες, να είναι σωστή. Σπάνια η αλήθεια αποφασίστηκε με την ψήφο, με την πρώτη εμφάνισή της: οι νέες απόψεις αντιμετωπίζονται πάντοτε με καχυποψία και συνήθως με αντιπαράθεση, για κανένα άλλο λόγο, παρά επειδή δεν είναι κοινά αποδεκτές. Αλλά η αλήθεια σαν το χρυσό δεν αποκτά την αξία της αμέσως μόλις βγαίνει από το ορυχείο. Με τη δοκιμασία και την εξέταση πρέπει να δοθεί η τιμή και όχι με βάση κάποια παραδοσιακή τάση. Και παρόλο που δεν έχει πιστοποιηθεί με τη δημόσια σφραγίδα ως γενικά αποδεκτή, ωστόσο μπορεί να είναι παλαιά τόσο, όσο και η ίδια η φύση και ασφαλώς όχι λιγότερο γνήσια από αυτήν.

Η ευγένειά σας μπορεί να δώσει μεγάλα και πειστικά δείγματα αυτού του πράγματος, οποτεδήποτε ευαρεστείστε να προσφέρετε στο κοινό μερικές από εκείνες τις μεγάλες και λαμπρές ανακαλύψεις αληθειών, άγνωστων έως τώρα, που έχετε πραγματοποιήσει, εκτός για λίγες περιπτώσεις, που η ευγένειά σας θέλησε να μην αποκρύψει τελείως. Αυτό από μόνο του αποτελεί επαρκή λόγο, γιατί όφειλα να αφιερώσω αυτό το Δοκίμιο στην ευγένειά σας; Και παρότι έχει μικρή σχέση με ορισμένα μέρη εκείνου του ευγενέστερου και ευρύτατου συστήματος επιστημών που η εξοχότητά σας έχει συγκροτήσει ως νέα, ακριβή και διδακτική θεωρία, θα ήταν επαρκώς τιμητικό αν μου επιτρέπατε να υπερηφανευθώ ότι σε ορισμένα σημεία τουλάχιστον η σκέψη μου δεν είναι τελείως διαφορετική από τη δική σας.

Εάν η εξοχότητά σας το δεχθεί ως κατάλληλο για να εμφανισθεί στο κοινό με την ενθάρρυνσή σας, ελπίζω ότι θα υπήρχε λόγος κάποτε να προεκτείνω την σκέψη σας παραπέρα. Και επιτρέψτε μου να πω, ότι δίδετε στον κόσμο ένα ωφέλιμο αντικείμενο, το οποίο θα αποδειχθεί πραγματικά αντάξιο των προσδοκιών τους σε όσους ασχοληθούν μαζί του. Τούτο κύριέ μου δείχνει το είδος του δώρου που κάνω στην εξοχότητά σας· ακριβώς το ίδιο δώρο που δωρίζει ο φτωχός στον πλούσιο και σπουδαίο γείτονά του, από τον οποίο δεν παρεξηγείται ένα καλάθι από λουλούδια ή φρούτα, ακόμα και αν έχει πολύ περισσότερα στην ιδιοκτησία του και σε πολύ τελειότερη κατάσταση. Και τα πιο ασήμαντα πράγματα παίρνουν αξία όταν γίνονται προσφορές σεβασμού, εκτίμησης, και ευγνωμοσύνης: μου έχετε παραχωρήσει ισχυρούς και εξαιρετικούς λόγους να τρέφω παρόμοια αισθήματα για την εξοχότητά σας, που εάν μπορούν να προσθέσουν κάποια τιμή σε ό,τι συνοδεύουν αναλογικά με την δική του αξία, τότε υποστηρίζω ανεπιφύλακτα ότι σας κάνω αυτήν τη στιγμή το πλουσιότερο δώρο που έχετε λάβει ποτέ. Είμαι βέβαιος ότι αυτή είναι η μέγιστη υποχρέωσή μου, να αναζητώ όλες τις περιπτώσεις, για να αναγνωρίσω μια μακρά σειρά από χάρες που έχω λάβει από την ευγένειά σας· χάρες, όσο μεγάλες και σημαντικές από μόνες τους, ωστόσο επιτείνονταν από την ευθύτητα, το ενδιαφέρον, την καλοσύνη και πολλές άλλες προσφορές που τις συνόδευαν κάθε φορά. Σε όλα αυτά είχατε την ευαρέσκεια να προσθέσετε αυτό που δίνει ακόμα περισσότερη βαρύτητα και αξία σε όλα τα προηγούμενα: εξακολουθείτε να με χορηγείτε με την εκτίμησή σας και να μου παραχωρείτε μια θέση στις καλές σας σκέψεις, θα έλεγα σχεδόν την φιλία σας. Αυτά, κύριέ μου, τα λόγια και οι πράξεις σας, τόσο σταθερά και σε κάθε περίπτωση, ακόμη και όταν δεν είμαι παρών, φανερώνουν ότι δεν είναι μάταιο να αναφέρω ό,τι όλοι γνωρίζουν:

Αλλά θα μου έλειπαν οι καλοί τρόποι αν δεν αναγνώριζα ό,τι όλοι διαπιστώνουν καθημερινά όταν μου λένε ότι είμαι υπόχρεος στην ευγένειά σας.

Εύχομαι να μπορούσαν το ίδιο εύκολα να συμπαρασταθούν στην εκδήλωση της ευγνωμοσύνης μου, με τον ίδιο τρόπο που με πείθουν για τις μεγάλες και συνεχώς αυξανόμενες δεσμεύσεις που έχω προς την εξοχότητά σας. Θα είχα

γράψει το δοκίμιο αυτό, χωρίς να έχω καμία υποχρέωση προς εσάς, αν δεν είχα τόση επίγνωση αυτών των δεσμεύσεων και δεν δραττόμουν της ευκαιρίας αυτής, για να δηλώσω στον κόσμο πόσο πολύ υποχρεωμένος οφείλω να σας είμαι και πόσο πολύ είμαι.

KYPIE MOY,

Ο ταπεινότερος και πλέον υπάκουος υπηρέτης σας,

JOHN LOCKE

Dorset Court,

24th of May, 1689

I.ii Επιστολή στον Αναγνώστη

Εναποθέτω στα χέρια σας ό,τι υπήρξε για μένα ψυχαγωγία σε μερικές από τις πιο μοναχικές και δύσκολες ώρες μου. Εάν θα έχει την καλή τύχη να αποτελέσει το ίδιο έστω και για έναν από εσάς κι εάν, διαβάζοντάς το, νοιώσετε έστω και τη μισή ικανοποίηση από αυτήν που ένοιωσα κατά τη συγγραφή του, τότε δε θα έχουν πάει μάταια, τόσο τα δικά σας χρήματα, όσο και οι δικοί μου κόποι. Μην το παρεξηγήσετε όμως αυτό ως έπαινο για τη δουλειά μου, ούτε να θεωρήσετε ότι, επειδή με ευχαρίστησε η συγγραφή του, είμαι και κατ' επέκταση ευχαριστημένος με το τελικό αποτέλεσμα. Όποιος κυνηγά κορυδαλλούς και σπουργίτια, παρόλο που η λεία του είναι λιγότερο σημαντική, δεν είναι λιγότερο ικανός από κάποιον που κυνηγά ανώτερα θηράματα. Και έχει πολύ μικρή σχέση με το αντικείμενο αυτής της πραγματείας - τη νόηση - όποιος δε γνωρίζει ότι, καθώς αποτελεί την πιο εξυψωμένη ικανότητα της ψυχής, προσφέρει πολύ μεγαλύτερη και σταθερότερη απόλαυση από οποιαδήποτε άλλη. Η αναζήτηση της αλήθειας είναι ένα είδος κυνηγιού και περιπέτειας, όπου μεγάλο μέρος της απόλαυσης αποτελεί η ίδια η επιδίωξη. Κάθε βήμα που κάνει το μυαλό στην πρόοδό του προς τη Γνώση, οδηγεί σε μια ανακάλυψη, η οποία δεν είναι μόνο νέα, αλλά και η καλύτερη από όλες τις προηγούμενες ανακαλύψεις, τουλάχιστον μέχρι εκείνη τη στιγμή.

Γιατί η νόηση, ακριβώς όπως και το μάτι, κρίνει τα αντικείμενα μόνο από τη δική του οπτική γωνία, δε μπορεί παρά να είναι ικανοποιημένη από όσα ανακαλύπτει, δίχως να μετανιώνει για όσα της διέφυγαν, ακριβώς επειδή αυτά παραμένουν άγνωστα. Έτσι, αυτός ο οποίος ανύψωσε τον εαυτό του πάνω από το καλάθι του ζητιάνου και, καθώς δεν του αρκεί να ζήσει τεμπέλικα χρησιμοποιώντας αποκόμματα από γνώμες που έχει περισυλλέξει, βάζει σε δράση τις δικές του σκέψεις, προκειμένου να βρει και να ακολουθήσει την αλήθεια, δε θα χάσει την ικανοποίηση του κυνηγού, άσχετα από τις τελικές του διαπιστώσεις. Κάθε στιγμή της αναζήτησής του θα δικαιώνει τις προσπάθειές του με κάποια ικανοποίηση και θα έχει κάθε λόγο να θεωρεί ότι ξόδεψε άξια το χρόνο του, ακόμα κι εάν τελικά δε θα μπορεί να παινευτεί για κάποια σπουδαία κατάκτηση.

Αυτή, Αναγνώστη, είναι η χαρά όσων αφήνουν ελεύθερες τις σκέψεις τους και τις ακολουθούν στη συγγραφή. Και δεν υπάρχει λόγος να τους ζηλεύεις γι' αυτό, καθώς έτσι σου δίνουν τη δυνατότητα να κάνεις ακριβώς το ίδιο, εάν κι εφόσον χρησιμοποιήσεις και τις δικές σου σκέψεις κατά την ανάγνωση. Εάν αυτές οι σκέψεις είναι πράγματι δικές σου, τότε σε αυτές ακριβώς αναφέρομαι κι εγώ. Αλλά εάν είναι απόψεις και σκέψεις άλλων, που απλά ενστερνίζεσαι λόγω της εμπιστοσύνης σου σε αυτούς, τότε δεν έχει μεγάλη σημασία τι είδους σκέψεις είναι: δεν ακολουθούν την αλήθεια αλλά κάποια υποδεέστερη σκέψη και δεν αξίζει να ασχολείται κανείς με ότι λέει ή σκέφτεται όποιος λέει και σκέφτεται όσα του υποβάλλει κάποιος άλλος. Αν λοιπόν κρίνεις αυτήν την πραγματεία ο ίδιος για λογαριασμό σου, τότε ξέρω ότι θα το κάνεις ανυπόκριτα κι επομένως θα είναι αδύνατο για μένα να ζημιωθώ ή να προσβληθώ, όποια κι αν είναι η κρίση σου. Γιατί παρόλο που είμαι πεπεισμένος με απόλυτη βεβαιότητα για την αλήθεια όσων περιλαμβάνονται σε αυτήν την πραγματεία, μολαταύτα θεωρώ τον εαυτό μου, τόσο όσο και εσένα, επιρρεπή σε λάθη και γνωρίζω ότι αυτό το βιβλίο πρέπει να αποδείξει την αξία του απέναντί σου, όχι από οποιαδήποτε γνώμη έχω εγώ γι' αυτό, αλλά από τη γνώμη που θα σχηματίσεις εσύ ο ίδιος. Αν βρεις σε αυτό λίγα, καινούργια ή διδακτικά, στοιχεία για εσένα, δεν πρέπει να με κατηγορήσεις γι' αυτό. Το βιβλίο αυτό δεν προοριζόταν για όσους κατέχουν ήδη αυτό το αντικείμενο κι έχουν κατακτήσει την γνώση της δικής τους νόησης σε βάθος, αλλά για τη δική μου μόρφωση και για την ικανοποίηση μερικών φίλων, οι οποίοι αναγνώρισαν στον εαυτό τους ότι δεν έχουν διερευνήσει το θέμα με επάρκεια.

Εάν μου επέτρεπες να σε απασχολήσω με την ιστορία αυτού του δοκιμίου, θα πρέπει να σε πληροφορήσω ότι πέντε – έξι φίλοι που συναντήθηκαν στο δωμάτιό μου,²¹⁸ κι ενώ συνδιαλέγονταν πάνω σε ένα τελείως διαφορετικό θέμα,

---

²¹⁸ Ενώ ζούσε στο Λονδίνο στο Exeter House, ο Locke συνέχισε να εμπλέκεται σε φιλοσοφικές συζητήσεις. Αναφέρει τη συνάντησή με φίλους. Σ' αυτήν τη συνάντηση, είχε λάβει μέρος ο James

κατέληξαν γρήγορα σε αδιέξοδο από τις δυσκολίες που προέκυπταν από κάθε διαφορετική πλευρά. Αφού προσπαθήσαμε για λίγο να φτάσουμε σε κάποιο συμπέρασμα χωρίς επιτυχία, μου ήρθε η σκέψη ότι είχαμε πάρει λάθος μονοπάτι στην αναζήτησή μας και ότι πριν αρχίσουμε να ερευνούμε παρόμοια ζητήματα τέτοιας φύσεως, ήταν απαραίτητο να εξετάσουμε πρώτα τις δικές μας ικανότητες και να δούμε ποια ακριβώς αντικείμενα η νόησή μας έχει – ή δεν έχει - τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να προσεγγίσει. Αυτό πρότεινα στη συντροφιά μου, στο οποίο όλοι τους συναίνεσαν και από εκείνη τη στιγμή συμφωνήσαμε ότι αυτή θα ήταν η πρωταρχική μας αναζήτηση. Κάποιες βιαστικές και αναφομοιώτες ακόμα σκέψεις, πάνω σε ένα θέμα που δεν είχα ποτέ πριν αναλογιστεί, και τις οποίες έθεσα επί τάπητος στην επόμενη συνάντησή μας, αποτέλεσαν την εισαγωγή μας σε αυτό το Διάλογο. Έτσι, αυτό που ξεκίνησε τυχαία, συνεχίστηκε κατόπιν συμφωνίας και γράφτηκε σε ασύνδετα μέρη και μετά από μεγάλες περιόδους παραμέλησης, ξανάρχισε ανάλογα με το κατά πόσον το επέτρεπαν η διάθεσή μου ή οι περιστάσεις. Και τελικά, σε μια περίοδο ανάπαυλας για λόγους υγείας, έφτασε το κείμενο στη μορφή που το βλέπετε τώρα.

Αυτός ο ασυνεχής τρόπος συγγραφής μπορεί να οδήγησε σε δύο, εκτός των άλλων, αντικρουόμενα σφάλματα, δηλαδή ότι ειπώθηκαν πολύ λίγα και ταυτόχρονα πολλά σχετικά με το θέμα. Εάν βρείτε ότι σε κάποια σημεία έπρεπε να ειπωθούν περισσότερα, τότε θα χαρώ γιατί όσα έγγραφα σας δημιούργησαν την επιθυμία να είχα πάει ακόμα παραπέρα. Εάν βρείτε ότι σε κάποια άλλα σημεία είπα περισσότερα από όσα χρειαζόταν, τότε πρέπει να κατηγορήσετε το ίδιο το αντικείμενο της μελέτης, γιατί όταν άρχισα να γράφω, θεωρούσα ότι όσα έπρεπε να ειπωθούν θα χωρούσαν σε μια κόλλα χαρτί. Αλλά όσο προχωρούσα τόσο μεγαλύτερος ορίζοντας ανοιγόταν μπροστά μου. Νέες ανακαλύψεις με οδηγούσαν ακόμα παραπέρα και κάπως έτσι έφτασε το κείμενο σε αυτό το μέγεθος που

Tyrell και αναφέρεται ότι σ' αυτήν τη συζήτηση το θέμα ήταν οι αρχές της ηθικής και η εξ αποκαλύψεως θρησκεία. Maurice Cranston, *John Locke, a biography*, Longmans, Green, London - New York 1957, σελ. 140 - 1.

βλέπετε μπροστά σας. Δε θα αρνηθώ ότι πιθανά μπορεί να μειωθεί το εύρος του κειμένου και ότι μερικά κομμάτια του μπορούν να συμπυκνωθούν και ότι με τον τρόπο που έχουν γραφεί ορισμένα μέρη κατά περιόδους και με πολλές μακροσκελείς διακοπές έχουν προκαλέσει κάποιες επαναλήψεις, αλλά για να είμαι ειλικρινής επί του παρόντος είμαι πολύ οκνηρός ή πολύ απασχολημένος, για να μικρύνω το κείμενο.

Δεν αγνοώ πόσο λίγο φροντίζω για την ίδια μου τη φήμη, όταν εν γνώσει μου αφήνω να υπάρχει αυτό το ελάττωμα, που σίγουρα θα προκαλέσει την αποστροφή στους πλέον επικριτικούς, που είναι πάντα οι πιο καλοί αναγνώστες. Αλλά όσοι γνωρίζουν ότι ο τεμπέλης είναι επιρρεπής στο να καλύπτεται πίσω από οποιαδήποτε δικαιολογία, θα με συγχωρήσουν που το ίδιο έκανα κι εγώ, δεδομένου ότι θεωρώ ότι έχω πράγματι καλό λόγο. Δε θα επικαλεστώ λοιπόν, για την υπεράσπισή μου, ότι η ίδια έννοια, έχοντας διαφορετικές όψεις, μπορεί να είναι βολικό ή και απαραίτητο να αποδείξεις ή να αναδείξεις διαφορετικά μέρη της ίδιας συζήτησης και ότι αυτό ακριβώς συνέβη και σε πολλά κομμάτια αυτού του κειμένου, αλλά παρερχόμενος αυτό, θα ομολογήσω ξεκάθαρα ότι κάποιες φορές στάθηκα επί μακρών πάνω σε ένα συγκεκριμένο επιχείρημα και το εξέφρασα με διαφορετικούς τρόπους, με αρκετά διαφορετικό σχεδιασμό. Δεν διατείνομαι ότι εκδίδω αυτό το Δοκίμιο με σκοπό να διδάξω ανθρώπους υψηλών σκέψεων και γρήγορης αντίληψης. Απέναντι σε τέτοιους ειδικούς της γνώσης, αναγνωρίζω μαθητή τον εαυτό μου κι επομένως τους προειδοποιώ να μην αναμένουν τίποτα εδώ, πέρα από ό,τι αναλύεται σε μάκρος μέσα από τις δικές μου, ακατέργαστες σκέψεις, και αρμόζει σε ανθρώπους του δικού μου επιπέδου, από τους οποίους, πιθανά, θα είναι αποδεκτό το ότι προσπάθησα να κάνω απλές και κατανοητές για τη δική τους σκέψη κάποιες αλήθειες, τις οποίες η θεσμοθετημένη προκατάληψη ή η ασάφεια των ίδιων των ιδεών μπορεί να καθιστούν δύσκολες. Κάποια θέματα ήταν απαραίτητο να αναλυθούν από κάθε πλευρά, ειδικά όταν η ιδέα είναι καινούργια, όπως ομολογώ μερικές από αυτές είναι για εμένα. Ακόμα, πρέπει να αναλυθούν πέρα από την πεπατημένη οδό, όπως φαντάζομαι θα φανεί σε κάποιους,

γιατί δεν αρκεί μια απλή εικόνα του αντικειμένου για να το κάνει κατανοητό σε όλους και να τους αφήσει με μια ξεκάθαρη και διαρκή διατύπωση. Είναι λίγοι, πιστεύω, όσοι δεν έχουν παρατηρήσει στον εαυτό τους ή και σε άλλους, πως ό,τι έμοιαζε ασαφές σε ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης, γίνεται απόλυτα ξεκάθαρο και κατανοητό με έναν άλλο τρόπο έκφρασης. Μπορεί αργότερα ο νους να βρήκε ελάχιστες διαφορές στις επεξηγηματικές φράσεις και να αναρωτήθηκε γιατί η μια είχε μικρότερη επιτυχία να γίνει κατανοητή από την άλλη. Αλλά δεν έχουν όλες τον ίδιο αντίκτυπο στη φαντασία όλων (των ανθρώπων). Η αντίληψη δεν είναι λιγότερο ξεχωριστή από τη γέυση μας και όποιος νομίζει ότι η ίδια αλήθεια θα πρέπει να εκτιμηθεί το ίδιο από όλους, θα πρέπει επίσης να ελπίζει να μείνουν όλοι ευχαριστημένοι με την ίδια μαγειρική. Το κρέας μπορεί να είναι το ίδιο και η τροφή καλή, αλλά παρόλα αυτά να μη μπορούν όλοι να δεχτούν με τα ίδια καρυκεύματα. Και τότε θα πρέπει να αλλάξεις τη σάλτσα προκειμένου να γίνει δεκτό ακόμα και από κάποιους με ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία.

Η αλήθεια είναι ότι εκείνοι που με συμβούλεψαν να το εκδώσω, με συμβούλεψαν, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, να το εκδώσω όπως είναι. Και αφού αποφάσισα τελικά να το αφήσω να κυκλοφορήσει, επιθυμώ να το κατανοήσει όποιος κάνει τον κόπο να το διαβάσει. Με ενδιαφέρει τόσο λίγο να το εκδώσω, ώστε αν δεν με παρότρυναν ότι αυτό το Δοκίμιο μπορεί να είναι τόσο χρήσιμο και γι' άλλους, όπως νομίζω ότι υπήρξε και για εμένα, θα μου ήταν αρκετό να το διαβάσουν κάποιοι φίλοι, αυτοί που έδωσαν και το έναυσμα για τη συγγραφή του.

Άρα η έκδοσή του έγινε με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή χρησιμότητά του κι επομένως το θεωρώ απαραίτητο να κάνω όσα έχω να πω όσο το δυνατόν πιο εύκολα και κατανοητά σε όσο το δυνατόν πιο διαφορετικές κατηγορίες αναγνωστών. Και προτιμώ να παραπονεθούν όσοι έχουν μεγαλύτερη ευφυΐα και φαντασία, επειδή σε κάποια σημεία έγινα ανιαρός, παρά να παρεξηγήσει ή να μην κατανοήσει τα λεγόμενά μου οποιοσδήποτε δεν είναι συνηθισμένος σε αφηρημένες θεωρήσεις ή είναι προκατειλημμένος με διαφορετικές (από τις δικές μου)

αντιλήψεις και ιδέες.

Πιθανά θα επικριθεί ως τρανό δείγμα ματαιοδοξίας ή θρασύτητας από την πλευρά μου, το να υποστηρίζω ότι διδάσκω στην εποχή μας, την εποχή της γνώσης, και μάλιστα όταν υποστηρίζω ότι εκδίδω αυτό το Δοκίμιο ελπίζοντας ότι θα είναι χρήσιμο στους άλλους. Αλλά αν μου επιτρέπετε να μιλήσω ελεύθερα για όσους, με υποκριτική ταπεινότητα καταδικάζουν ως άχρηστα όσα γράφουν οι ίδιοι, τότε νομίζω ότι υποκρύπτει πολύ περισσότερη ματαιοδοξία και θρασύτητα το να εκδίδεις ένα βιβλίο έχοντας οποιονδήποτε άλλο στόχο πέρα από τη χρησιμότητα και αποτυγχάνει να δείξει το σεβασμό που χρωστάει στο αναγνωστικό κοινό, όποιος τυπώνει, και κατ' επέκταση περιμένει ότι θα διαβαστεί, ένα βιβλίο που εκ των προτέρων γνωρίζει ότι δε θα προσφέρει στον ίδιο και στους αναγνώστες του, τίποτα χρήσιμο. Κι εάν τίποτε άλλο δεν είναι επιτρεπτό σε αυτήν την Πραγματεία, ο στόχος μου δε θα πάψει να είναι ο ίδιος και η αρετή της πρόθεσής μου ως είναι μερική δικαιολογία για την ευτέλεια της παρούσας κατάστασής μου. Αυτό είναι κυρίως που με διασφαλίζει από το φόβο της λογοκρισίας, την οποία νομίζω ότι δε θα αποφύγω περισσότερο και από καλύτερους συγγραφείς από εμένα. Οι αρχές, οι αντιλήψεις και οι ικανοποιήσεις των ανθρώπων είναι τόσο διαφορετικές που είναι δύσκολο να βρεις ένα βιβλίο που να ικανοποιεί ή να μην ικανοποιεί όλους τους ανθρώπους. Αναγνωρίζω ότι η εποχή που ζούμε χαρακτηρίζεται από λιγότερη άγνοια κι επομένως είναι πιο δύσκολο να ικανοποιηθεί κανείς. Αν δεν έχω την καλή τύχη να ευχαριστήσω, κανείς δε θα έπρεπε να παρεξηγηθεί εναντίον μου. Λέω ξεκάθαρα σε όλους τους αναγνώστες μου, εκτός από μισή ντουζίνα, ότι αυτό το Δοκίμιο δεν προοριζόταν αρχικά για τους ίδιους κι επομένως δε χρειάζεται να παρεξηγηθούν. Αλλά εάν ακόμα κάποιος θεωρεί πρόπον το να νοιώσει θυμωμένος και τα βάλει μαζί μου, μπορεί να το κάνει άφοβα, γιατί εγώ σίγουρα θα βρω κάποιον καλύτερο τρόπο να ξοδέψω το χρόνο μου παρά να αναλωθώ σε τέτοιου είδους συζητήσεις. Θα έχω πάντα την ικανοποίηση ότι στόχευσα με ειλικρίνεια στην αλήθεια και τη χρησιμότητα, αν και το έκανα με έναν από τους πιο ταπεινούς τρόπους. Η κοινότητα της γνώσης δεν στερείται σπουδαίων εγκεφάλων, οι οποίοι

με τα μεγάλα σχέδιά τους στην εξέλιξη των επιστημών, θα αφήσουν διαχρονικά μνημεία θαυμασμού για τους μεταγενέστερους. Αλλά δε γίνεται να ελπίζουν όλοι να γίνουν ένας Boyle²¹⁹ ή ένας Sydenham²²⁰ και σε μια εποχή που παράγει ειδικούς του μεγέθους του σπουδαίου Huygenius²²¹ και του ασύγκριτου κυρίου Newton²²²,

---

²¹⁹ Υποσημ. 71, σελ. 61 του παρόντος.

²²⁰ Ο Thomas Sydenham (ή Syndenham) (1624 – 1689), ήταν Άγγλος γιατρός. Κατά τη διάρκεια του Αγγλικού εμφύλιου πολέμου πολέμησε στο πλευρό της Βουλής, ενώ στο τέλος του ολοκλήρωσε τις ιατρικές του σπουδές στην Οξφόρδη. Θεωρείται ο αδιαμφισβήτητος ιδρυτής της αγγλικής ιατρικής σχολής γνωστός και ως ο «Άγγλος Ιπποκράτης». Ανάμεσα στις ανακαλύψεις του ήταν και η διερεύνηση της ασθένειας του ρευματικού πυρετού, γνωστής και ως Sydenham's Chorea, ή St Vitus Dance.

²²¹ Ο Christiaan Huygens (1629 –1695) ήταν Ολλανδός φυσικός, αστρονόμος και μαθηματικός. Συνέβαλε σημαντικά στην επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα. Καταρχήν ασχολήθηκε με τις κωνικές τομές, γρήγορα όμως στράφηκε στην Αστρονομία. Με τηλεσκόπια δικής του κατασκευής ανακάλυψε τον μεγαλύτερο δορυφόρο του Κρόνου, τον Τιτάνα το 1655. Την επόμενη χρονιά ήταν ο πρώτος που πρότεινε ότι οι δακτύλιοι του Κρόνου δεν ήταν συμπαγείς αλλά αποτελούνταν από πολλά σωματίδια, όπως και ο πρώτος που εξήγησε το γεγονός ότι οι δακτύλιοι έμοιαζαν να «εξαφανίζονται» κατά περιόδους. Επίσης, ανακάλυψε μερικά διπλά άστρα και ανέλυσε το Νεφέλωμα του Ωρίωνα σε ξεχωριστά άστρα. Παράλληλα άρχισε να δουλεύει πάνω στην κατασκευή ρολογιών ακριβείας, καταρχήν για τις ανάγκες της αστρονομίας και αργότερα της ναυσιπλοΐας. Εφεύρε και πατεντάρισε το ρολόι με εκκρεμές το 1656. Η κατασκευή ρολογιών τον απασχόλησε ως το τέλος της ζωής του· δική του εφεύρεση είναι και το ρολόι τσέπης.

²²² Ο Locke γνώριζε όλους αυτούς τους επιστήμονες και το έργο τους. Ήταν ιδρυτικά μέλη της English Royal Society. Από τον Boyle ο Locke έμαθε τα σχετικά με την ατομική θεωρία, ενώ από το βιβλίο του Boyle *The Origin of Forms and Qualities*, εμπνεύστηκε τους όρους primary και secondary qualities. Ο Sydenham ήταν από τους διασημότερους Άγγλους γιατρούς του 17ου αιώνα και ο Locke συνεργάστηκε μαζί του σε έρευνες. Ακόμη ο Locke είχε διαβάσει τα *Principia Mathematica Philosophiae Naturalis* του Newton, ενώ βρισκόταν στην Ολλανδία και συζητούσε με τον Huygens για την αλήθεια των μαθηματικών. Ο Locke και ο Newton έγιναν φίλοι μετά την επιστροφή του από την Ολλανδία το 1688. Ίσως η αναφορά του σε αυτούς να έχει μια έντονη μετριοπάθεια, καθώς ο Locke παρουσιάζει τον εαυτό του απλά ως βοηθό τους, αλλά ίσως να θέλει να αντιπαράθεσει στις θετικές ανακαλύψεις αυτών τις ανεπάρκειες των Αριστοτελικών και των σχολαστικών και σε κάποιο βαθμό και της καρτεσιανής φιλοσοφικής παράδοσης. Επιπρόσθετα θα πρέπει να αναφερθεί ότι εκτός από τις θεωρίες του Newton και του Boyle, ο Locke κάνει φανερές αναφορές στον Bacon και στη θεωρία του για τη φυσική ιστορία σε καίρια σημεία της Εισαγωγής του Δοκιμίου. Για τη βιβλιογραφία βλ. Phillip Bricker, R. I. G. Hughes, *Philosophical perspectives on Newtonian science*, MIT, 1990 και ειδικότερα το άρθρο του Howard Stein, «On Locke, 'the Great Huygenius, and the incomparable Mr. Newton'», σελ.17 – 48. Ο Howard Stein συγκρίνει την άρνηση του Newton να εγκλωβίσει τη φυσική φιλοσοφία σε ένα προϋπάρχον σύστημα με τις περισσότερο αυστηρές φιλοσοφικές ιδέες των συγχρόνων του Christian Huygens και John Locke. Επίσης βλ. D. R. Oldroyd,

με μερικούς ακόμα αυτής της κλάσης, αποτελεί αρκετά μεγάλη φιλοδοξία το να γίνει κανείς ένα εργάτης μικρότερου βεληνεκούς, που θα καθαρίζει το έδαφος και θα απομακρύνει μερικά από τα σκουπίδια που βρίσκονται στο δρόμο προς τη γνώση, η οποία θα ήταν αναμφίβολα πολύ πιο διαδεδομένη στον κόσμο, εάν οι προσπάθειες ορισμένων ευφυών και εργατικών ανθρώπων δεν παρεμποδίζονταν, σε τόσο μεγάλο βαθμό από τη λόγια αλλά επιπόλαια χρήση αδέξιων, επιτηδευμένων και ακατανόητων όρων που εισήχθησαν στις επιστήμες και κατέληξαν στο σημείο να γίνουν επιτήδευμα σε τέτοιο βαθμό, ώστε η Φιλοσοφία, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αληθινή γνώση των πραγμάτων, να θεωρείται ακατάλληλη ή ανίκανη να προκαλέσει το ενδιαφέρον μιας καλής συντροφιάς ή μιας πολιτισμένης συζήτησης. Κενές και ασήμαντες μορφές λόγου και κατάχρηση της γλώσσας, έχουν εδώ και καιρό γίνει δεκτά ως μυστήρια της επιστήμης. Ακαμπτές και κακοχρησιμοποιημένες λέξεις, με λίγο ή καθόλου περιεχόμενο, έχουν εξ ορισμού το δικαίωμα να θεωρούνται (εσφαλμένα) ως βαθυστόχαστη διδασκαλία και υψηλή διάνοηση κι έτσι πλέον δεν είναι εύκολο να πειστούν ούτε αυτοί που τις χρησιμοποιούν ούτε αυτοί που τις ακούν, για το ότι δεν πρόκειται παρά για επικαλύμματα της άγνοιας και εμπόδια στην αληθινή γνώση.

Το να παραβιάσει κάποιος το ιερό της ματαιοδοξίας και της άγνοιας, είναι πιθανά μια προσφορά για την ανθρώπινη νόηση, αν και πολύ λίγοι είναι ικανοί να δεχτούν ότι εξαπατούν ή εξαπατώνται από τη χρήση των λέξεων ή ακόμα ότι η γλώσσα της κοινωνικής ομάδας που ανήκουν έχει οποιαδήποτε σφάλματα, τα οποία θα έπρεπε να εξεταστούν ή να διορθωθούν. Έτσι, ελπίζω ότι θα μου επιτρέψετε στο τρίτο βιβλίο να σταθώ επί μακρόν σε αυτό το θέμα και να προσπαθήσω να το κάνω τόσο ξεκάθαρο ώστε ούτε η μανιώδης μοχθηρία ούτε η επιβολή της συνήθειας δε θα μπορούν να αποτελούν δικαιολογία για όσους δεν προσέχουν το νόημα των ίδιων τους των λέξεων και δεν ανέχονται τον έλεγχο της σημασίας των εκφράσεών τους.

The arch of knowledge: an introductory study of the history of the methodology of Science, Methuen, 1986, σελ. 84 - 86.

Έμαθα ότι μια σύντομη Επιτομή αυτής της Πραγματείας, που τυπώθηκε το 1688, καταδικάστηκε από κάποιους χωρίς καν να τη διαβάσουν, επειδή σε αυτήν δε γίνονται δεκτές οι έμφυτες ιδέες. Συμπέραναν πολύ βιαστικά ότι εάν δεν προϋποτεθεί η ύπαρξη των εμφύτων ιδεών, τότε δε μένει μεγάλο περιθώριο ούτε για την έννοια αλλά ούτε και για την απόδειξη της ύπαρξης των πνευμάτων. Αν κανείς νοιώσει προσβεβλημένος από κάτι τέτοιο στην εισαγωγή αυτής της Πραγματείας, θα επιθυμούσα να τη διαβάσει μέχρι τέλους και τότε ελπίζω ότι θα πειστεί πως το να γκρεμίζεις ένα σαθρό υπόβαθρο δεν είναι επιβλαβές, αλλά εποικοδομητικό για την αλήθεια, η οποία ποτέ δεν πλήττεται και δεν κινδυνεύει περισσότερο παρά όταν αναμειγνύεται ή όταν στηρίζεται πάνω στο ψέμα.

Στη Δεύτερη Έκδοση προσέθεσα τα εξής:

Ο εκδότης δε θα με συγχωρήσει αν δεν αναφέρω τίποτα γι' αυτήν τη νέα έκδοση, η οποία, όπως μου υποσχέθηκε, με τις διορθώσεις που έχουν γίνει, θα γίνει το αντίβαρο για τα πολλά λάθη που υπήρχαν στην προηγούμενη έκδοση. Επιθυμεί και αυτός να γίνει γνωστό ότι ένα καινούργιο κεφάλαιο αναφορικά με την Ταυτότητα έχει προστεθεί, ενώ έχουν γίνει και πολλές ακόμα προσθήκες και διορθώσεις σε άλλα σημεία. Πρέπει να ενημερώσω τους αναγνώστες μου ότι αυτά δεν αποτελούν όλα νέο υλικό, αλλά ότι τα περισσότερα είτε ενισχύουν τις προτάσεις μου είτε τις επεξηγούν περαιτέρω, επομένως μην θεωρήσετε ότι υπάρχει κάποια απόκλιση από όσα είχα γράψει στην προηγούμενη έκδοση.

Οι μόνες αποκλίσεις, τις οποίες και αποδέχομαι, βρίσκονται στο βιβλίο II. κεφ. xxί.

Όσα είχα γράψει εκεί σχετικά με την Ελευθερία και τη Βούληση, θεώρησα ότι άξιζαν μιας ακριβούς εικόνας, στο μέτρο που μου ήταν δυνατό. Αυτά τα ζητήματα έχουν απασχολήσει σε όλες τις εποχές τους ειδικούς και τους έχουν δημιουργήσει ερωτήματα και δυσκολίες κι έτσι έχουν αποκτήσει μια νεφελώδη ηθικότητα και ιερότητα, όπως συμβαίνει και με όσα άλλα αντικείμενα της γνώσης

απασχολούν πιο έντονα τους ανθρώπους και επιθυμούν να τα ξεκαθαρίσουν.

Έπειτα από μια πιο κοντινή ματιά στη λειτουργία του ανθρώπινου μυαλού²²³ και μια πιο αυστηρή εξέταση εκείνων των κινήτρων και των απόψεων που τα κατευθύνουν²²⁴, βρήκα λόγους να αλλάξω σε κάποιο βαθμό τις παλιότερες ιδέες μου σχετικά με αυτό που καθορίζει τελικά τη βούληση σε όλες τις σκόπιμες πράξεις. Δεν μπορώ φυσικά να αποφύγω να το γνωστοποιήσω αυτό στον κόσμο, με τόση ελευθερία και προθυμία, όση είχα και όταν εξέδωσα στην αρχή όσα θεωρούσα τότε σωστά. Κι αυτό, γιατί με απασχολεί περισσότερο να εγκαταλείψω και να αποκηρύξω κάθε δική μου άποψη που αποδεικνύεται εσφαλμένη, παρά οποιουδήποτε άλλου, αφού αναζητώ αποκλειστικά την αλήθεια και την καλοδέχομαι όποτε και από οπουδήποτε αυτή αναδεικνύεται.

Αλλά παρόλη την προθυμία που μπορεί να έχω να παραιτηθώ από κάποια άποψή μου ή να αποσύρω ο,τιδήποτε έχω γράψει με την πρώτη απόδειξη κάποιου λάθους σε αυτά, οφείλω να ομολογήσω ότι δεν είχα την αγαθή τύχη να βρω, από εκείνες τις λίγες εξαιρέσεις που γράφτηκαν ή ειπώθηκαν εναντίον του βιβλίου μου, λόγο να αλλάξω γνώμη για τα σημεία που τέθηκαν υπό αμφισβήτηση. Είτε το παρόν ζήτημα απαιτεί συχνά περισσότερη σκέψη και προσοχή από αυτή που οι απρόσεκτοι αναγνώστες, τουλάχιστον όσοι είναι προκατειλημμένοι, θέλουν να δώσουν είτε ακόμα και οποιαδήποτε ασάφεια στις εκφράσεις μου αφήνει ένα σύννεφο πάνω από αυτές, κι έτσι αυτές οι ιδέες με τον τρόπο που τις χειρίζομαι γίνονται δυσνόητες. Έτσι, ανακαλύπτω ότι τα νοήματά μου συχνά παρεξηγούνται και ότι δεν έχω την καλή τύχη να γίνομαι κατανοητός σε όλα τα σημεία του Δοκιμίου.

---

²²³ men's minds

²²⁴ those motives and views they are turned by

Υπάρχουν τόσες παρόμοιες περιπτώσεις που το θεωρώ δίκαιο για τον αναγνώστη μου και για εμένα να καταλήξω ότι είτε το βιβλίο μου είναι αρκετά ξεκάθαρα γραμμένο, ώστε να κατανοηθεί ορθά από εκείνους που θα το αντιμετωπίσουν με την προσοχή και την αποστασιοποίηση που αρμόζει στο σωστό τρόπο ανάγνωσης οποιουδήποτε βιβλίου, ή ότι έγραψα αυτό το βιβλίο με τέτοια ασάφεια που είναι πλέον ανώφελη κάθε προσπάθεια διόρθωσής του. Όποια από τις δύο αυτές περιπτώσεις κι εάν είναι η αληθινή, μόνο εμένα θα επηρεάσει, κι επομένως δε θα απασχολήσω τον αναγνώστη μου με όσα σκέφτομαι ότι πρέπει να ειπωθούν ως απάντηση στις διάφορες παρατηρήσεις που συνάντησα, αναφορικά με κάποια κομμάτια του βιβλίου μου, αφού είμαι βέβαιος ότι όποιος κάνει τον κόπο να ασχοληθεί με την ορθότητα ή μη αυτών των παρατηρήσεων, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι είτε οι παρατηρήσεις δεν ευσταθούν είτε ότι δεν είναι στην πραγματικότητα αντίθετες με τη θεωρία μου, από τη στιγμή που εγώ και ο αντίπαλός μου γίνουμε απόλυτα κατανοητοί.

Αν κάποιος, στην προσπάθειά τους να μη χαθούν οι ενάρετες σκέψεις τους, μη μπορώντας να το δεχτούν, έχουν τιμήσει το Δοκίμιό μου με τις κριτικές τους γι' αυτό, θα αφήσω το κοινό να εκτιμήσει την ευθύνη που αναλογεί στην επικριτική γραφή τους και δε θα ξοδέψω έτσι άσκοπα και αργόσχολα το χρόνο των αναγνωστών μου, για να μειώσω την ευχαρίστηση που παίρνει καθένας από τον εαυτό του ή δίνει και σε άλλους, με το να αντικρούει με βιασύνη αυτά που έγραψα.

Οι εκδότες που ετοιμάζουν την Τέταρτη Έκδοση του Δοκιμίου μου, μου πρότειναν ότι θα μπορούσα, εάν είχα χρόνο, να προβώ σε όποιες προσθέσεις και αλλαγές θεωρώ αναγκαίες. Είναι ευκαιρία λοιπόν να ενημερώσω τον αναγνώστη ότι εκτός από διάφορες διορθώσεις που έκανα σε κάποια σημεία, έγινε επίσης και μια μετατροπή που ήταν απαραίτητο να αναφερθεί, γιατί διατρέχει ολόκληρο το βιβλίο και είναι σημαντικό να γίνει κατανοητή. Αυτό που προκύπτει είναι το εξής:

Οι σαφείς και διακριτές ιδέες είναι όροι που, αν και οικείοι και συχνά

χρησιμοποιούμενοι από τους ανθρώπους, νομίζω ότι πολλοί δεν τους κατανοούν επακριβώς. Και πιθανά είναι σπάνιο να προσπαθήσει κάποιος να αναλογιστεί τί ακριβώς εννοεί ο ίδιος ή οι άλλοι όταν κάνουν χρήση αυτών των όρων. Γι' αυτό προτίμησα στα περισσότερα σημεία να χρησιμοποιήσω συγκεκριμένους ή καθορισμένους όρους, αντί για σαφείς όρους θεωρώντας το έτσι πιο πιθανό να οδηγήσω τους αναγνώστες στο ακριβές νόημα που θέλω να τους μεταδώσω. Με αυτές τις ονομασίες εννοώ κάποιο αντικείμενο στο νου και κατ' επέκταση καθορισμένο, π.χ. ακριβώς όπως το βλέπουμε και το αντιλαμβανόμαστε. Αυτό νομίζω μπορεί να χαρακτηριστεί ως ορισμένη ή καθορισμένη ιδέα, όταν σε κάθε περίπτωση παρουσιάζεται η ίδια αντικειμενική στον ανθρώπινο νου και έχει καταχωρηθεί εκεί χωρίς καμία απόκλιση, καθορισμένη με μια ονομασία ή ένα συγκεκριμένο ήχο που αποτελεί το σταθερό σημείο αυτού του ίδιου αντικειμένου του νου ή της καθορισμένης ιδέας.

Ας το εξηγήσουμε αυτό λίγο αναλυτικότερα. Με τον όρο καθορισμένο, όταν χρησιμοποιείται για μια απλή ιδέα, εννοώ αυτήν την εικόνα που περιέχει ή αντιλαμβάνεται ο νους, όταν αυτή η ιδέα υπάρχει εκεί. Με τον όρο προσδιορισμένο, όταν τον χρησιμοποιούμε για μια σύνθετη ιδέα, εννοώ εκείνη την ιδέα που αποτελείται από έναν καθορισμένο αριθμό συγκεκριμένων απλών, ή έστω λιγότερο σύνθετων ιδεών, συνδεδεμένων σε τέτοια αναλογία και κατάσταση όπως ο νους τις αντιλαμβάνεται και τις βλέπει μέσα του, όταν αυτή η ιδέα εμφανίζεται ή θα έπρεπε να εμφανίζεται στο νου, όταν κάποιος της δίνει μια ονομασία. Λέω πως θα έπρεπε, γιατί όχι όλοι, κι ίσως ακόμα κανένας, δεν είναι τόσο προσεχτικός με τη γλώσσα ώστε να μη χρησιμοποιεί καμία λέξη έως ότου να μπορεί να σχηματοποιήσει στο μυαλό του την ακριβή προσδιορισμένη ιδέα στην οποία αντιστοιχεί η λέξη. Η έλλειψη αυτή αποτελεί την αιτία για σημαντικό μέρος της ασάφειας και της σύγχυσης στις ανθρώπινες σκέψεις και συζητήσεις.

Γνωρίζω ότι δεν υπάρχουν αρκετές λέξεις σε καμιά γλώσσα για να καλύψουν την ποικιλία των ιδεών που εμπεριέχονται στις συζητήσεις και στους

συλλογισμούς των ανθρώπων. Αλλά αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, όταν όποιος χρησιμοποιώντας έναν όρο, έχει στο μυαλό του μια προσδιορισμένη ιδέα, της οποίας ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί σημείο, και με τον οποίο όρο οφείλει να προσδιορίζει σταθερά αυτή την ιδέα κατά τη συγκεκριμένη συζήτηση. Όταν δεν το κάνει όμως αυτό, ή και δεν μπορεί ίσως να το κάνει, τότε διατείνεται μάταια ότι έχει σαφείς και διακριτές ιδέες. Είναι εμφανές ότι οι ιδέες του δεν είναι ξεκάθαρες κι επομένως δε μπορούμε να περιμένουμε τίποτε άλλο από ασάφεια και σύγχυση, όταν τέτοιοι όροι χρησιμοποιούνται για κάτι το οποίο δεν είναι ξεκάθαρο ότι αντιπροσωπεύουν επακριβώς.

Σε αυτή τη βάση, θεωρώ τις προσδιορισμένες ιδέες έναν τρόπο ομιλίας λιγότερο επιρρεπή σε λάθη από ότι τις σαφείς και διακριτές και αν οι άνθρωποι έχουν τέτοιες προσδιορισμένες ιδέες για ό,τι συζητούν, αναζητούν ή διαφωνούν, θα ανακαλύψουν ότι ένα μεγάλο μέρος των αμφιβολιών και διαφωνιών τους θα τελειώσει. Το μεγαλύτερο μέρος των ερωτημάτων και διχογνωμιών που περιπλέκουν την ανθρωπότητα οφείλονται στην αμφίβολη και αβέβαιη χρήση λέξεων, ή (που είναι το ίδιο) των απροσδιόριστων ιδεών, τις οποίες έχουν φτιαχτεί να εκπροσωπούν. Επέλεξα αυτοί οι όροι να δηλώνουν (1) Κάποιο άμεσο αντικείμενο του νου, το οποίο αντιλαμβάνεται και έχει μπροστά του, διακριτό από τον ήχο που χρησιμοποιεί σαν σημείο γι' αυτό. (2) Ότι αυτή η ιδέα, όπως έχει προσδιοριστεί, π.χ. την οποία ο νους εμπεριέχει και γνωρίζει και βλέπει, είναι προσδιορισμένη χωρίς καμία αλλαγή αυτής της ονομασίας και ότι αυτή η ονομασία έχει προσδιοριστεί γι' αυτήν την συγκεκριμένη ιδέα. Αν οι άνθρωποι είχαν τέτοιες προσδιορισμένες ιδέες στις αναζητήσεις και συζητήσεις τους, θα μπορούσαν τόσο να διαβλέπουν το εύρος των ίδιων τους των αναζητήσεων και συζητήσεων, όσο και να αποφεύγουν το μεγαλύτερο μέρος των αμφισβητήσεων και των λογομαχιών τους. Εκτός από αυτό, ο εκδότης θα θεωρήσει απαραίτητο να ενημερώσω τον αναγνώστη ότι έχουν προστεθεί δύο καινούργια κεφάλαια. Το ένα είναι 'Περί της Σχέσης των Ιδεών' και το άλλο 'Περί Ενθουσιασμού'. Αυτά, μαζί με κάποιες ακόμα μεγαλύτερες προσθέσεις που δεν είχαν εκδοθεί πριν, ανέλαβε να τα τυπώσει

ξεχωριστά, με τον ίδιο τρόπο και για τον ίδιο λόγο, όπως έγινε και όταν αυτό το Δοκίμιο ανατυπώθηκε για δεύτερη φορά.

Λίγα έχουν προστεθεί ή αλλαχθεί στην Έκτη Έκδοση. Το μεγαλύτερο μέρος των πρόσθετων μερών, εμπεριέχονται στο εικοστό πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου, τα οποία οποιοσδήποτε μπορεί, αν το θεωρεί άξιο χρόνου, με λίγο κόπο να αντιγράψει στα περιθώρια της προηγούμενης έκδοσης.

I.iii Εισαγωγή

§1. Μια έρευνα για την νόηση, ευχάριστη και χρήσιμη.

Δεδομένου ότι είναι η κατανόηση που θέτει το άτομο επάνω από τα υπόλοιπα λογικά όντα, και του δίνει όλα τα πλεονεκτήματα και την εξουσία που έχει πάνω σε αυτά είναι βεβαίως ένα θέμα, ακόμη και για την ευγένειά του, άξιο να ερευνήσουμε στην εργασία μας. Η κατανόηση, όπως και το μάτι, ενώ μας κάνει να βλέπουμε και να αντιλαμβανόμαστε όλα τα άλλα πράγματα, δεν παρατηρεί τον εαυτό της: Και απαιτεί και τέχνη και κόπους για να τον θέσει σε μια απόσταση και να τον καταστήσει αντικείμενό της. Αλλά οποιεσδήποτε και αν είναι οι δυσκολίες που βρίσκονται στο δρόμο αυτής της έρευνας, ο,τιδήποτε και αν είναι αυτό που μας κρατά στο σκοτάδι σχετικά με τη γνώση του εαυτού μας, είμαι βέβαιος ότι όλο το φως που μπορούμε να αφήσουμε να δια φωτίσει το νου μας, όλη η γνώση που μπορούμε να αποκτήσουμε για την νόησή μας, όχι μόνο θα είναι πολύ ευχάριστα, αλλά μας παρέχουν μεγάλο πλεονέκτημα, στο να κατευθύνουν την σκέψη μας στην αναζήτηση άλλων πραγμάτων.

§2. Το Σχέδιο

Αυτό, επομένως, που είναι ο σκοπός μου είναι να ερευνήσω την αρχή, τη βεβαιότητα, και την έκταση της ανθρώπινης γνώσης, μαζί με τους λόγους και τους βαθμούς της πίστης, της γνώμης και της συγκατάθεσης. Δεν θα αναμιχθώ προς το παρόν με τη φυσική θεώρηση του νου ούτε θα προβληματιστώ με την εξέταση της ουσίας από την οποία αποτελείται, ή με ποιες κινήσεις του πνεύματός μας ή αλλοιώσεις των σωμάτων μας καταλήγουμε να έχουμε οποιαδήποτε αίσθηση μέσω των αισθητηρίων οργάνων μας, ή οποιεσδήποτε ιδέες μέσω της νόησής μας και κατά πόσο αυτές οι ιδέες, κάποια ή όλες τους, κατά τον σχηματισμό τους,

εξαρτώνται από την ύλη ή όχι. Αυτές τις θεωρήσεις, όσο περίεργες και διασκεδαστικές και αν είναι, θα τις αρνηθώ, γιατί βρίσκονται εκτός του σχεδίου με το οποίο τώρα ασχολούμαι. Θα αρκεστώ στον παρόντα σκοπό μου, να εξετάσω τις ικανότητες του ανθρώπου να διακρίνει, καθώς τις χρησιμοποιεί για τα αντικείμενα, με τα οποία πρέπει να ασχοληθεί. Και θα υποθέσω ότι δεν έχω παραπλανήσει πλήρως τον εαυτό μου με τις σκέψεις που θα αναπτύξω σε αυτήν την περίπτωση, εάν, με αυτήν την ιστορική, σαφή μέθοδο, μπορώ να δώσω κάποια περιγραφή των τρόπων, με τους οποίους η νόησή μας αποκτά τις έννοιες των πραγμάτων που έχουμε. Και εάν μπορώ να καθορίσω κάποιους όρους της γνωστικής βεβαιότητας ή τους λόγους που τόσο διάφορες, διαφορετικές, και πλήρως αντιφατικές πεποιθήσεις απαντούν ανάμεσα στους ανθρώπους, όμως, παρόλα αυτά υποστηρίζονται εδώ κι εκεί με τέτοια σιγουριά και αυτοπεποίθηση, ώστε εκείνος που έχει μια εικόνα των απόψεων που υιοθετούνται από την ανθρωπότητα, παρατηρεί την αντίθεσή τους, και συγχρόνως εξετάζει τη σιγουριά και την αφοσίωση, με τις οποίες τις ενστερνίζονται οι άνθρωποι, την αποφασιστικότητα και προθυμία με τις οποίες τις υποστηρίζουν, μπορεί ίσως να έχει λόγους να υποψιαστεί, ότι είτε δεν υπάρχει κανένα πράγμα που να είναι η αλήθεια ή ότι η ανθρωπότητα δεν έχει κανένα μέσο αρκετά ικανοποιητικό, για να αποκτήσει βέβαιη γνώση αυτής.

§3. Η Μέθοδος

Επομένως αξίζει τον κόπο να αναζητηθούν τα όρια ανάμεσα στην γνώμη και τη γνώση· και να εξεταστούν με ποια μέτρα οφείλουμε να ρυθμίσουμε τις παραδοχές και να μετριάσουμε την πειθώ μας για πράγματα όπου δεν έχουμε βέβαιη γνώση. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα ακολουθήσω την ακόλουθη μέθοδο: Κατ' αρχήν, θα ερευνήσω την προέλευση εκείνων των ιδεών, εννοιών, ή όπως αλλιώς επιθυμείτε να τις αποκαλείτε, τις οποίες παρατηρεί κάποιος, και έχει επίγνωση ότι βρίσκονται στο μυαλό του· και τους τρόπους, με τους οποίους κατορθώνει η νόηση να τις αποκτήσει. Κατά δεύτερο λόγο, θα προσπαθήσω να

δείξω τι είδους γνώση παράγεται από την κατανόηση τέτοιων ιδεών· καθώς και το βαθμό βεβαιότητας, απόδειξης και εμβέλειάς της. Τρίτον, θα διερευνήσω τη φύση και τα όρια της πίστης ή της γνώμης: δια των οποίων εννοώ την παραδοχή για οποιαδήποτε άποψη θεωρούμε αληθινή, για την αλήθεια της οποίας ακόμα δεν έχουμε σίγουρη γνώση. Και εδώ θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε τους λόγους και τους βαθμούς της παραδοχής και συγκατάθεσής μας.

§4. Είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε τις δυνατότητες της νόησής μας.

Εάν από την παρούσα έρευνα για τη φύση της κατανόησης, μπορώ να ανακαλύψω τις δυνάμεις της, πόσο μακριά φτάνουν, ως προς ποια πράγματα και σε ποιο βαθμό είναι ανάλογες, πού μας παραπλανούν, υποθέτω ότι μπορεί να είναι χρήσιμο να επικρατήσει στο πολυάσχολο μυαλό του ανθρώπου να είναι περισσότερο προσεκτικό όταν ασχολείται με πράγματα που υπερβαίνουν την κατανόησή του· να σταματά όταν βρίσκεται στο ανώτατο σημείο της πρόσδεσής του· και να προτιμήσει την ησυχία της άγνοιας όταν πρόκειται για πράγματα, τα οποία, κατόπιν εξέτασης, διαπιστώνεται ότι είναι πέρα από την εμβέλεια των ικανοτήτων μας. Δεν θα πρέπει τότε ίσως να προτρέχουμε, εξ αιτίας κάποιας επίδρασης της καθολικής γνώσης, θέτοντας ερωτήματα, και περιπλέκοντας τους εαυτούς μας και τους άλλους με διαφωνίες σε σχέση με πράγματα που η κατανόησή μας δεν μπορεί να προσεγγίσει, και για τα οποία δεν μπορούμε να σχηματίσουμε στο μυαλό μας καμία ξεκάθαρη και διακριτή αντίληψη, ή για τα οποία (όπως ίσως έχει συμβεί πολύ συχνά) δεν έχουμε καμία απολύτως έννοια. Εάν μπορούμε να μάθουμε πόσο μπορεί η κατανόηση να επεκτείνει την οπτική της, πόσες ικανότητες έχει για να επιτύχει κάποια βεβαιότητα και σε ποιες περιπτώσεις μπορεί μόνο να κρίνει και να μαντεύει, τότε μπορούμε να μάθουμε να αρκούμαστε με ό,τι είναι εφικτό στην παρούσα κατάσταση.

§5. Η ικανότητά μας είναι ανάλογη με την κατάσταση και τα ενδιαφέροντά μας

Γιατί, αν και η κατανόηση της γνώσεών μας είναι υπερβολικά μικρή σε σύγκριση με την απέραντη έκταση των πραγμάτων, κι όμως θα έχουμε αρκετούς λόγους να μεγαλώνουμε τον γενναιόδωρο Πρωτεργάτη της ύπαρξής μας, για εκείνο το ποσοστό και το βαθμό γνώσης που μας έχει προικίσει, μέχρι στιγμής περισσότερο από όλους τους υπόλοιπους κατοίκους αυτού του δικού μας οίκου. Οι άνθρωποι είναι δικαιολογημένα ικανοποιημένοι με αυτό που ο Θεός έχει σκεφτεί ότι τους αρμόζει, εφόσον εκείνος τους έχει δώσει (όπως λέει και ο Άγιος Πέτρος) *πάντα προς ζωήν και ευσέβειαν*, και έχει θέσει μέσα στην εφικτή εμβέλειά τους την ανακάλυψη και άνετη πρόνοια για την παρούσα ζωή, αλλά και τους τρόπους για να πετύχουν μια καλύτερη. Όσο ελλιπής ωστόσο κι αν είναι η γνώση που μπορεί να επιτευχθεί για την καθολική ή τέλεια κατανόηση της ύπαρξης, εν τούτοις τους προσφέρει ασφάλεια για τις μεγάλες ανησυχίες τους, το να έχουν φως αρκετό να τους οδηγήσει στη γνώση του Δημιουργού τους, καθώς και στη θέαση των δικών τους καθηκόντων. Οι άνθρωποι ίσως βρουν αρκετά θέματα να απασχολήσουν το μυαλό τους, και ποικίλους τρόπους να απασχολήσουν τα χέρια τους, με χαρά και ικανοποίηση, αν δεν τολμήσουν να εναντιωθούν στην ίδια την ιδιοσυστασία τους και πετάξουν τα αγαθά με τα οποία τα χέρια τους είναι γεμάτα, επειδή δεν είναι αρκετά μεγάλα για να τα πιάσουν όλα. Δεν θα έχουμε κανένα λόγο να παραπονεθούμε για τη στενότητα του μυαλού μας, εάν δεν το χρησιμοποιήσουμε για όσα μας είναι χρήσιμα και γι' αυτά που είναι πολύ ικανά. Και θα είναι μια ασυγχώρητη, καθώς και παιδαριώδης αψιθυμία, αν υποτιμήσουμε τα πλεονεκτήματα της γνώσης μας και παραμελήσουμε να την βελτιώσουμε μέχρι τα έσχατα όρια, για τα οποία μας έχει δοθεί, επειδή υπάρχουν πράγματα τα οποία δεν μπορούμε να φτάσουμε. Και δεν θα υπάρξει καμιά δικαιολογία για έναν αδρανή και ατυχή υπηρέτη, που δεν θα κάνει τη δουλειά του υπό το φως των κεριών, επικαλούμενος ότι δεν είχε μεγάλη ηλιοφάνεια. Το Κερί που έχει τοποθετηθεί μέσα μας λάμπει αρκετά για όλους τους σκοπούς μας. Οι ανακαλύψεις που μπορούμε να κάνουμε με αυτό θα πρέπει να μας ικανοποιούν· και ύστερα θα χρησιμοποιούμε τις

γνώσεις μας σωστά, όταν θα σκεφτόμαστε σοβαρά, ανάλογα με τον τρόπο που ταιριάζει στις ικανότητές μας, με βάση εκείνους τους λόγους που μπορούν να μας δοθούν και χωρίς να απαιτούμε αποδείξεις ρητά και αλόγιστα. Ούτε να ζητούμε βεβαιότητα, εκεί όπου πρέπει να ισχύει μόνο η πιθανότητα, επαρκής για να ρυθμίζει όλες μας τις ανησυχίες. Εάν δυσπιστούμε για τα πάντα, επειδή δεν μπορούμε να τα γνωρίζουμε όλα με σιγουριά, θα κάνουμε τόσο σοφά, όσο αυτός που δεν χρησιμοποιεί τα πόδια του, αλλά στέκεται ακίνητος να πεθάνει, γιατί δεν έχει φτερά να πετάξει.

§6. Η γνώση των ικανοτήτων μας είναι θεραπεία για τον σκεπτικισμό και την απραξία

Όταν γνωρίζουμε τη δύναμή μας, θα ξέρουμε καλύτερα τί να αναλάβουμε με ελπίδα να επιτύχουμε· και όταν έχουμε ερευνήσει τις δυνάμεις του νου μας, κι έχουμε κάνει κάποια εκτίμηση για το τί μπορούμε να προσδοκούμε από αυτές, δεν θα πρέπει να έχουμε την τάση ούτε να σταθούμε ακίνητοι, και να μη θέτουμε καθόλου τις σκέψεις μας σε λειτουργία, από απόγνωση πως δεν γνωρίζουμε τίποτα· ούτε από την άλλη μεριά, να αμφιβάλλουμε για τα πάντα, και να αποποιούμαστε όλη τη γνώση, επειδή μερικά πράγματα δεν μπορούν να είναι κατανοητά. Είναι πολύ χρήσιμο στον ναυτικό να γνωρίζει το μήκος της πορείας του, παρόλο που δε μπορεί με αυτό να μετρήσει τα βάθη του ωκεανού. Είναι καλό που ξέρει ότι είναι αρκετά μακρύ για να φτάσει στον πάτο του βυθού, στα σημεία που του είναι απαραίτητο για να κατευθύνει το ταξίδι του, και να αποφύγει τα κοπάδια των ψαριών που μπορούν να τον συντρίψουν. Το θέμα μας εδώ, δεν είναι να γνωρίζουμε όλα τα πράγματα, αλλά μόνο αυτά που αφορούν στη συμπεριφορά μας. Αν μπορούσαμε να βρούμε εκείνους τους τρόπους ελέγχου, μέσω των οποίων ένα λογικό πλάσμα, στην κατάσταση, στην οποία βρίσκεται ο άνθρωπος μέσα σε αυτόν τον κόσμο, μπορεί και θα πρέπει να ρυθμίζει τις απόψεις και τις πράξεις του, δεν πρέπει να προβληματιστούμε με το γεγονός ότι μερικά άλλα διαφεύγουν της γνώσης μας.

§7. Η περίπτωση του παρόντος Δοκιμίου

Πρόκειται γι' αυτό που προκάλεσε την ανάληψη της συγγραφής αυτού του Δοκιμίου για την νόηση. Γιατί θεώρησα ότι το πρώτο βήμα για την απάντηση διαφόρων ερωτημάτων που έθετε το ανθρώπινο μυαλό, ήταν, να αναλάβω μια επισκόπηση των δικών μας νοητικών λειτουργιών, να εξετάσω τις δικές μας δυνάμεις και να δω σε τι είδους πράγματα αναφέρονταν. Έως ότου γίνει αυτό υπέθεσα ότι ακολουθούσαμε λάθος δρόμο, μάταια αναζητώντας την ικανοποίηση σε μια ήρεμη κατοχή βέβαιων αληθειών που μας αφορούν περισσότερο, ενώ αφήναμε ελεύθερες τις σκέψεις μας στον απέραντο ωκεανό του Όντος· λες και όλη αυτή η απεριόριστη έκταση, όπου δεν υπήρχε τίποτα πέρα από τις αποφάσεις του ή που να ξέφευγε της κατανόησής του, ήταν η έμφυτη και αδιαμφισβήτητη κατοχή των γνώσεών μας. Έτσι, οι άνθρωποι, επεκτείνοντας τα ερωτήματά τους πέρα από τις ικανότητές τους, και αφήνοντας τις σκέψεις τους να περιπλανιούνται σε εκείνα τα βάθη, στα οποία δεν μπορούν να βρουν κανένα βέβαιο στήριγμα, δεν είναι περίεργο που εκφράζουν αντιρρήσεις και πολλαπλασιάζουν τις διαφορές, που δεν οδηγούν ποτέ σε κάποια σαφή επίλυση, και υπάρχουν μόνο για να συνεχίζουν και να αυξάνουν τις αμφιβολίες τους, επιβεβαιώνοντάς τις τελικά με έναν καθαρό σκεπτικισμό. Ενώ, αν οι ικανότητες της νόησής μας μελετηθούν καλά, αν η έκταση της γνώσης μας ανακαλυφθεί κάποτε και βρεθεί ο ορίζοντας που θέτει τα όρια μεταξύ των φωτεινών και σκοτεινών σημείων των πραγμάτων, μεταξύ αυτού που είναι και αυτού που δεν είναι κατανοητό, οι άνθρωποι ίσως θα συναινούσαν με λιγότερο ενδοιασμό στην ομολογία της άγνοιας του δεύτερου, και θα απασχολούσαν τις σκέψεις και τις συζητήσεις τους για το πρώτο με περισσότερο όφελος και ικανοποίηση.

§8. Αυτό που αναπαριστά η ιδέα.

Επομένως, αυτά θεώρησα απαραίτητο να πω σχετικά με την περίπτωση της

παρούσας έρευνας για την ανθρώπινη νόηση. Αλλά, προτού προχωρήσω σε όσα έχω διαλογιστεί πάνω στο θέμα, πρέπει εδώ στην εισαγωγή να ζητήσω συγχώρηση από τον αναγνώστη μου για τη συχνή χρήση της λέξης ιδέα, που θα βρει στην ακόλουθη πραγματεία. Όντας αυτός ο όρος, ο οποίος, πιστεύω, εξυπηρετεί καλύτερα για να αναπαραστήσει όποιο και αν είναι το αντικείμενο της νόησης, όταν ένας άνθρωπος σκέφτεται, τον έχω χρησιμοποιήσει για να εκφράσω ο,τιδήποτε εννοείται ως φάντασμα, έννοια, είδος ή ο,τιδήποτε στο οποίο μπορεί να αναφέρεται το σκεπτόμενο μυαλό· και δε θα μπορούσα να αποφύγω να τον χρησιμοποιώ συχνά.

Υποθέτω ότι θα είναι ευκολότερο να κάνω δεκτό, ότι υπάρχουν τέτοιες ιδέες στο μυαλό των ανθρώπων: όλοι έχουν στον εαυτό τους συνείδηση αυτών, ενώ οι λέξεις και οι πράξεις των ανθρώπων θα αποδείξουν το γεγονός ότι υπάρχουν και στους άλλους.

Η πρώτη μας διερεύνηση επομένως θα αφορά στο πώς εμφανίζονται στον νου.

II. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΟΚΙΜΙΟ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ:

II.i. George Berkeley

Ο βίος & το έργο του Berkeley. Η θέση των *Τριών Διαλόγων* στο έργο του.

Ο George Berkeley γεννήθηκε (1685) και σπούδασε στην Ιρλανδία, όπου πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του. Δίδαξε στο Trinity College στο Δουβλίνο μέχρι το 1725, όταν ταξίδεψε στις Βερμούδες, ενώ επίσης έζησε και τρία χρόνια στο Newport στο Rhode Island. Στην Αγγλία επέστρεψε το 1731, για να διορισθεί Επίσκοπος του Cloyne το 1734. Μέχρι το 1752 που εγκαταστάθηκε στην Οξφόρδη έζησε στο Cloyne συγγράφοντας και εκτελώντας το επισκοπικό του έργο. Πέθανε στην Οξφόρδη το 1753. Στη διάρκεια της ζωής του αναγνωρίστηκε ευρέως και αγαπήθηκε από τους συγχρόνους του. Τα σπουδαιότερα έργα του δημοσιεύθηκαν όταν ήταν ακόμη πολύ νέος, πριν κλείσει τα 30 του χρόνια.

Το κείμενο των *Τριών Διαλόγων* (*Three Dialogues between Hylas and Philonous*) τυπώθηκε πρώτη φορά τον Μάιο του 1713 στο Λονδίνο κατά το πρώτο ταξίδι του στην πόλη αυτή. Η δεύτερη έκδοση επίσης στο Λονδίνο το 1725 τήρησε εν πολλοίς τον αρχικό χαρακτήρα της πρώτης έκδοσης, αλλά το 1734, στην τρίτη έκδοσή του, ο Berkeley αναθεώρησε ορισμένα σημεία και το ενέταξε στο δεύτερο μέρος ενός ενιαίου τόμου που περιείχε στο πρώτο μέρος την άλλη μείζονα μελέτη του για τις *Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* (*A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*). Έκτοτε, όλες οι εκδόσεις των έργων του περιλαμβάνουν και τους *Διαλόγους*, ενώ μεταφράστηκαν για πρώτη φορά στα γαλλικά το 1750 (Αμστερνταμ) και το 1756 στα γερμανικά (Ροστόκ). Πολλές διασκευές και μεταφράσεις του κειμένου έγιναν ακόμη στα Τσεχικά, στα Ιταλικά, στα Νορβηγικά και στα Πολωνικά.

Ο κύριος λόγος συγγραφής και έκδοσης των *Διαλόγων* φαίνεται να ήταν η πρόθεση του Berkeley να καταστήσει τον ιδεαλισμό που υπερασπίζεται στις *Αρχές* περισσότερο προσιτό και εκλαϊκευτικό, ώστε να διαδοθεί στο ευρύτερο καλλιεργημένο κοινό και να αποτελέσει υλικό για συζητήσεις και πνευματική επιρροή στην εποχή του. Οι ίδιοι λόγοι καθιστούν το έργο αυτό μια πολύτιμη ευσύνοπτη εισαγωγή στο συνολικό φιλοσοφικό του έργο, το οποίο δεν είναι το ίδιο εύκολο να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί. Συγκρινόμενο με τα προηγούμενα φιλοσοφικά κείμενα του νεαρού Berkeley, το έργο των *Διαλόγων* αποκτά ιδιαίτερη σημασία για πολλούς λόγους: Αν και η *Πραγματεία περί των Αρχών της Ανθρώπινης Γνώσης* είναι από τεχνική άποψη η πληρέστερη παρουσίαση της θεωρίας του, για πρώτη φορά στους *Τρεις Διαλόγους* ο Berkeley χρησιμοποιεί τον όρο immaterialism (αϋλοκρατία), στον Τρίτο Διάλογο, για να χαρακτηρίσει συνολικά τις φιλοσοφικές του απόψεις. Στην *Πραγματεία* ο Berkeley υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία πρέπει να κατανοήσει την εσωτερική πραγματικότητα των ιδεών, αφού τις αποκαλύψει μέσα από το πέπλο των λέξεων. Πρόκειται για μια αντιπροσωπευτική φιλοσοφική θεώρηση που προσεγγίζει τα προβλήματα της μεταφυσικής μέσα από φιλοσοφική ανάλυση των λειτουργιών της γλώσσας.

Ακόμη, όπως έχει γίνει σαφές από τους σχολιαστές, στο έργο αυτό διευκρινίζεται η διαφοροποίηση της αϋλοκρατίας του Berkeley από τις νοησιαρχικές απόψεις του Malebranche. Ο τελευταίος πρέσβευε ότι οι αισθήσεις αποτελούν αλλοιώσεις του νου που τις έχει και μάλιστα παραπλανητικές και γνωστικά ασήμαντες. Ο φυσικός κόσμος κατά τον γάλλο στοχαστή βρίσκεται έξω από τον χώρο των αισθήσεων, και ακολουθώντας τον καρτεσιανό δυϊσμό, δεν μπορεί να τις επηρεάσει. Μόνον ο λόγος μπορεί να γνωρίσει και τα αντικείμενά του είναι αφηρημένα χωρίς καμία γνωστική πρόσβαση στο πεδίο του σώματος, αλλά το μόνο που μπορεί να συλλάβει είναι οι ουσίες και ιδέες των υλικών σωμάτων στο νου του Θεού. Ο υλικός κόσμος είναι από μόνος του απρόσιτος, αδρανής και χωρίς λειτουργίες, δεν μπορεί να φανερώσει την υπόστασή του. Οι άνθρωποι πιστεύουν

στην ύπαρξή του εξ αιτίας μιας φυσικής προδιάθεσης και των θρησκευτικών τους προδιαγραφών. Αντίθετα για τον Berkeley, οι αισθήσεις είναι εν πολλοίς αξιόπιστες και τα αισθητηριακά δεδομένα δεν αποτελούν συνάρτηση άλλων μορφών ύπαρξης, της ύλης ή του πνεύματος, αλλά αποτελούν αντικείμενο της γνώσης. Συγκροτούν τη μαρτυρία του φυσικού κόσμου που μπορεί να γίνει γνωστός με αμεσότητα, όχι μέσω των παραστάσεων και επομένως με βεβαιότητα. Ο Berkeley, αντίθετα με τον Malebranche, δέχεται την ύπαρξη και γνωστική αξιοπιστία των αισθήσεων μέσω των οποίων μαρτυρείται και η ύπαρξη του Θεού, ενώ απορρίπτει την ύπαρξη της απόλυτης ύλης. Ως προς δε την θεωρία τους περί αιτιότητας ο μόνος Malebranche παρουσιάζει το Θεό ως μοναδική αιτία του κόσμου και των φαινομένων, ενώ ο Berkeley παρουσιάζει το πνεύμα ως αιτία και κατά συνάρτηση το θείο πνεύμα ως το τελικό αίτιο των πάντων.

Η διαλογική μορφή του έργου εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τη νοοτροπία του Berkeley να αρέσκεται σε πολεμική συζήτηση, να αντιπαραθέτει αντιρρήσεις, επιχειρήματα, απαντήσεις σε ερωτήματα, να υιοθετεί προς στιγμήν την γνώμη των αντιπάλων του προλαμβάνοντας πιθανή κριτική στις απόψεις του διατηρώντας όμως πάντοτε την ψυχραιμία και τη γαλήνη του. Στους *Τρεις Διαλόγους* συζητείται ένα υλικό εξαιρετικά αφηρημένο και μάλλον ψυχρό, το θέμα της επιστημολογίας και της αυστηρής επιχειρηματολογίας με έναν εξαιρετικά διαυγή όμως, ζωντανό και καλλιτεχνικό τρόπο. Ως εκ τούτου, η θέση του έργου αυτού είναι σημαντική όχι μόνο για τις φιλοσοφικές ιδέες που περιέχει, αλλά και για το ύφος της συγγραφής του 18^{ου} αιώνα.

Την εποχή αυτή γράφονται για πρώτη φορά στην νεότερη φιλοσοφία έργα σε διαλογική μορφή από τους More, Malebranche, Shaftesbury, Hume, αλλά οι *Τρεις Διάλογοι* Υλα και Φιλόνου είναι μοναδικοί, γιατί καταπιάνονται με ένα τόσο δύσκολο και εξαιρετικά αφηρημένο ζήτημα της φιλοσοφίας δαμάζοντάς το με τη γοητεία του ζωντανού διαλόγου. Πρότυπο των *Τριών Διαλόγων* θεωρούνται οι Πλατωνικοί διάλογοι και για τον πρόσθετο λόγο ότι κατά το διάστημα της

συγγραφής τους ο Berkeley δίδασκε αρχαία Ελληνική φιλοσοφία στο Trinity College στο Δουβλίνο.

Τα επιχειρήματα που προβάλλει στον πρώτο από τους *Τρεις Διαλόγους* κατά της αναπαραστατικής θεωρίας του Locke είναι από τα πλέον εμβριθή και πειστικά. Σ' αυτά, ο Berkeley αντικρούει τα κριτήρια διαχωρισμού πρωτευουσών /πρωταρχικών από τις δευτερεύουσες ιδιότητες των πραγμάτων που υποστηρίζει η αναπαραστατική θεωρία, εκφραζόμενη στους διαλόγους από τον Ύλα, και δείχνει ότι οι συνθήκες και η θέση του παρατηρητή καθορίζουν απολύτως όλες συνολικά τις ιδιότητες, μέσω των οποίων γίνονται αντιληπτά τα πράγματα. Περαιτέρω, αποδεικνύει ότι είναι λογικά αδύνατη η ύπαρξη των υλικών ουσιών, όπως και αντιστρόφως αδύνατη η απόδειξη της μη ύπαρξής της. Επομένως, η όλη υπόθεση του ενιαίου υλικού υποστρώματος των αντικειμένων του κόσμου είναι χωρίς νόημα.

Έχοντας απαλλαχθεί από την οντολογική υπόθεση του ενιαίου υλικού υποστρώματος που είχε το ρόλο στην Λοκιανή σκέψη να παράσχει συνοχή στη γνώση του εξωτερικού κόσμου, ο Berkeley υιοθετεί την άποψη ότι ο νους του Θεού συγκεντρώνει το σύνολο των ιδεών που συγκροτούν τον υπαρκτό κόσμο και παρέχει εγγύηση για τη συνέχεια της ύπαρξης των μεμονωμένων πραγμάτων του κόσμου. Ο Θεός κατά τον Berkeley όχι μόνο αντιλαμβάνεται όλες τις ιδέες, αλλά αποτελεί και την αιτία τους. Η θεία βούληση προκαλεί την εμφάνιση όλων των φαινομένων και της συνέχειας των φαινομένων στον κόσμο. Η έννοια της αιτίας που υιοθετεί επομένως, ανάγεται στη σχέση βούλησης και πράξης. Η ίδια όμως η έννοια ενός πνεύματος, του θείου νου που αντιλαμβάνεται και συγκροτεί τον κόσμο, δεν αναλύεται περαιτέρω ούτε επίσης και η λογική δομή των αιτιακών σχέσεων, στις οποίες στηρίζει ο φιλόσοφος το κοσμοείδωλό του.

Ο Berkeley κάνει διαφορετική χρήση των Πυρρώνειων επιχειρημάτων κατά τη διάρκεια και των *Τριών Διαλόγων* μεταξύ Ύλα και Φιλόνου. Σε διαφορετικά

σημεία και με διαφορετικούς τρόπους ο Φιλόνους, ένα πλασματικό πρόσωπο που συμβολίζει τον ίδιο το συγγραφέα, χρησιμοποιεί Πυρρώνεια επιχειρήματα στον πρώτο διάλογο για παράδειγμα, για να δείξει στον Ύλα, την συγγραφική εκδοχή του Locke, ότι όλα τα αισθητά πράγματα είναι ιδέες μέσα στον νου και δεν έχουν πραγματική ύπαρξη, ή για να τονισθεί η πολυμορφία και αστάθεια των διαφόρων αισθητηριακών εμπειριών. Στον τρίτο διάλογο υιοθετεί τον Πυρρωνισμό ο Ύλας πλέον, επειδή οι δογματικές, όπως φαίνεται, απόψεις του Φιλόνου για την φύση των πραγμάτων ως ιδεών στο νου, γεννούν εξ ίσου σκεπτικά επιχειρήματα, κατά τον Ύλα, όπως και η πίστη στην απόλυτη ύπαρξη της υλικής ουσίας, στον δεύτερο διάλογο, υπόθαλπε το σκεπτικισμό κατά τον Φιλόνου.

Σύνοψη των Διαλόγων

Παρακολουθούμε τη συζήτηση ανάμεσα στον Ύλα (εκπρόσωπο της θεωρίας του υλισμού) και τον Φιλόνου (υποστηρικτή της αύλοκρατίας immaterialism), επί τρεις διαδοχικές ημέρες.

Ο Ύλας, εκφράζοντας Λοκιανές απόψεις, θεωρεί δεδομένη την αλήθεια της αντικειμενικής ύπαρξης του φυσικού κόσμου. Εκφράζει την ευρέως αποδεκτή γνώμη ότι τα άμεσα αντικείμενα της αντίληψης είναι υποκειμενικές ιδέες ως απόρροιες και εικόνες πραγματικών αντικειμένων με σωματική και αυθύπαρκτη υπόσταση, ανεξάρτητη από τις αισθήσεις - αλλά υπό την εξάρτησή της από τη δημιουργική ή εξαλειπτική δύναμη του Θεού.

Ο Φιλόνους εκφράζει την άποψη του Berkeley, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος που γίνεται αντιληπτός από τις αισθήσεις, είναι ο μόνος πραγματικά υπαρκτός και ότι ο μοναδικός τρόπος ύπαρξής του είναι αντικείμενο της συνείδησης και απορρέει από τον ίδιο το Θεό.

Οι διάλογοι χαρακτηρίζονται από ταχεία ανταλλαγή επιχειρημάτων στα επίμαχα θέματα, λογοτεχνική δομή και περίτεχνο γλωσσικό ύφος, αμεσότητα και σε ορισμένες στιγμές παιγνιώδη διάθεση ανάμεσα στους δύο συνομιλητές. Η εξέλιξη της συζήτησης όμως παρουσιάζει παράλληλα και αυστηρότατη λογική δομή στη σειρά και στη διάρθρωση των επιχειρημάτων. Σκοπός και τελικό

συμπέρασμα των διαλόγων είναι η ισχυροποίηση των θέσεων του Φιλόνου και η αναίρεση των υλιστικών προϋποθέσεων του Ύλα.

Στον πρώτο διάλογο αποδεικνύεται σταδιακά:

- α) ότι τα αντικείμενα των αισθήσεων δεν έχουν αυθύπαρκτη υπόσταση, πέρα από τον νου που τα αντιλαμβάνεται,
- β) ότι τα ενσώματα πράγματα είναι απλά «ιδέες» του νου και
- γ), ότι η πίστη στην υλική ουσία των πραγμάτων περικλείει αναγκαστικά την άρνηση της πραγματικότητας των αισθητών πραγμάτων.

Στον δεύτερο διάλογο συζητείται:

- α) το πρόβλημα της αιτιακής προέλευσης των ιδεών,
- β) ότι μόνον η ύπαρξη του θεού εξηγεί την ύπαρξη του αισθητού κόσμου και
- γ), ότι η ύπαρξη της ύλης είναι λογικώς αδύνατη και δεν μπορεί να αποτελεί εξήγηση κανενός φαινομένου.

Στον τρίτο διάλογο ανταλλάσσονται πολλά επιχειρήματα, όπου:

- α) συνοψίζονται οι βασικές θέσεις για την άυλη υπόσταση του κόσμου,
- β) θεμελιώνονται οι θέσεις του Φιλόνου ως προς τον κοινό νου, καθώς και την τρέχουσα φιλοσοφική διάνοηση της εποχής του και
- γ), προσδιορίζονται τα οφέλη που προκύπτουν από την υιοθέτηση της νοησιαρχίας, έναντι των κινδύνων του σκεπτικισμού και της αθεΐας.

Έργα του George Berkeley

1. Arithmetica and Miscellanea Mathematica, London, 1707
2. Philosophical Commentaries, 1707-1708 (εκδόθηκε πρώτη φορά το 1871)
3. An Essay towards a New Theory of Vision, Dublin, 1709 (1710, 1732)
4. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge, Dublin,

1710 (1734)

5. Passive Obedience, Dublin and London, 1712
6. Three Dialogues between Hylas and Philonous, London, 1713 (1725, 1734)
7. Advice to the Tories who have taken the Oaths, London, 1715
8. De Motu, London, 1721 (1752)
9. An Essay towards preventing the Ruin of Great Britain, London, 1721
10. A Proposal for the better Supplying of Churches in our Foreign Plantations, etc., London, 1725
11. Alciphron: or the Minute Philosopher, London, 1732
12. The Theory of Vision, Vindicated and Explained, London, 1733
13. The Analyst, Dublin and London, 1734
14. A Defence of Free-Thinking in Mathematics, Dublin and London, 1735
15. The Querist, Dublin, 1735-37
16. Discourse addressed to Magistrates, etc., Dublin, 1738
17. Siris: a Chain of Philosophical Reflections and Enquiries concerning the Virtues of Tar-water, etc., Dublin and London, 1744
18. Letters on Tar-Water, to Thomas Prior and Dr. Hales, 1744-47
19. Farther Thoughts on Tar-water, 1752
20. A Miscellany, Dublin and London, 1752.

*Τρεις διάλογοι Ύλα & Φιλόνου*²²⁵

Σκοπός των οποίων είναι να αποδείξουν ευθέως την πραγματικότητα και τελειότητα της ανθρώπινης γνώσης, την ασώματη φύση της ψυχής και την άμεση πρόνοια μιας θεότητας: σε αντιπαράθεση προς τους σκεπτικούς και αθεϊστές. Επίσης, να εισαγάγουν μία μέθοδο που θα καταστήσει τις επιστήμες περισσότερο προσιτές, χρήσιμες και ευσύνοπτες.

Πρόλογος

Φαίνεται πως η κοινή άποψη των ανθρώπων υπαγορεύει - όχι λιγότερο από ό,τι το σχέδιο της Φύσης και της Πρόνοιας - ότι πρέπει να είναι πρακτικός ο στοχασμός, δηλαδή να αποσκοπεί στη βελτίωση και συστηματοποίηση της ζωής και των πράξεών μας. Ωστόσο αυτοί οι οποίοι επιδίδονται στις θεωρητικές μελέτες φαίνεται ότι έχουν διαφορετική αντίληψη. Και πραγματικά, αν αναλογιστούμε τους κόπους που έχουν εκ μέρους τους καταβληθεί, για να περιπλέξουν τα απλούστερα των πραγμάτων, τη δυσπιστία απέναντι στις αισθήσεις, τις γνωστές αμφιβολίες και τους ενδοιασμούς, τις αφαιρέσεις και τις λεπτομερειακές διατυπώσεις που πραγματοποιούνται από την πρώτη στιγμή της εμφάνισης των επιστημών, δεν θα φανεί περίεργο ότι άνθρωποι αργόσχολοι και περίεργοι θα καταγίνονται με άσκοπες αναζητήσεις, χωρίς να ασχολούνται με τις πρακτικές πλευρές της ζωής ή να αντλούν πληροφορίες από τις πιο χρήσιμες και σημαντικές πλευρές της γνώσης.

Σύμφωνα με τις κοινές αρχές των φιλοσόφων, δεν είμαστε σίγουροι για την ύπαρξη των πραγμάτων μόνο από το γεγονός ότι αυτά είναι αντιληπτά. Αντιθέτως διδασκόμαστε να ξεχωρίζουμε την αληθινή τους φύση από ό,τι υποπίπτει στις αισθήσεις μας. Από αυτό το διαχωρισμό πηγάζει ο σκεπτικισμός και τα παράδοξα. Δεν είναι αρκετό το ότι βλέπουμε και νιώθουμε, το ότι γευόμαστε και μυρίζουμε ένα πράγμα. Η αληθινή φύση του, η απόλυτη και εξωτερική (προς εμάς) υπόστασή του παραμένει κρυμμένη. Γιατί παρόλο που αποτελεί επινόηση του

---

²²⁵ Μετάφρ. από την τρίτη έκδοση 1734, Άννας Λάζου - πρώτη έκδοση, Λονδίνο 1713.

μυαλού μας, την έχουμε καταστήσει απρόσιτη σε όλες τις γνωστικές μας ικανότητες. Η αίσθηση είναι απατηλή, ο λόγος ατελής. Αναλώνουμε τη ζωή μας αμφιβάλλοντας για πράγματα που άλλοι θεωρούν ολοφάνερα και πιστεύοντας πράγματα που άλλοι χλευάζουν και περιφρονούν.

Για να αποσπάσω λοιπόν τον πολυάσχολο ανθρώπινο νου από μάταιες αναζητήσεις, αναγκάστηκα να διερευνήσω την πηγή των περιπλοκών του. Και - αν είναι δυνατόν - να διατυπώσω τέτοιες αρχές ώστε - μέσω μιας εύκολης λύσης που δίνουν αυτές σε συνδυασμό με την φυσική τους αληθοφάνεια - να επιβάλλονται αμέσως στη νόηση και να τη σώσουν από τις ατέλειωτες περιπλανήσεις στις οποίες είναι εγκλωβισμένη. Αυτές, με μία καθαρή απόδειξη της άμεσης Πρόνοιας εκ μέρους ενός Θεού που *πάνθ' ορά* και της φυσικής αθανασίας της ψυχής, θα αποτελούσαν την πιο κατάλληλη προπαρασκευή και το πιο ισχυρό κίνητρο για τη μελέτη και την άσκηση της αρετής .

Αυτόν το σκοπό είχα στο πρώτο μέρος της *Πραγματείας πάνω στις Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* που εκδόθηκε το έτος 1710. Αλλά προτού προβώ στην έκδοση του Δεύτερου Μέρους, σκέφτηκα ότι είναι αναγκαίο να πραγματευθώ με μεγαλύτερη σαφήνεια και πληρότητα ορισμένες αρχές που είχα εκθέσει στο Πρώτο Μέρος και να τις θέσω κάτω από ένα νέο φως. Αυτό είναι το έργο των *Διαλόγων* που ακολουθούν.

Στην παρούσα πραγματεία - που δεν προϋποθέτει να έχει ο αναγνώστης κάποια γνώση των όσων περιέχονται στην προηγούμενη - έχω στόχο να παρουσιάσω εισαγωγικά τις απόψεις που είχα αναπτύξει προηγουμένως, με τον πιο εύκολο και οικείο τρόπο - ιδιαίτερα επειδή αυτές οι απόψεις προκαλούν σοβαρή αντίδραση στις προκαταλήψεις των φιλοσόφων, οι οποίες κυριαρχούσαν έως τώρα εις βάρος του κοινού νου και των φυσικών αντιλήψεων του ανθρώπινου γένους.

Αν οι αρχές που στο τωρινό μου έργο καταβάλλω προσπάθειες να γίνουν γνωστές, καταστούν δεκτές ως αληθείς, οι συνέπειες - που καθώς πιστεύω είναι ολοφάνερο πως θα προκύψουν - θα είναι η ολοκληρωτική κατάρρευση της *αθείας* και του *σκεπτικισμού*, η αποσαφήνιση πολλών περίπλοκων ζητημάτων, το ξεπέραςμα μεγάλων δυσκολιών, το γεγονός ότι μερικές άγονες περιοχές της

επιστήμης θα χάσουν τη σημασία τους, η σύνδεση του θεωρητικού στοχασμού με την πράξη και η μετάβαση των ανθρώπων από τα παράδοξα στην κοινή λογική.

Βέβαια, παρ' όλο που ίσως κάποιοι θεωρήσουν ενοχλητική τη σκέψη ότι ενώ ολοκλήρωσαν μία πορεία μέσα από τόσο εκλεπτυσμένες και υψηλού επιπέδου θεωρίες, θα πρέπει να επιστρέψουν στο σημείο να σκέφτονται όπως οι άλλοι άνθρωποι, εγώ πιστεύω ότι αυτή η επιστροφή στις απλές επιταγές της Φύσης μετά από περιπλάνηση στους λαβυρίνθους της φιλοσοφίας, δεν είναι δυσάρεστη. Θυμίζει ένα είδος επιστροφής στο σπίτι μετά από ένα μακρύ ταξίδι. Ο ταξιδιώτης με ευχαρίστηση αναπολεί τις δυσκολίες και τις δυσχέρειες που πέρασε, ηρεμεί ως τα βάθη της καρδιάς του και ατενίζει το μέλλον με μεγαλύτερη αισιοδοξία.

Όπως ήταν πρόθεσή μου να πείσω τους *σκεπτικιστές* και τους *άθεους* με τη λογική, ομοίως η προσπάθειά μου συνίσταται στο να τηρήσω πιστά τους αυστηρότερους κανόνες της λογικής σκέψης. Και ελπίζω ότι θα γίνει φανερό στον αμερόληπτο αναγνώστη, πως η ανυπέβλητη σύλληψη του Θεού και η βολική προσμονή της αθανασίας πηγάζουν εκ φύσεως από μία συνεπή και μεθοδική εφαρμογή της σκέψης, όποιο κι αν είναι το αποτέλεσμα αυτής της περιπλάνησης, όχι ολότελα άστοχα αποκαλούμενης ως ελεύθερης σκέψης από ορισμένους *ελευθερόφρονες* στοχαστές που δεν μπορούν πλέον να υποφέρουν τους περιορισμούς της λογικής ούτε τους περιορισμούς της θρησκείας και της *κρατικής εξουσίας*.

Ίσως σε αυτή μου την επιδίωξη προβληθεί η αντίρρηση ότι καθώς αποβλέπει στο να ανακουφίσει τον νου από τις δύσκολες και ανούσιες αναζητήσεις, μπορεί να επηρεάσει μόνο λίγα άτομα που διαθέτουν θεωρητική σκέψη. Αλλά, εάν μέσω της ορθής τοποθέτησης του θεωρητικού τους στοχασμού η σπουδή της ηθικής και ο Νόμος της Φύσης γίνουν δημοφιλή στους ταλαντούχους και ιδιοφυείς ανθρώπους, οι αποθαρρύνσεις που οδήγησαν στο *σκεπτικισμό* θα παραμεριστούν, τα κριτήρια ορθότητας και σφάλματος θα οριστούν με ακρίβεια και οι αρχές της φυσικής θρησκείας, επιδέξια διατεταγμένες και σαφώς συσχετισμένες μεταξύ τους, θα αναχθούν σε σταθερά συστήματα, όπως συνέβη και με τις αρχές κάποιων άλλων επιστημών. Έχουμε λόγους να πιστεύουμε πως αυτές

οι συνέπειες (του ορθού προσανατολισμού της θεωρητικής σκέψης) δεν ασκούν απλώς μία τεράστια επιρροή στην αποκατάσταση της τόσο διαστρεβλωμένης αίσθησης της αρετής στον κόσμο, αλλά επιπλέον με το να καταδεικνύουν ότι υπάρχουν περιοχές αποκάλυψης (της γνώσης) - εντός των ορίων της ανθρώπινης αναζήτησης – που εναρμονίζονται με τον ορθό λόγο περισσότερο απ’ όσο συνήθως θεωρούμε, θα καλούσαν όλους τους συνετούς ανθρώπους, τους απαλλαγμένους από προκαταλήψεις, σε μία περισσότερο μετριοπαθή και επιφυλακτική στάση απέναντι στα ιερά εκείνα μυστήρια που βρίσκονται πάνω απ’ τις δικές μας δυνατότητες κατανόησης.

Μένει απλώς να παρακαλέσω τον αναγνώστη να μην κατακρίνει αυτούς τους *Διαλόγους*, προτού τους διαβάσει ως το τέλος. Διαφορετικά, ας τους αφήσει εξ αρχής στην άκρη με τη δικαιολογία ότι υπάρχει σφάλμα στο στόχο τους ή δυσκολίες και αντιρρήσεις που ωστόσο θα έβρισκε απάντηση στη συνέχεια. Μία πραγματεία τέτοιου είδους είναι φρόνιμο να διαβαστεί απ’ την αρχή ως το τέλος χωρίς διακοπή, ώστε να καταστεί κατανοητός ο στόχος της - οι αποδείξεις - η επίλυση των δυσκολιών και η σχέση και η διάταξη των μερών της. Αν ίσως θεωρηθεί πως αξίζει μία μελέτη για δεύτερη φορά, πιστεύω ότι αυτό θα αποσαφήνιζε εντελώς το όλο σχήμα, ιδιαίτερα αν ανατρέξει κανείς στο *Δοκίμιο περί Οράσεως*, που έγραψα πριν μερικά χρόνια και την *Πραγματεία πάνω στις Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης*. Στα έργα αυτά οι διάφορες απόψεις που αναπτύσσονται στους *Διαλόγους* γίνονται αντικείμενο διεξοδικής συζήτησης ή φωτίζονται από διαφορετικά σημεία και διερευνώνται και άλλα θέματα, που όπως είναι φυσικό, τείνουν στην επαλήθευση και την αποσαφήνιση αυτών (στους *Διαλόγους*).

T H R E E
D I A L O G U E S
B E T W E E N
Hylas and Philonous.

The Design of which
is plainly to demonstrate the Reality and
Perfection of Human Knowledge, the In-
corporated Nature of the Soul, and the Im-
mediate Possession of a DEITY.

In Opposition to
SCEPTICS and ATHEISTS.

A L S O,
To open a Method for rendering the
SCIENCES more easy, useful, and
compendious.

By *George Berkeley, M. A.*
Fellow of *Trinity-College,*
Dublin.

L O N D O N.

Printed by *G. Tames, for Robert Cursons,*
at the *Half-Nelson, in S. Paul's Church-*
yard MDCCLXXII.

II.ii. Voltaire

Εισαγωγικά

Ο Voltaire στις περίφημες *Επιστολές σχετικά με το Αγγλικό έθνος* (εφεξής *Επιστολές*), που συντάχθηκαν σε μια περίοδο της ζωής του ιδιαίτερα σημαντική για τη Ευρωπαϊκή ιστορία, αλλά και για την ιστορία της φιλοσοφίας, στο τέλος της διетуός και πλέον παραμονής του (1726 – 1728), ως πολιτικού εξόριστου της Γαλλίας στη γηραιά Αλβιόνα,²²⁶ περιλαμβάνει μια διαφωτιστική αναφορά στον John Locke. Για το επιστολικό είδος γραφής που υιοθετεί, ένα μείγμα προσωπικής εκμυστήρευσης και ανεκδοτολογίας, αλλά και φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας, τούτο προΐδεάζει και επηρεάζει τον προσφιλή τρόπο γραπτής επικοινωνίας των ταξιδιωτών της κλασικής περιόδου.²²⁷ Με τις *Επιστολές* δηλώνει τον έντονο επηρεασμό του από τον Βρετανικό εμπειρισμό και την επίθεσή του προς τον René Descartes, εκπρόσωπο των ορθολογιστών φιλοσόφων της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Στο σύνολο των *Επιστολών* ο Voltaire διακηρύσσει την ανωτερότητα της Αγγλικής φιλοσοφίας έναντι της Γαλλικής. Σε αυτές διαφαίνονται ακόμα τα επιστημονικά

---

²²⁶ Το 2012 ο καθηγητής Nicholas Cronk παρουσίασε την ανακάλυψη ακόμη 14 άγνωστων μέχρι τότε επιστολών του Voltaire, οι οποίες είναι διαθέσιμες πλέον στο αρχείο της Bodleian Library's Electronic Enlightenment project. Οι νέες αυτές επιστολές δίνουν περαιτέρω ιστορικά στοιχεία για τις σχέσεις που ανέπτυξε ο νεαρός τότε Voltaire με την Αγγλική αριστοκρατία, την υποστήριξη που λάμβανε και τις συνθήκες που ενθάρρυναν την μετάδοση των ιδεών του Βρετανικού πνευματικού κόσμου στην Γαλλία θέτοντας τις βάσεις του ρεύματος του Διαφωτισμού. Σύμφωνα με τον N. Cronk, "Voltaire spent two important but relatively undocumented years in England in his early thirties at a time when he was best known as a poet – he arrived with only a recommendation from the British Ambassador to Paris. While here, he was exposed to ideas of English writers and later took empiricism back to the Continent where it became the basis for the Enlightenment. These newly-discovered letters are therefore very interesting because they show how Voltaire's close interaction with the English aristocracy exposed him to Enlightenment ideas and help us to piece together the nature of those interactions." <http://www.ox.ac.uk/news/2012-01-20-voltaires-english-alter-ego-unmasked-new-letters>

²²⁷ Michel Delon, «Lettres Philosophiques, livre de Voltaire», εις *Encyclopædia Universalis*. URL : <http://www.universalis.fr/encyclopedie/lettres-philosophiques/>.

και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του νεαρού Voltaire, όταν εκφράζει τον θαυμασμό του κι εγκωμιάζει τους Bacon²²⁸ (Επιστολή XII: *Περί του Λόρδου Bacon*), Locke (Επιστολή XIII) και Newton²²⁹ (Επιστολή XIV: *Περί του Descartes και του Sir Isaac Newton*).

Οι *Επιστολές* γράφτηκαν το 1728, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Newton και 24 χρόνια μετά το θάνατο του Locke. Ήδη την εποχή αυτή, οι ιδέες των Locke και Newton ήταν διαδεδομένες, ο ίδιος ο Voltaire τους αναφέρει ως μεγάλους φιλοσόφους της εποχής του, μαζί με τους Samuel Clarke (1675 – 1729, διάσημο εγκυκλοπαιδιστή με ευρέα φιλοσοφικά και θεολογικά ενδιαφέροντα) και Jean Le Clerc (1657 – 1736, θεολόγο και φιλόσοφο, ο οποίος ευθύνεται μεταξύ άλλων και για την εξάπλωση της φιλοσοφίας τους)²³⁰.

---

²²⁸ Ο Voltaire παρουσιάζει το έργο του Bacon, *Νέοι σκοποί και μέθοδοι της επιστήμης* (*New Goals and Methods of Science*) ως το θεμέλιο, πάνω στο οποίο οικοδομείται η νέα φιλοσοφία της γνώσης. Τον αποκαλεί δε «πατέρα της πειραματικής φιλοσοφίας».

²²⁹ Letter XIV: *On Descartes and Sir Isaac Newton*, “A Frenchman who arrives in London, will find philosophy, like everything else, very much changed there. He had left the world a plenum, and he now finds it a vacuum. At Paris the universe is seen composed of vortices of subtile matter; but nothing like it is seen in London. In France, it is the pressure of the moon that causes the tides; but in England it is the sea that gravitates towards the moon; so that when you think that the moon should make it flood with us, those gentlemen fancy it should be ebb, which very unluckily cannot be proved. For to be able to do this, it is necessary the moon and the tides should have been inquired into at the very instant of the creation.» Ο Voltaire συγκρίνει τον Newton με τον Descartes, και παραθέτει θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ του Αγγλικού εμπειρισμού και του Καρτεσιανισμού στη Γαλλία. Για τις αναφορές του στον Newton στο πλαίσιο των *Επιστολών*, ο Voltaire χρησιμοποιούσε το έργο του Henry Pemberton, *Μια άποψη της φιλοσοφίας του Sir Isaac Newton* (*A View of Sir Isaac Newton's Philosophy*, London, 1728).

²³⁰ Βλ. Επιστολή VII: *Περί των Σοσινιανών, ή Αρειανών, ή Αντιτριαδιστών* [*On The Socinians, Or Arians, Or Antitrinitarians*] (αρχικά γραμμένη στα Αγγλικά, Internet Modern History Sourcebook): “That Mahomet, tho’ so ignorant, should have given a religion to Asia and Africa; and that Sir Isaac Newton, Dr Clark, Mr. Locke, Le Clerc, etc., the greatest philosophers, as well as the ablest writers of their ages, should scarce have been able to raise a little flock, wick even decreases daily”.

Η πρώτη Αγγλική μετάφραση των *Φιλοσοφικών Επιστολών* του Voltaire δημοσιεύθηκε το 1733, με τίτλο *Letters Concerning the English Nation* και πριν από την πρώτη Γαλλική έκδοσή τους, το 1734, *Lettres écrites de Londres sur les Anglais et autres sujets*, επαυξημένη και με την 25^η επιστολή, *Περί των σκέψεων του Pascal για τη θρησκεία κ.ά.*, η οποία δεν περιλαμβανόταν στην πρώτη Αγγλική. Ιδιαίτερα η τελευταία είναι περίφημη για την ανάδειξη της διαφοράς των δύο φιλοσόφων στο θέμα της έννοιας του ανθρώπου, όπου ο Voltaire επιχειρηματολογεί υπέρ μιας θετικής για την ανθρώπινη φύση αντίληψης, που χαρακτηρίζει εξ άλλου το Διαφωτισμό. Αυτή η αντίληψη και η όλη υποστήριξή της από τον Voltaire της εποχής των *Επιστολών*, καθορίζουν την εξέλιξη της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού ως μιας φιλοσοφίας συνώνυμης με την ανοχή, την ανεξιθρησκεία, την επαναστατικότητα και το «εγκυκλοπαιδικό» πνεύμα.²³¹

Στην επιστολή που αφιερώνει στον Locke, τον επαινεί για την θεωρία του περί της εμπειρικής αρχής και για την απόρριψη του εμφύτου των ιδεών. Το ύφος της γραφής και ο τόνος των χαρακτηρισμών του, όταν αναφέρεται στον Locke, δείχνει πώς αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο γι' αυτόν κι επιβεβαιώνει το γεγονός της έντονης και μεγάλης επίδρασης του *Δοκιμίου* και της Αισθησιοκρατίας του (Sensationalism) στον Voltaire, όπως εξ άλλου και σε άλλους στοχαστές του 18^{ου} αιώνα.²³²

---

²³¹ <http://www.universalis.fr/encyclopedie/lettres-philosophiques/>

²³² Βλ. αντίστοιχη ενότητα του παρόντος συγγράμματος.

*Επιστολή XIII: Περί του κου Locke*²³³

[Το κείμενο της επιστολής σε Γαλλική γλώσσα και σε Αγγλική μετάφραση]

Jamais il ne fut peut-être un esprit plus sage, plus méthodique, un logicien plus exact que M. Locke; cependant il n'était pas grand mathématicien. Il n'avait jamais pu se soumettre à la fatigue des calculs ni à la sécheresse des vérités mathématiques, qui ne présente d'abord rien de sensible à l'esprit; et personne n'a mieux prouvé que lui qu'on pouvait avoir l'esprit géomètre sans le secours de la géométrie. Avant lui, de grands philosophes avaient décidé positivement ce que c'est que l'âme de l'homme; mais, puisqu'ils n'en savaient rien du tout, il est bien juste qu'ils aient tous été d'avis différents.

Dans la Grèce, berceau des arts et des erreurs, et où l'on poussa si loin la grandeur et la sottise de l'esprit humain, on raisonnait comme chez nous sur l'âme.

Le divin Anaxagoras, à qui on dressa un autel pour avoir appris aux hommes que le Soleil était plus grand que le Péloponnèse, que la neige était noire et

---

²³³ http://www.voltaire.ox.ac.uk/www_vf/newsEvents/default.ssi Η επιστολή γράφτηκε από τον Voltaire στα Γαλλικά, αλλά πρωτοδημοσιεύθηκε σε Αγγλική μετάφραση από τους C. Davis & A. Lyon, στην πρώτη έκδοση των *Επιστολών*, ως *Letters Concerning the English Nation*, το 1733. Το πρωτότυπο βρίσκεται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη, ενώ ψηφιοποιήθηκε το 2014. Εδώ παραθέτω την πρώτη Αγγλική έκδοσή της μετάφρασης* έχοντας συμβουλευθεί τις παρακάτω εκδόσεις : α) από τον Nicholas Cronk (Διευθυντή του ιδρύματος Voltaire), εισαγωγή και σχόλια, στη σειρά Oxford world's classics - The world's classics, *Letters Concerning the English Nation*, Oxford University Press, 1999, β) *Philosophical Letters: (Letters Concerning the English Nation)*, εισαγωγή - μετάφραση του Ernest Dilworth, Dover Publications, New York 2003 (1961) και γ), από τους John Leigh, εισαγωγή και σχόλια & Prudence L. Steiner, μετάφραση, *Philosophical Letters: Or, Letters Regarding the English Nation*, εκδόσεις Hackett, Indianapolis, 2007. Για την Ελληνική μετάφραση: Βολταίρος, Φιλοσοφικές Επιστολές, πρόλ. – μετάφρ. – σχόλ., Ν. Αλιφέρη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989, σελ. 93 – 103.

* Πηγή: *French and English philosophers: Descartes, Rousseau, Voltaire, Hobbes: with introductions and notes*, P.F. Collier, New York, c1910, εις *The Harvard classics*, τ. 34. Το κείμενο αυτό είναι μέρος του [Internet Modern History Sourcebook](http://www.internet-modern-history-sourcebook.com/). © Paul Halsall, Αύγουστος, 1998.

que les cieux étaient de pierre, affirma que l'âme était un esprit aérien, mais cependant immortel.

Diogène, un autre que celui qui devint cynique après avoir été faux-monnayeur, assurait que l'âme était une portion de la substance même de Dieu; et cette idée au moins était brillante.

Épicure la composait de parties comme le corps. Aristote, qu'on a expliqué de mille façons, parce qu'il était inintelligible, croyait, si l'on s'en rapporte à quelques-uns de ses disciples, que l'entendement de tous les hommes était une seule et même substance.

Le divin Platon, maître du divin Aristote, et le divin Socrate, maître du divin Platon, disaient l'âme corporelle et éternelle; le démon de Socrate lui avait appris sans doute ce qui en était. Il y a des gens, à la vérité, qui prétendent qu'un homme qui se vantait d'avoir un génie familier était indubitablement un ou un fripon; mais ces gens-là sont trop difficiles.

Quant à nos Pères de l'Église, plusieurs dans les premiers siècles ont cru l'âme humaine, les Anges et Dieu corporels.

Le monde se raffine toujours. Saint Bernard, selon l'aveu du père Mabillon, enseigna, à propos de l'âme, qu'après la mort elle ne voyait point Dieu dans le Ciel, mais qu'elle conversait seulement avec l'humanité de Jésus-Christ; on ne le crut pas cette fois sur sa parole. L'aventure de la Croisade avait un peu décrédité ses oracles. Mille scolastiques sont venus ensuite, comme le docteur irréfragable, le docteur subtil, le docteur angélique, le docteur séraphique, le docteur chérubique, qui tous ont été bien sûrs de connaître l'âme très clairement, mais qui n'ont pas laissé d'en parler comme s'ils avaient voulu que personne n'y entendît rien.

Notre Descartes, né pour découvrir les erreurs de l'antiquité, mais pour y substituer les siennes, et entraîné par cet esprit systématique qui aveugle les plus grands hommes, s'imagina avoir démontré que l'âme était la même chose que la pensée, comme la matière, selon lui, est la même chose que l'étendue ; il assura que l'on pense toujours, et que l'âme arrive dans le corps pourvue de toutes les notions métaphysiques, connaissant Dieu, l'espace, l'infini, ayant toutes les idées abstraites,

remplie enfin de belles connaissances, qu'elle oublie malheureusement en sortant du ventre de sa mère.

M. Malebranche, de l'Oratoire, dans ses illusions sublimes, non seulement admit les idées innées, mais il ne doutait pas que nous ne vissions tout en Dieu, et que Dieu, pour ainsi dire, ne fût notre âme.

Tant de raisonneurs ayant fait le roman de l'âme, un sage est venu, qui en a fait modestement l'histoire. Locke a développé à l'homme la raison humaine, comme un excellent anatomiste explique les ressorts du corps humain. Il s'aide partout du flambeau de la physique; il ose quelquefois parler affirmativement, mais il ose aussi douter; au lieu de définir tout d'un coup ce que nous ne connaissons pas, il examine par degrés ce que nous voulons connaître. Il prend un enfant au moment de sa naissance ; il suit pas à pas les progrès de son entendement ; il voit ce qu'il a de commun avec les bêtes et ce qu'il a au-dessus d'elles ; il consulte surtout son propre témoignage, la conscience de sa pensée.

« Je laisse, dit-il, à discuter à ceux qui en savent plus que moi, si notre âme existe avant ou après l'organisation de notre corps; mais j'avoue qu'il m'est tombé en partage une de ces âmes grossières qui ne pensent pas toujours, et j'ai même le malheur de ne pas concevoir qu'il soit plus nécessaire à l'âme de penser toujours qu'au corps d'être toujours en mouvement.

Pour moi, je me vante de l'honneur d'être en ce point aussi stupide que Locke. Personne ne me fera jamais croire que je pense toujours; et je ne me sens pas plus disposé que lui à imaginer que, quelques semaines après ma conception, j'étais une fort savante âme, sachant alors mille choses que j'ai oubliées en naissant, et ayant fort inutilement possédé dans l'utérus des connaissances qui m'ont échappé dès que j'ai pu en avoir besoin, et que je n'ai jamais bien pu rapprendre depuis.

Locke, après avoir ruiné les idées innées, après avoir bien renoncé à la vanité de croire qu'on pense toujours, établit que toutes nos idées nous viennent par les sens, examine nos idées simples et celles qui sont composées, suit l'esprit de

l'homme dans toutes ses opérations, fait voir combien les langues que les parlent sont imparfaites, et quel abus nous faisons des termes à tous moments.

Il vient enfin à considérer l'étendue ou plutôt le néant des connaissances humaines. C'est dans ce chapitre qu'il ose avancer modestement ces paroles : Nous ne serons peut-être jamais capables de connaître si un être purement matériel pense ou non.

Ce discours sage parut à plus d'un théologien une déclaration scandaleuse que l'âme est matérielle et mortelle.

Quelques Anglais, dévots à leur manière, sonnèrent l'alarme. Les superstitieux sont dans la société ce que les poltrons sont dans une armée: ils ont, et donnent des terreurs paniques. On cria que Locke voulait renverser la religion: il ne s'agissait pourtant point de religion dans cette affaire; c'était une question purement philosophique, très indépendante de la foi et de la révélation; il ne fallait qu'examiner sans aigreur s'il y a de la contradiction à dire : la matière peut penser, et si Dieu peut communiquer la pensée à la matière. Mais les théologiens commencent trop souvent par dire que Dieu est outragé quand on n'est pas de leur avis. C'est trop ressembler aux mauvais poètes, qui criaient que Despréaux parlait mal du roi, parce qu'il se moquait d'eux.

Le docteur Stillingfleet s'est fait une réputation de théologien modéré, pour n'avoir pas dit positivement des injures à Locke. Il entra en lice contre lui, mais il fut battu, car il raisonnait en docteur, et Locke en philosophe instruit de la force et de la faiblesse de l'esprit humain, et qui se battait avec des armes dont il connaissait la trempe.

Si j'osais parler après M. Locke sur un sujet si délicat, je dirais: Les hommes disputent depuis longtemps sur la nature et sur l'immortalité de l'âme. À l'égard de son immortalité, il est impossible de la démontrer, puisqu'on dispute encore sur sa nature, et qu'assurément il faut connaître à fond un être créé pour décider s'il est immortel ou non. La raison humaine est si peu capable de démontrer par elle-même l'immortalité de l'âme que la religion a été obligée de nous la révéler. Le bien commun de tous les hommes demande qu'on croie l'âme

immortelle; la foi nous l'ordonne; il n'en faut pas davantage, et la chose est décidée. Il n'en est pas de même de sa nature; il importe peu à la religion de quelle substance soit l'âme, pourvu qu'elle soit vertueuse; c'est une horloge qu'on nous a donnée à gouverner; mais l'ouvrier ne nous a pas dit de quoi le ressort de cette horloge est composé.

Je suis corps et je pense: je n'en sais pas davantage. Irai-je attribuer à une cause inconnue ce que je puis si aisément attribuer à la seule cause seconde que je connais? Ici, tous les philosophes de l'école m'arrêtent en argumentant, et disent: « Il n'y a dans le corps que de l'étendue et de la solidité, et il ne peut avoir que du mouvement et de la figure. Or, du mouvement et de la figure, de l'étendue et de la solidité ne peuvent faire une pensée; donc l'âme ne peut pas être matière. Tout ce grand raisonnement tant de fois répété se réduit uniquement à ceci : « Je ne connais point du tout la matière ; j'en devine imparfaitement quelques propriétés ; or, je ne sais point du tout si ces propriétés peuvent être jointes à la pensée ; donc parce que je ne sais rien du tout, j'assure positivement que la matière ne saurait penser. Voilà nettement la manière de raisonner de l'école. Locke dirait avec simplicité à ces messieurs: « Confessez du moins que vous êtes aussi ignorants que moi; votre imagination ni la mienne ne peuvent concevoir comment un corps a des idées; et comprenez-vous mieux comment une substance, telle qu'elle soit, a des idées? Vous ne concevez ni la matière ni l'esprit; comment osez-vous assurer quelque chose?

Le superstitieux vient à son tour, et dit qu'il faut brûler, pour le bien de leurs âmes, ceux qui soupçonnent qu'on peut penser avec la seule aide du corps. Mais que diraient-ils si c'étaient eux-mêmes qui fussent coupables d'irréligion? En effet, quel est l'homme qui osera assurer, sans une impiété absurde, qu'il est impossible au Créateur de donner à la matière la pensée et le sentiment? Voyez, je vous prie, à quel embarras vous êtes réduits, vous qui bornez ainsi la Puissance du Créateur! Les bêtes ont les mêmes organes que nous, les mêmes sentiments, les mêmes perceptions; elles ont de la mémoire, elles combinent quelques idées. Si Dieu n'a

pas pu animer la matière et lui donner le sentiment, il faut de deux choses l'une, ou que les bêtes soient de pures machines ou qu'elles aient une âme spirituelle.

Il me paraît presque démontré que les bêtes ne peuvent être de simples machines. Voici ma preuve: Dieu leur a fait précisément les mêmes organes de sentiment que les nôtres; donc, s'ils ne sentent point, Dieu a fait un ouvrage inutile. Or Dieu, de votre aveu même, ne fait rien en vain ; donc il n'a point tant d'organes de sentiment pour qu'il n'y eût point de sentiment ; donc les bêtes ne sont point de pures machines.

Les bêtes, selon vous, ne peuvent pas avoir une âme spirituelle; donc, malgré vous, il ne reste autre chose à dire, sinon que Dieu a donné aux organes des bêtes, qui sont matière, la faculté de sentir et d'apercevoir, laquelle vous appelez instinct dans elles.

Eh ! qui peut empêcher Dieu de communiquer à nos organes plus déliés cette faculté de sentir, d'apercevoir et de penser, que nous appelons raison humaine ? De quelque côté que vous vous tourniez, vous êtes obligés d'avouer votre ignorance et la puissance immense du Créateur. Ne vous révoltez donc plus contre la sage et modeste philosophie de Locke; loin d'être contraire à la religion, elle lui servirait de preuve, si la religion en avait besoin; car, quelle philosophie plus religieuse que celle qui, n'affirmant que ce qu'elle conçoit clairement et sachant avouer sa faiblesse, vous dit qu'il faut recourir à Dieu dès qu'on examine les premiers principes?

D'ailleurs, il ne faut jamais craindre qu'aucun sentiment philosophique puisse nuire à la religion d'un pays. Nos mystères ont beau être contraires à nos démonstrations, ils n'en sont pas moins révévés par les philosophes chrétiens, qui savent que les objets de la raison et de la foi sont de différente nature. Jamais les philosophes ne feront une secte de religion. Pourquoi ? C'est qu'ils n'écrivent point pour le peuple, et qu'ils sont sans enthousiasme.

Divisez le genre humain en vingt parts : il y en a dix-neuf composées de ceux qui travaillent de leurs mains, et qui ne sauront jamais s'il y a un Locke au monde ; dans la vingtième partie qui reste, combien trouve-t-on peu d'hommes qui

lisent ! Et parmi ceux qui lisent, il y en a vingt qui lisent des romans, un qui étudie la philosophie. Le nombre de ceux qui pensent est excessivement petit, et ceux-là ne s'avisent pas de troubler le monde.

Ce n'est ni Montaigne, ni Locke, ni Bayle, ni Spinoza, ni Hobbes, ni milord Shaftesbury, ni M. Collins, ni M. Toland, etc., qui ont porté le flambeau de la discorde dans leur patrie ; ce sont, pour la plupart, des théologiens, qui, ayant eu d'abord l'ambition d'être chefs de secte, ont eu bientôt celle d'être chefs de parti. Que dis-je! tous les livres des philosophes modernes mis ensemble ne feront jamais dans le monde autant de bruit seulement qu'en a fait autrefois la dispute des cordeliers sur la forme de leur manche et de leur capuchon.

LETTERS
CONCERNING THE
ENGLISH
NATION.

BY

Mr. DE VOLTAIRE.

LONDON,
Printed for C. DAVIS in *Pater-Noster-Row*,
and A. LYON in *Ruffel-Street, Covent-Garden*.
MDCCLXXXIII.

Η Αγγλική μετάφραση με σχόλια

Perhaps no man ever had a more judicious or more methodical genius, or was a more acute logician than Mr. Locke, and yet he was not deeply skilled in the mathematics. This great man could never subject himself to the tedious fatigue of calculations, nor to the dry pursuit of mathematical truths, which do not at first present any sensible objects to the mind; and no one has given better proofs than he, that it is possible for a man to have a geometrical head²³⁴ without the assistance of geometry. Before his time, several great philosophers had declared, in the most positive terms, what the soul of man is; but as these absolutely knew nothing about it, they might very well be allowed to differ entirely in opinion from one another.

In Greece, the infant seat of arts and of errors, and where the grandeur as well as folly of the human mind went such prodigious lengths, the people used to reason about the soul in the very same manner as we do.

The divine Anaxagoras, in whose honour an altar was erected for his having taught mankind that the sun was greater than Peloponnesus, that snow was black, and that the heavens were of stone, affirmed that the soul was an aerial spirit, but at the same time immortal²³⁵. Diogenes (not he who was a cynical philosopher after having coined base money) declared that the soul was a portion of the substance of God: an idea which we must confess was very sublime. Epicurus maintained that it was composed of parts in the same manner as the body.

Aristotle, who has been explained a thousand ways, because he is unintelligible, was of opinion, according to some of his disciples, that the understanding in all men is one and the same substance.

---

²³⁴ the spirit of a mathematician

²³⁵ Γνωστός τόσο για αληθή όσο και για αναληθή διδάγματα.

The divine Plato, master of the divine Aristotle,-and the divine Socrates, master of the divine Plato,-used to say that the soul was corporeal and eternal. No doubt but the demon of Socrates had instructed him in the nature of it. Some people, indeed, pretend that a man who boasted his being attended by a familiar genius must infallibly be either a knave or a madman, but this kind of people are seldom satisfied with anything but reason.

With regard to the Fathers of the Church, several in the primitive ages believed that the soul was human, and the angels and God corporeal. Men naturally improve upon every system. St. Bernard, as Father Mabillon confesses²³⁶, taught that the soul after death does not see God in the celestial regions, but converses with Christ's human nature only. However, he was not believed this time on his bare word; the adventure of the crusade having a little sunk the credit of his oracles. Afterwards a thousand schoolmen arose, such as the Irrefragable Doctor, the Subtile Doctor, the Angelic Doctor, the Seraphic Doctor, and the Cherubic Doctor²³⁷, who were all sure that they had a very clear and distinct idea of the soul, and yet wrote in such a manner, that one would conclude they were resolved no one should understand a word in their writings. Our Descartes, born to discover the errors of antiquity, and at the same time to substitute his own; and hurried away by that systematic spirit which throws a cloud over the minds of the greatest men, thought he had demonstrated that the soul is the same thing as thought, in the same manner as matter, in his opinion, is the same as extension. He asserted, that man

---

²³⁶ Ο Jean Mabillon (1632 – 1707), ήταν γνωστός Βενεδικτίνος μοναχός που εξέδωσε τα έργα του Αγ. Βερνάρδου.

²³⁷ Υπονοούνται αντίστοιχα οι Alexander Hales (1185 – 1245, θεολόγος και φιλόσοφος γνωστός για την ανάπτυξη του σχολαστικισμού Οξφόρδη), John Duns Scotus (1265/66–1308), St. Thomas Aquinas (1225 – 1274), St. Bonaventura (1221 – 1274) και τέλος ένα πλασματικό πρόσωπο, από το έργο του Rabelais, *Pantagruel*.

thinks eternally, and that the soul, at its coming into the body, is informed with the whole series of metaphysical notions: knowing God, infinite space, possessing all abstract ideas-in a word, completely endued with the most sublime lights, which it unhappily forgets at its issuing from the womb.

Father Malebranche²³⁸, in his sublime illusions, not only admitted innate ideas, but did not doubt of our living wholly in God, and that God is, as it were, our soul.

Such a multitude of reasoners having written the romance of the soul, a sage at last arose, who gave, with an air of the greatest modesty, the history of it. Mr. Locke has displayed the human soul in the same manner as an excellent anatomist explains the springs²³⁹ of the human body. He everywhere takes the light of physics²⁴⁰ for his guide. He sometimes presumes to speak affirmatively, but then he presumes also to doubt. Instead of concluding at once what we know not, he examines gradually what we would know. He takes an infant at the instant of his birth; he traces, step by step, the progress of his understanding; examines what things he has in common with beasts, and what he possesses above them.²⁴¹ Above all, he consults himself; the being conscious that he himself thinks.²⁴²

---

²³⁸ Επιθυμώντας να απομακρυνθεί από τον Αριστοτελικό σχολαστικισμό της εκπαίδευσής του, ο Malebranche αφήνοντας το Πανεπιστήμιο έγινε μέλος της ομάδας του παρεκκλησίου (Oratoire) του Παρισιού, μιας θρησκευτικής ομάδας – ιδρύθηκε το 1611 - που επικεντρωνόταν στη μελέτη της Αυγουστίνειας θεολογίας. Στο πλαίσιο της ομάδας, μελέτησε εκκλησιαστική ιστορία, γλωσσολογία, τη Βίβλο και τέλος χειροτονήθηκε ιερέας το 1664. <http://plato.stanford.edu/entries/malebranche/>

²³⁹ the mechanics

²⁴⁰ He used the flaming torch of physics; Ο όρος *physics*, *physique* χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια.

²⁴¹ and the ways in which it is superior to them

²⁴² he paid attention to his own observations, the awareness of his own ideas.

"I shall leave," says he, "to those who know more of this matter than myself,²⁴³ the examining whether the soul exists before or after the organisation of our bodies. But I confess that it is my lot to be animated with one of those heavy souls which do not think always; and I am even so unhappy as not to conceive that it is more necessary the soul should think perpetually than that bodies should be for ever in motion."²⁴⁴

With regard to myself, I shall boast that I have the honour to be as stupid in this particular as Mr. Locke. No one shall ever make me believe that I think always: and I am as little inclined as he could be to fancy that some weeks after I was conceived I was a very learned soul; knowing at that time a thousand things which I forgot at my birth; and possessing when in the womb²⁴⁵ (though to no manner of purpose) knowledge which I lost the instant I had occasion for it; and which I have never since been able to recover perfectly.

Mr. Locke, after having destroyed²⁴⁶ innate ideas; after having fully renounced the vanity of believing that we think always; after having laid down, from the most solid principles, that ideas enter the mind through the senses; having examined our simple and complex ideas; having traced the human mind through its several operations; having shown that all the languages in the world are imperfect, and the great abuse that is made of words every moment, he at last comes to consider the extent or rather the narrow limits of human knowledge. It was in this

---

²⁴³ me [I]

²⁴⁴ Δοκίμιο, Βιβλίο II, κεφ. I, Παρ. 10. Ο Voltaire έχει υπόψη του το απόσπασμα της Γαλλικής μετάφρασης του Δοκιμίου του Locke (Costa) στο σημείο αυτό.

²⁴⁵ *in utero*

²⁴⁶ demolished

chapter he presumed to advance, but very modestly, the following words: "We shall, perhaps, never be capable of knowing whether a being, purely material²⁴⁷, thinks or not."²⁴⁸ This sage assertion was, by more divines than one, looked upon as a scandalous declaration that the soul is material and mortal. Some Englishmen, devout after their way, sounded an alarm. The superstitious are the same in society as cowards in an army; they themselves are seized with a panic fear, and communicate it to others. It was loudly exclaimed that Mr. Locke intended to destroy religion²⁴⁹; nevertheless, religion had nothing to do in the affair, it being a question purely philosophical, altogether independent of faith and revelation. Mr. Locke's opponents needed but to examine, calmly and impartially, whether the declaring that *matter can think*, implies a contradiction; and whether *God is able to communicate thought to matter*. But divines are too apt to begin their declarations with saying that God is offended when people differ from them in opinion; in which they too much resemble the bad poets, who used to declare publicly that Boileau spake irreverently of Louis XIV, because he ridiculed their stupid productions.²⁵⁰ Bishop Stillingfleet got the reputation of a calm and unprejudiced divine²⁵¹ because

---

²⁴⁷ Αρχικά matter στο κείμενο του Locke.

²⁴⁸ *Δοκίμιο*, Βιβλίο IV, κεφ. III, παρ. 6.

²⁴⁹ to overturn religion; Την άποψη αυτή υποστήριξαν πρόιμοι σχολιαστές του *Δοκίμιου*, όπως οι Thomas Burnet (*Remarks upon an Essay Concerning Humane Understanding*, London, 1697 – 99), Henry Lee (*Antiscepticism, or Notes upon Each Chapter of Locke's Essay*, London, 1702).

²⁵⁰ They are too much like the bad poets who, because Despréaux was mocking them, that he was insulting the king; Ο Nicolas Boileau-Despréaux (1636 – 1711) ήταν Γάλλος ποιητής και κριτικός της λογοτεχνίας, συγγραφέας της *Art Poétique*, στην οποία εξέφρασε μια αισθητική διδασκαλία βασισμένη στη λατρεία της φύσης, της λογικής και στη μίμηση των αρχαίων. Υπήρξε ιστοριογράφος του βασιλιά.

²⁵¹ theologian; Εδώ αναφέρεται ο επίσκοπος του Worcester, Edward Stillingfleet (1635 – 1699), ο οποίος διαφώνησε με τον Locke γύρω από το θεολογικό ζήτημα της Αγίας Τριάδας. Η συζήτησή τους έγινε ιδιαίτερα γνωστή κυρίως μετά την κριτική που απεύθυνε στο *Δοκίμιο* του Locke

he did not expressly make use of injurious terms in his dispute with Mr. Locke. That divine entered the lists against him, but was defeated; for he argued as a schoolman, and Locke as a philosopher, who was perfectly acquainted with the strong as well as the weak side of the human mind, and who fought with weapons whose temper he knew. If I might presume to give my opinion on so delicate a subject after Mr. Locke, I would say, that men have long disputed on the nature and the immortality of the soul. With regard to its immortality, it is impossible to give a demonstration of it, since its nature is still the subject of controversy; which, however, must be thoroughly understood before a person can be able to determine whether it be immortal or not. Human reason is so little able, merely by its own strength, to demonstrate the immortality of the soul, that it was absolutely necessary religion should reveal it to us. It is of advantage to society in general, that mankind should believe the soul to be immortal; faith commands us to do this; nothing more is required, and the matter is cleared up at once. But it is otherwise with respect to its nature; it is of little importance to religion, which only requires the soul to be virtuous, whatever substance it may be made of. It is a clock which is given us to regulate, but the artist²⁵² has not told us of what materials the spring of this clock is composed.

I am a body, and, I think, that's all I know of the matter. Shall I ascribe to an unknown cause, what I can so easily impute to the only second cause I am acquainted with? Here all the school philosophers²⁵³ interrupt me with their arguments, and declare that there is only extension and solidity in bodies, and that

---

σε δύο βιβλία, και από την μακροσκελή απάντηση του Locke: *Mr Locke's Reply to the Right Reverend the Lord Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter* (1699).

²⁵² Maker

²⁵³ the Scholastics ή Καρτεσιανοί, σύμφωνα με άλλη μετάφραση.

there they can have nothing but motion and figure.²⁵⁴ Now motion, figure, extension and solidity cannot form a thought, and consequently the soul cannot be matter. All this so often repeated mighty series of reasoning, amounts to no more than this: I am absolutely ignorant what matter is; I guess, but imperfectly, some properties of it; now I absolutely cannot tell whether these properties may be joined to thought. As I therefore know nothing, I maintain positively that matter cannot think. In this manner do the schools reason.

Mr. Locke addressed these gentlemen in the candid, sincere manner following: At least confess yourselves to be as ignorant as I. Neither your imaginations nor mine are able to comprehend in what manner a body is susceptible of ideas; and do you conceive better in what manner a substance, of what kind soever, is susceptible of them? As you cannot comprehend either matter or spirit, why will you presume to assert anything?

The superstitious man comes afterwards and declares, that all those must be burnt for the good of their souls, who so much as suspect that it is possible for the body to think without any foreign assistance. But what would these people say should they themselves be proved irreligious? And indeed, what man can presume to assert, without being guilty at the same time of the greatest impiety, that it is impossible for the Creator to form matter with thought and sensation? Consider only, I beg you, what a dilemma you bring yourselves into, you who confine in this manner the power of the Creator. Beasts have the same organs, the same sensations, the same perceptions as we; they have memory, and combine certain ideas. In case it was not in the power of God to animate matter, and inform it with sensation, the

---

²⁵⁴ Εννοεί το σχήμα, τη μορφή, ό,τι μπορεί να περιγραφεί και να ορισθεί αντικειμενικά.

consequence would be, either that beasts are mere machines, or that they have a spiritual soul.²⁵⁵

Methinks it is clearly evident that beasts cannot be mere machines, which I prove thus. God has given to them the very same organs of sensation as to us: if therefore they have no sensation, God has created a useless thing; now according to your own confession God does nothing in vain; He therefore did not create so many organs of sensation, merely for them to be uninformed with this faculty; consequently beasts are not mere machines. Beasts²⁵⁶, according to your assertion, cannot be animated with a spiritual soul; you will, therefore, in spite of yourself, be reduced to this only assertion, viz., that God has endued the organs of beasts, who are mere matter, with the faculties of sensation and perception, which you call instinct in them. But why may not God, if He pleases, communicate to our more delicate organs, that faculty of feeling, perceiving, and thinking, which we call human reason? To whatever side you turn, you are forced to acknowledge your own ignorance, and the boundless power of the Creator. Exclaim therefore no more against the sage, the modest philosophy of Mr. Locke, which so far from interfering with religion, would of be use to demonstrate the truth of it, in case religion wanted any such support. For what philosophy can be of a more religious nature than that, which affirming nothing but what it conceives clearly, and conscious of its own weakness, declares that we must always have recourse to God in our examining of the first principles?

---

²⁵⁵ Ακολουθώντας την μηχανιστική αντίληψη του Descartes για τα ζώα, οι φιλόσοφοι του 18^{ου} αιώνα υποθέτουν ότι και ο άνθρωπος είναι ένα είδος μηχανής. Βλ. Cohen – Rosenfeld, *From Beast Machine to Man Machine*, New York, 1968.

²⁵⁶ Animals

Besides, we must not be apprehensive that any philosophical opinion will ever prejudice the religion of a country. Though our demonstrations clash directly with our mysteries, that is nothing to the purpose, for the latter are not less revered upon that account by our Christian philosophers, who know very well that the objects of reason and those of faith are of a very different nature. Philosophers will never form a religious sect, the reason of which is, their writings are not calculated for the vulgar, and they themselves are free from enthusiasm.²⁵⁷ If we divide mankind into twenty parts, it will be found that nineteen of these consist of persons employed in manual labour, who will never know that such a man as Mr. Locke existed. In the remaining twentieth part how few are readers? And among such as are so, twenty amuse themselves with romances to one who studies philosophy. The thinking part of mankind is confined to a very small number, and these will never disturb the peace and tranquillity of the world.

Neither Montaigne, Locke, Bayle, Spinoza, Hobbes, the Lord Shaftesbury, Collins, nor Toland²⁵⁸ lighted up the firebrand of discord in their countries; this has generally been the work of divines²⁵⁹, who being at first puffed up with the ambition of becoming chiefs of a sect, soon grew very desirous of being at the head

---

²⁵⁷ fancied inspiration

²⁵⁸ Υπονοούνται μια σειρά φιλοσόφων που έζησαν μακριά από την ίδια τους τη χώρα, τις περισσότερες φορές ως εξόριστοι. Μεταξύ αυτών ο Locke έζησε δυο φορές στην εξορία, μία στη Γαλλία και μετά στην Ολλανδία. Στην ίδια αυτή χώρα έζησαν απομακρυσμένοι οι Pierre Bayle και Baruch Spinoza. Ο T. Hobbes έζησε στη Γαλλία, ενώ οι φίλοι και υποστηρικτές του Locke, Κόμης του Shaftesbury (1671 – 1713), Anthony Collins (1676–1729), και John Toland (1670 – 1722) ήταν ελεύθεροι στοχαστές με υλιστικές τάσεις ή ροπή προς τον θεισμό που συνέγραψαν δοκίμια και εργασίες με κριτικό και αμφιλεγόμενο περιεχόμενο προβάλλοντας κυρίως ιδέες και πιστεύω ανατρεπτικά για την εποχή τους, γι' αυτό έζησαν σε απομόνωση ή αποξένωση από τη χώρα τους. Οι ιδέες τους έτσι εξαπλώθηκαν εκτός της Αγγλίας, κυρίως στην Ευρωπαϊκή ήπειρο και αυτό τονίζει ο Voltaire στο σημείο αυτό.

²⁵⁹ the theologians

of a party. But what do I say? All the works of the modern philosophers put together will never make so much noise as even the dispute which arose among the Franciscans²⁶⁰, merely about the fashion of their sleeves and of their cowls²⁶¹

---

²⁶⁰ the Cordeliers, Greyfriars

²⁶¹ hoods

Άγραφος πίνακας
αθεΐα
αίσθημα/αισθήματα
αίσθηση
αισθησιοκρατία
αισθητές ιδιότητες
αισθητηριακά δεδομένα
αισθητηριακή γνώση
αισθητηριακός ατομισμός
αιτία και αποτέλεσμα
άμεση παραδοχή
άμεσο /άμεσα
αμφιβολία
ανάμνηση
ανεκτικότητα
ανεξιθρησκεία
ανθρώπινη νοημοσύνη/ ευφυΐα
ανθρώπινη νόηση
ανθρώπινη φύση
ανόητος/χαζός
αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου
αντικείμενο
αντιλαμβάνομαι, παίρνω είδηση
αντίληψη
αντιπροσωπεύω
αντίσταση
άπειρη διαιρετότητα
απλές ιδέες
απόδειξη
αποδεικτική γνώση
αποδοχή
απόρριψη
αριθμός
αρχέτυπα
ατομικά όντα
αξιώματα
άυλη υπόσταση της ψυχής
αϋλοκρατία
αυτοσυνειδησία
αφαίρεση

αφή
αφηρημένες ιδέες

Βαθμοί της γνώσης
βεβαιότητα
βαρύτητα
βούληση

Γενετική μέθοδος
Γερμανικός ιδεαλισμός
γεωμετρία
γραμματική πρόταση
γλώσσα
γνώμη

Δευτερεύουσες ιδιότητες
δημιουργία του σύμπαντος
διάκριση
διακριτός, ξεχωριστός, ειδικός
διακυβέρνηση
διάλογος
διαφορά/ διαφορετικότητα
διαφωνία
διαφωτισμός
διαχωρισμός
διεργασίες [του νου]
Δοκίμιο
δυνάμεις

Εαυτός/ εγώ
εγκέφαλος
εγκυκλοπαιδιστές
είδος
είδη
εκπαίδευση, αγωγή
έκταση/ μέγεθος
εκφράζω, σημαίνω
ελευθερία
εμπειρισμός

εμφάνιση, παρουσία
εμφανίσθηκαν εμπρός μου, συνέβησαν
έμφυτες αρχές /ιδέες

ενδοσκόπηση, στοχασμός ή συλλογισμός ή αναστοχασμός/ διανοητική
παρατήρηση
ενθουσιασμός

έννοια
εννοιοκρατία
ενόραση
ενορατική / εποπτική γνώση
εντυπώσεις
[επαγωγικός] συλλογισμός
επιστολές
εσωτερική αίσθηση
έχω επίγνωση

Ηδονή / ευχαρίστηση και πόνος
ηθική αίσθηση
ηθικό υποκείμενο

Θέληση
θεισμός/ δεισμός
Θεός
θετικός
θεωρητικές αξιωματικές παραδοχές, αξιωματικές αλήθειες ή θεωρητικά
αξιώματα
θεωρητικές αρχές

Ιδεαλισμός
ιδέες
ιδιότητες, ποιότητες
ικανότητα γνώσης / για γνώση

Καθολική αποδοχή
καθόλου όντα
Καρτεσιανοί/ Καρτεσιανισμός
κατανόηση
κατ' αίσθηση εντυπώσεις
κατηγορήμα/ κατηγορήση
κίνηση
κοινός νους
κονσεπτουαλισμός/ εννοιοκρατία
κουτοί
κρίση
κριτήριο αλήθειας
κριτική της μεταφυσικής
κριτικός ρεαλισμός

Λέξεις που αναφέρονται στα ήθη/ ηθικές λέξεις
λήψη/ υποδοχή
λογική, λόγος

λογικός

Μεταφυσική
μετριοπαθής σκεπτικισμός
μηχανισμός
μηχανιστικό πρότυπο νου
μικτοί τρόποι
μνήμη
μοναδική σύνθετη ιδέα, ατομική σύνθετη ιδέα

Νεογέννητα
νόηση/κατανόηση
νοησιарχία/ μεταφυσική νοησιарχία
νοητικό, ψυχονοητικό
νους/ μυαλό

Οκκαζιοναλισμός/ περιπτωσιарχία
όνειρα
όνομα/ ονοματοθεσία
ονομαστική ουσία/ νομιναλισμός
οντότητα
όραση
όργανο
ορθολογισμός/ορθολογιστές
όρια της ανθρώπινης νόησης
ουσία

Παράδειγμα/ δείγμα
παραδοχή/ συναίνεση
παραστάσεις των εξωτερικών αντικειμένων
παραστασιοκρατία
παρατήρηση
πειραματική ψυχολογία
«πέπλο των ιδεών»/ «πέπλο της αντίληψης»
περίπτωση
πηγή γνώσης
πιθανότητα
πίστεις
πίστη
πνεύμα
πόνος
πράγματα
πραγματεία
πραγματικά αντικείμενα
πραγματική ύπαρξη

πραγματική και ονομαστική ουσία
πρακτικές αρχές
πρόταση
προφάνεια
πρωταρχικές/πρωτεύουσες ιδιότητες
Πυρρώνεια επιχειρήματα

Ρεαλισμός

Σημάδι, δείγμα
σημείο(-α) – σύμβολο/α
σκεπτικιστής/σκεπτικισμός
σκέπτομαι, διαλογίζομαι
σκέψη, θεώρηση, περισυλλογή
σολιψισμός
σταθερή σύνδεση
στερεότητα
συγκεκριμένο, ιδιαίτερο, επιμέρους, ατομική ιδέα, ατομική ύπαρξη
σύγκριση
συζήτηση, διαπραγμάτευση
συλλαμβάνω/κατανοώ
συλλογή/σύμπλεγμα ιδεών
συλλογισμός
συμβεβηκός /τα
συμβόλαιο/ κοινωνικό σύμβολαιο
συμφωνία
συναίνεση/συμφωνία
συνείδηση
συνειδητοποίηση
συνειρμική ψυχολογία/ συνειρμισμός
σύνθεση
σύνθετη ιδέα
σύνθετες ιδέες
συνύπαρξη/ αναγκαία σύνδεση
σχέσεις
σχήμα
σχολαστική φιλοσοφία
σώμα
σωματικό λογικό πλάσμα

Ταξινομώ

ταυτολογίες; ή ταυτολογικές προτάσεις
ταυτότητα
το να αντιλαμβάνεσαι
το να κατέχεις ιδέες

τρόποι
τύπος/ μορφή

Ύλη
υλική υπόσταση, συστατικό υλικού σώματος
(υλικό) υπόστρωμα
υλιστική κοσμοθεωρία
ύπαρξη
υπερβατικό
υποκείμενο, οντότητα

Φιλελευθερισμός
Φιλόσοφοι
φύση
φυσική επιστήμη

Χρόνος
χρώμα
χώρος

Ψυχή
Ψυχολογία

INDEX OF TERMS

Abstract ideas
abstraction
accident (s)
appearance
archetypes
assent
assent upon the first proposing
associationism/ associationists
atheism
awareness
axioms

Beings
belief
body
brain
brutes

Capacity of knowing
Cartesians
certainty
coexistence
collection (of ideas)
consent
concept
conceptualism
common sense
compare/ comparing
complex idea
compounding
conceive
conscience
conscious of / consciousness
consent
constant connexion
contemplation
contract, social contract
corporeal rational Creature
Creation

Degrees of knowledge
deism
demonstration (of Berkeley's ideas)
demonstrative knowledge
discern/ discernment
discourse
distinct
diversity
doubt
dreams

Education
empiricism
Enlightenment
enthusiasm
entity
esse is percipi
Essay
essence
evidence
existence
experimental psychology
extension
external objects

Faith
figure
form
free man

General
genera
generic
geometry
God
government
gravity

Having ideas
human intellect
human nature
human understanding

Ideas

identical propositions
identity
idiot
immanence
immaterialism
immediate
impressions
individuals
inference
infinite divisibility
instance – example
instrument
internal sense
introspection
intuition
intuitive knowledge

Judgement

Kind / kinds
knowledge

Language
letters

Mark
materialism
matter
maxims
memory
mental
Metaphysics
mind
mixed modes
modes
moral sense
motion
moral man
moral words

Name/ naming
nature
newborn
nominal/ nominalism
notion

number

Object

observation

occasion / occasionalism

operations [of our minds]

opinions

order

Pain

particular

passed by

perceiving

perception

person

philosophers

pleasure and pain

positive

powers

predicate / predication

primary qualities

principium individuationis

probability

properties

proposition

Psychology

Qualities

Rational

rationalism/ rationalists

real & nominal essence

real essences

real existence

realism

real things

reason

reception

reflection

relations

remembrance

representations/representationalism

revelation

Secondary qualities

self/ I
sensation
sensationalism
sensations
sense
sense data
sensible qualities
sensitive knowledge
sentence
sight
sign(s)
signify
simple ideas
simple modes
single complex idea
skeptic / skepticism
solidity
solipsism
sort
soul / soul's immateriality
source of knowledge
species
specific
speculative principles
spirit
stand for
subject
substance/substances
substratum
syllogism:

Take notice
things
think
time
tolerance
touch

Understanding
universals

Veil-of-perception doctrine
volition

Will

ΑΣΚΗΣΕΙΣ (ενδεικτικές)

1. Μεταξύ των Descartes, Locke, Malebranche, Berkeley και Hume, ποιοι θεωρείτε ότι διαφέρουν μεταξύ τους περισσότερο. Αιτιολογείστε την άποψή σας.

2. Μεταξύ των μορφών διακυβέρνησης που προτείνουν οι Hobbes, Locke και Rousseau, επιλέξτε την καλύτερη κατά την άποψή σας και δώστε τα επιχειρήματα της επιλογής σας.

3. Δημιουργείστε μια ομάδα εργασίας και με τη μέθοδο των θεατρικών ρόλων (role playing) διαιρέστε την ομάδα σε δύο υποομάδες, όπου η μία θα αναλάβει το ρόλο του Ύλα (Locke) και η άλλη του Φιλόνου (Berkeley). Τα μέλη κάθε ομάδας θα μελετήσουν τα επιχειρήματα του κάθε πλασματικού προσώπου και θα επινοήσουν διαλόγους στο πλαίσιο μιας υποτιθέμενης συζήτησης. Καταγράψτε τους διαλόγους και παρουσιάστε ενώπιον κοινού ένα θεατρικό δρώμενο. Κατά την παρουσίαση προσπαθείστε να προσελκύσετε ερωτήσεις και να προκαλέσετε διάλογο με το κοινό σας.

4. Οι αντιλήψεις για την ανθρώπινη φύση αντανακλώνται στην γνωσιοθεωρία. Η θέση αυτή ισχύει για:

- A) Hobbes
- B) Montesquieu
- Γ) Locke
- Δ) Voltaire
- E) Rousseau
- ΣΤ) Marx

(Αιτιολογείστε την άποψή σας)

5. Γιατί πιστεύετε ότι ο Locke θεωρεί αναγκαίο κριτήριο της αλήθειας των λεγομένων του την ενδοσκόπηση (εσωτερική παρατήρηση) του αναγνώστη;

(Αιτιολογείστε την επιλογή σας με σύντομα επιχειρήματα)

ΣΩΣΤΟ ΛΑΘΟΣ

- A) Επειδή δεν είναι βέβαιος για τον εαυτό του
- B) Επειδή θεωρεί την ενδοπαρατήρηση ως το ασφαλέστερο κριτήριο κάθε αλήθειας
- Γ) Επειδή πιστεύει στην αξία του ουσιαστικού διαλόγου

Δ) Επειδή η νόηση που γνωρίζει τον εαυτό της μπορεί να αναγνωρίσει το νόημα και την αλήθεια των άλλων νοήσεων

6. Γιατί ο Locke θεωρεί ότι ακόμη και η γνώση του εαυτού μας οφείλεται αποκλειστικά στην εμπειρία; (Απαντείστε με επιχειρήματα από το *Δοκίμιο*).

7. Σημειώστε όποια πρόταση θεωρείτε αληθή:

- A) Ο Locke είναι εμπειριστής
- B) Ο Spinoza είναι ορθολογιστής
- Γ) Ο Locke είναι νοησιοκράτης (immaterialist)
- Δ) Ο Berkeley είναι ρεαλιστής
- E) Ο Hume είναι υλιστής

8. Γιατί η φιλοσοφία πρέπει να εκκινεί από την κατανόηση της νόησης; Τι σημαίνει αυτό κατά τη γνώμη σας;

9. Αν ο νους είναι *άγραφος πίνακας*, πότε ολοκληρώνεται η πλήρης εγγραφή των στοιχείων που συναποτελούν το όλο της νόησης;

(Συζητήστε τις προεκτάσεις της Λοκιανής υπόθεσης για τη φύση του νου).

10. Κατά τον Locke οι πηγές της γνώσης είναι:

ΣΩΣΤΟ ΛΑΘΟΣ

A) Δύο : αίσθηση και ενδοσκόπηση	☐	☐
B) Μία : εμπειρία	☐	☐
Γ) Τρεις : αίσθηση, ενδοσκόπηση και αποκάλυψη	☐	☐

11. Σε ποιους φιλοσοφικούς κλάδους και τομείς του επιστητού γενικότερα είναι ισχυρότερος ο αντίκτυπος της φιλοσοφίας του Locke για την ανθρώπινη νόηση κατά την άποψή σας; (Απαντείστε με κριτικό τρόπο).

12. Συμφωνείτε με την θέση ότι η φιλοσοφία του Locke προήγαγε τις ιδέες του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού; Πού στηρίζετε τη γνώμη σας;

13. Συγκρίνετε τις απόψεις των Locke και Hume για την ανθρώπινη ταυτότητα από τη σκοπιά ενός ηλικιωμένου ηθοποιού.